

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Курс лекцій

Для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня “бакалавр”
економічних спеціальностей
усіх форм навчання

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2009

УДК 94(477)(0.42.3)
I-90

Рекомендовано до видання методичною радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 4 від 05.12.2008.

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, протокол № 5 від 21.10.2008.

Укладачі:

кандидат історичних наук, доцент
А.І. Зякун (вступ, теми 4, 8-11);
кандидат історичних наук, доцент
В.Г. Троян (теми 1-3, 5-7)

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор
Ю.Г. Осадчий;
кандидат історичних наук, професор
В.М. Холод

Відповідальний за випуск

доктор філософських наук, професор
І.П. Мозговий

I-90 **Історія України [Текст] : курс лекцій / [уклад.: А. І. Зякун, В. Г. Троян] ;**
Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської
справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”,
2009. – 211 с.

Вивчення гуманітарних дисциплін – важлива складова загальноосвітньої та світоглядної підготовки сучасних спеціалістів. Цей посібник допоможе студентам вивчити вітчизняну історію, сформує навички структурного аналізу й систематизації історичних подій та явищ.

Призначений для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня “бакалавр” економічних спеціальностей усіх форм навчання.

УДК 94(477)(0.42.3)

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2009

ЗМІСТ

ВСТУП ДО ДИСЦИПЛІНИ: ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА.....	4
ТЕМА 1. Княжа доба в історії України (IX-XV ст.).....	11
ТЕМА 2. Козацька доба в історії України (XVI-XVIII ст.).....	29
ТЕМА 3. Україна в ХІХ столітті.....	53
ТЕМА 4. Україна в першій третині ХХ століття.....	68
ТЕМА 5. Україна в середині ХХ століття (40-ві – початок 50-х років).....	116
ТЕМА 6. Суспільно-політичне та економічне життя УРСР в період десталінізації (1953-1964 рр.).....	138
ТЕМА 7. Україна в період загострення кризи радянської системи (1965-1985 рр.).....	148
ТЕМА 8. Перебудова в СРСР. Українська РСР на шляху до незалежності.....	162
ТЕМА 9. Україна на шляху самостійного державного розвитку. Трансформаційні процеси в політиці, економіці та соціальній сфері в перші роки незалежності (1991-1994 рр.).....	172
ТЕМА 10. Реалізація нового соціально-економічного реформаційного курсу в Україні та його наслідки (друга половина 1994-2004 рр.).....	179
ТЕМА 11. “Українська помаранчева революція”: її ідеї та наслідки.....	198
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	210

ВСТУП ДО ДИСЦИПЛІНИ: ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

План

1. Історія як наука. Предмет курсу “Історія України”.
2. Джерелознавство та історичні джерела. Історіографія. Допоміжні історичні дисципліни.
3. Функції історії. Методи та принципи історичних досліджень. Періодизація історії.

1. Історія як наука. Предмет курсу “Історія України”

Історія – одна з найбільш давніх серед двох тисяч існуючих наук. Змістом історії завжди є історичний процес, що розкривається в явищах життя людини, відомості про які збереглися в історичних пам’ятниках і джерелах. Явища ці надзвичайно різноманітні. Вони стосуються розвитку господарства, внутрішньої і зовнішньої політики країни, міжнародних відносин, діяльності історичних осіб. Отже, *історія* – 1) це наука про життя й розвиток суспільства, або 2) це наука про минуле людського суспільства і про його сьогодення.

Історія за широтою вивчення об’єкта поділяється на історію світу в цілому (всесвітня історія), історію континентів (наприклад, історія Латинської Америки), історію окремих країн і народів (історія України).

Історія – це наука багатогалузева. Вона складається з цілого ряду самостійних галузей історичного знання, а саме: історії економічної, політичної, соціальної, воєнної, історії держави та права тощо. Саме тому історія тісно пов’язана з іншими науками – психологією, соціологією, філософією, юридичними науками, економічною теорією, математикою, мовознавством, літературознавством та ін. У той же час кожна з існуючих наук за час розвитку людства пройшла свою історію. І на сучасному етапі всі науки і види мистецтва обов’язково містять історичний розділ. Наприклад, історія математики, лінгвістики, літератури, історія держави і права та інші.

Історія України – це наука, що вивчає в хронологічній послідовності розвиток людського суспільства на українських землях та його закономірності.

Предметом навчального курсу “Історія України” є наука про появу людей на території сучасної України, їх розселення та спосіб життя, етногенез українського народу, його відносини з іншими народами, матеріальний та духовний розвиток, боротьбу за свою незалежність.

2. Джерелознавство та історичні джерела. Історіографія. Допоміжні історичні дисципліни

Галузь науки, яка займається дослідженням історичних джерел, називається *джерелознавством*. *Історичним джерелом* вважається все, що було створено людським суспільством і дійшло до нас у вигляді предметів матеріальної культури, пам'ятників писемності, світогляду, моралі, звичаїв, мови. Але необхідно відрізнити історичне джерело від дослідження, написаного на основі історичних джерел.

За способом передачі подій минулого історичні джерела поділяються на такі види: *речові* (знаряддя виробництва, предмети побуту, монети, споруди тощо); *етнографічні* (дані про характерні особливості культури, побуту, звичаїв); *лінгвістичні* (мова, діалекти); *усні* (пісні, думи, легенди, перекази, прислів'я, приказки тощо); *писемні*, які, в свою чергу, діляться на *актові матеріали* (офіційні документи різних установ) та *оповідні пам'ятки* (літописно-мемуарні та літературні твори). Наймолодшою групою джерел є *фотодокументи*. Окремо варто згадати ще один вид джерел – *графіті*. Це стародавні написи на стінах, на предметах, на склі, на кераміці, гарматах. Вони найдосконаліше відображають життя слов'ян з X ст. і до наших днів. Тобто, це написи на всьому, крім паперу. Як бачимо, джерел, на базі яких вивчається історія, значна кількість, тому їх класифікують за історичними періодами.

Давню історію України відтворюють в основному речові (археологічні) пам'ятки, а також праці грецьких, римських, візантійських, арабських істориків, літераторів (Геродот, Страбон, Птолемей, Тацит, Прокопій Кесарійський, Йордан, Лев Діакон, Аль-Масуді та ін.). Особливе місце серед джерел займають *літописи* – “Повість минулих літ”, а також Київський та Галицько-Волинський літописи. У них описані події від створення світу і до кінця як Київської, так і Галицько-Волинської держав. Але опис Київської Русі не буде повним без *законодавчих актів*. Це комплекс пам'яток, в яких в юридичних нормах відображено історію України. В основному це збірники норм давньоруського законодавства (“Руська правда”, уставні грамоти Володимира Святого тощо). Група *актових* джерел складається з дарчих і фундаційних грамот. Перші були продажними, купчими, заповітними. Наприклад, помирав князь Володимир Васильович і заповідав землі та владу своєму синові і родичам. Були також грамоти розмежувальні і роздільні. Зовнішньополітичні відносини Русі з сусідами відображали договори русів з Візантією. Окрему групу джерел княжого періоду становлять художні твори, серед них “Слово о полку Ігоревім”.

У польсько-литовський період, з другої половини XIV ст., кількість писемних пам'яток різко збільшується. Основні джерела цієї

доби – щоденники сеймів, сеймиків і книг судів, метрики, жалувані грамоти, інвентар, устави на волоки, полемічна література. Тільки Литовський статут мав три редакції, зокрема 1529, 1566 та 1588 року. А ще були дуже важливі Густинський, Львівський, Острозький та Хмельницький літописи, “Опис України” Г.Л. де Боплана.

Часи козацької державності (середина XVII-XVIII ст.) відображені в дипломатичних документах Б. Хмельницького, численних мирних угодах між Україною, Московією, Польщею, Туреччиною, Швецією; гетьманських універсалах, “статтях”, що уклалися між царем і новообраним гетьманом, Гадяцькому трактаті, Конституції П. Орлика, царських указів про заборону українських друкарень, ліквідацію Запорізької Січі, а також у козацьких літописах, мемуарах і щоденниках козацької старшини.

Значна кількість законодавчих актів, матеріалів офіційного діловодства, статистичних даних, документів громадсько-політичних, національних організацій стосується періоду панування в Україні Австрійської і Російської імперій. Велике значення мають матеріали каральних і судово-слідчих органів щодо декабристів, Кирило-Мефодіївського братства, народників, опришків, селянських і робітничих рухів та їх лідерів, царських указів про заборону української мови, письменства.

Різноманітними документальними матеріалами наповнена історія України XX ст. Особливо це стосується радянського періоду нашої історії. Тут джерелами першочергової ваги були партійні документи: документи КПРС (програми і статuti), матеріали партійних з’їздів і конференцій, документи керівних партійних органів на місцях. Наступними за важливістю є акти законодавчої і виконавчої влади: Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів, обласних Рад народних депутатів. Джерелом цього періоду є радянська періодична преса: газети та журнали. Преса поділялася на партійну, органів управління, профспілкову, комсомольську, історичну тощо. Окрему групу історичних джерел становлять документи, що перебували в спецховищах та закритих фондах архівів і бібліотек. Це документи про голодомори, про культ особи Сталіна, про масові репресії 30-х років XX ст., про дисидентський рух в Україні, літературу самвидаву, справи політв’язнів тощо.

Отже, історичні джерела мають:

- загальнотеоретичне значення, тобто на джерелознавстві формується світогляд, засвідчується громадська позиція кожної людини;
- прикладне, яке полягає в тому, що праця ученого чи досвід практика не принесуть позитивного результату, якщо вони не базуються на джерелах, на достовірних документальних даних.

Історіографія (з грецької – опис історії) – дисципліна, що вивчає історію історичної науки. Це наука про те, як виникла і розвивалась історична думка, процес нагромадження історичних знань. Вона з'ясовує соціальну основу і соціальну функцію історичного пізнання, досліджує боротьбу в ній різних напрямів, шкіл, концепцій, аналізує методи вивчення історичних джерел, висвітлює організацію та форми дослідницької роботи в галузі історії.

Інтерес до свого минулого зародився в Україні давно, фактично на початку державності, про що свідчать літописи. Літописи (літ описи) X ст. мали вигляд коротких хронік про події при князівському дворі, потім у монастирях. У XI ст. з'являються літописні зводи, автори яких пов'язують записи з політичним життям. Найчастіше літописці належали до найближчого оточення великого князя, були його довіреними особами. У перших руських літописах події розпочинаються із “сотворіння світу” і закінчуються XIII століттям. У 1113 р. чернець Печерського монастиря Нестор у “Повісті временних літ” зробив спробу пояснити походження Русі та перших її правителів. Нестор і його спів-автор ігумен Сильвестр використали грецькі хроніки, місцеві оповідання, пов'язали історію Русі зі світовою історією.

Літописання продовжувалося і в литовсько-польську добу та в часи козацької державності. У XVII ст. вузькі літописні рамки розширюються, набирають наукового характеру. У цей час звертають на себе увагу козацькі літописи Самовидця, Величка, Граб'янки, що відтворюють події часів Б. Хмельницького. У 1674 р. викладач Київської колегії Інокентій Гізель видав “Синопис”, який на довгі роки став основним посібником з історії України і Росії. “Синопис” витримав більш ніж 30 перевидань і до XIX ст. використовувався як підручник. Іншим видатним твором була “Історія русів”, написана в кінці XVIII ст. Кониським чи Полетикою.

У XIX ст. в Україні починають розвиватись історичні школи та напрямки, основою яких була широка документальна база. Так, Д. М. Бантиш-Каменський на основі архівних матеріалів написав тритомник “Историю Малой России”. Під впливом “Історії русів” Микола Маркевич у 1842-1843 рр. видав двотомну “Историю Малороссии” з тритомним додатком історичних документів і приміток. На етнографічних та археологічних матеріалах були написані праці М. Максимовича, який започаткував *народницький напрям* у дослідженні історії, написавши значну кількість невеликих статей і розвідок з української історіографії (в основному княжого та козачого періодів). Розвинув народницький напрямок Микола Костомаров у таких працях: “Історія України

в життєписах визначніших єї діячів”, “Богдан Хмельницький”, “Мазепа та мазепинці”. Історіографія в другій половині століття зазнала впливу В.Б. Антоновича. Він створив Київську школу істориків, до якої належали майже всі відомі історики, які згодом стали завідувачами кафедр в університетах України. В. Антонович досліджував історію козацтва, гайдамачини, міст, шляхетства. Йому вдалося першому в Російській імперії поставити археологічні роботи на наукову основу. Найвідомішим представником Київської школи й народницького напрямку був М. Грушевський, автор величезної кількості історичних праць, серед них – “Очерки истории украинского народа”, “Ілюстрована історія України”, а також перша багатотомна “Історія України-Руси”, де вперше була викладена систематична історія України, починаючи з кам’яного віку. Представники народницького напрямку надавали перевагу соціально-економічним питанням над національно-політичними, намагалися підпорядкувати інтереси влади прагненням народу.

Початок ХХ століття був теж плідним для української історіографії, незважаючи на те, що Україна підлягала під юрисдикцію зразу декількох держав. Значна кількість істориків збагатили історичну науку своїми талановитими працями. Серед них А.О. Скальковський (“Історія Нової Січі, або останнього коша запорозького”), Д.І. Багалій “Історія Слобідської України”), О. Єфименко (“История украинского народа”), Д.І. Яворницький (третомна “Історія запорізьких козаків”), І.П. Крип’якевич (“Історія України”) та інші. Всупереч народницькому напрямку, але в руслі концепції М. Грушевського, на початку ХХ ст. почав утверджуватись *державницький напрямок* в історичних дослідженнях Д. Дорошенка “Нарис історії України”, а також С. Томашівського, який зробив синтез княжої доби, та В. Липинського, що проаналізував козацький період української історії.

Історіографія історії України 1917-1991 рр. складається з великої кількості праць радянських учених. Не всі з них задовольняли існуючий режим, але наприкінці його існування влада добилась майже повної національної ідентичності, зрусифікувавши історичну науку. Це відобразилось в офіційному виданні вітчизняної історії – восьми томнику “Історії Української РСР” (в 10-ти книгах). У ній повністю була заперечена автохтонність етногенезу українського народу.

Сучасна українська історіографія ґрунтується в працях вчених на засадах утвердження національної свідомості і державотворення.

Історична наука має *допоміжні історичні дисципліни* (понад 60), що мають порівняно вузький предмет дослідження. До них належать: *хронологія*, що вивчає системи відліку часу; *палеографія* – рукописні

пам'ятники і старовинне письмо; *дипломатика* – історичні акти; *нумізматика* – монети, медалі, ордени, грошові системи, історія торгівлі; *метрологія* – система мір; *прапорознавство* – прапори; *геральдика* – герби країн, міст, окремих сімей; *сфрагістика* – печатки; *епіграфіка* – написи на кам'яних скелях, плитах, глиняних виробах, металі; *генеалогія* – наука про походження міст і прізвищ; *топоніміка* – про походження географічних назв; *краєзнавство* – історія місцевості, регіону, краю та ін. Таким чином, допоміжні історичні дисципліни, детально вивчаючи вузький предмет дослідження, сприяють більш глибокому розумінню історичного процесу в цілому.

3. Функції історії. Методи та принципи історичних досліджень. Періодизація історії

Історія як наука виконує декілька соціально важливих функцій. Перша – *пізнавальна*, полягає в самому вивченні історичного шляху країн, народів і в об'єктивно-істинному відображенні всіх явищ і процесів, що становлять історію людства. Друга – *світоглядна*, яка сприяє формуванню об'єктивних знань на основі історичних фактів. Щоб висновки історії стали науковими, необхідно вивчати всі факти в їх сукупності, що належать до певного процесу. Тільки тоді можна буде отримати об'єктивну картину світу і забезпечити науковість пізнання. Історія має й велике *виховне значення* – це третя функція історії. Знання історії формує якості громадянина-патріота, показує роль народу та окремих історичних осіб у розвитку суспільства, дозволяє пізнати здобутки людства в їх розвитку, зрозуміти такі категорії, як честь, суспільний обов'язок, дозволяє бачити вади і недоліки суспільства і людей, їх вплив на людські долі. Вивчення минулого привчає мислити історичними категоріями, бачити суспільство в розвитку, оцінювати явища суспільного життя стосовно їх минулого та співвідносити з наступним ходом розвитку подій.

Метод (спосіб дослідження) показує, як відбувається пізнання, на якій методологічній основі, на яких наукових принципах. Метод – це шлях дослідження, спосіб побудови і обґрунтування знань. *Методологія історії* – це наука про методи, підходи та критерії оцінювання історичних подій, осіб, явищ.

Сучасна вітчизняна історична наука базується на діалектико-матеріалістичному методі, що розглядає суспільний розвиток як природно-історичний процес, який визначається об'єктивними закономірностями, але на нього впливає і суб'єктивний фактор через діяльність мас, класів, політичних партій, лідерів. Існують і конкретно-наукові, прикладні методи історичних досліджень, а саме: структурно-функціональний

аналіз, моделювання, порівняльний, системний, статистичний, математичний, конкретно-соціологічний тощо.

Історична наука має і власні наукові принципи вивчення історичних фактів. *Принцип* – це основне правило, якого необхідно дотримуватись при вивченні всіх явищ і подій в історії. Назвемо декілька основних наукових принципів:

- *принцип історизму* вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно-історичних обставин, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище треба вивчати в розвитку: як воно виникло, які етапи в своєму розвитку пройшло, яким у кінцевому підсумку стало. Не можна розглядати подію чи особу абстрактно, поза часовими вимірами;
- *принцип об'єктивності* передбачає опору на факти в їх справжньому змісті, не спотворені і не підігнані під схему. Він вимагає розглядати кожне явище в його різноманітності і суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Головне в забезпеченні принципу об'єктивності – це особа історика, його теоретичні погляди, професійна майстерність і порядність;
- *принцип соціального підходу* передбачає розгляд історико-економічних процесів з урахуванням соціальних інтересів різних прошарків населення, різних форм їх проявів у суспільстві. Цей принцип зобов'язує співвідносити інтереси класові і вузько групові з загальнолюдськими, враховуючи суб'єктивний момент у практичній діяльності урядів, партій, осіб;
- *принцип альтернативності* визначає ступінь вірогідності здійснення тієї чи іншої події, явища, процесу на основі аналізу об'єктивних реалій і можливостей. Визнання історичної альтернативності дозволяє по-новому оцінити шлях кожної країни, побачити невикористані можливості процесу, винести урок на майбутнє.

Періодизація історії – це встановлення хронологічно послідовних етапів у суспільному розвитку людства. В основу цих етапів, як правило, покладені вирішальні фактори, загальні для всіх країн світу.

Всесвітню історію прийнято поділяти на 5 великих періодів: первісна епоха, стародавній світ, середньовіччя, новий час, новітній час. Зазначена періодизація була розроблена вченими, зважаючи на історію Європи. Оскільки Україна є європейською країною, періодизація вітчизняної історії зазвичай збігається з періодизацією всесвітньої історії. Однак при цьому всередині великих періодів виділяються специфічні періоди, характерні тільки для української історії (княжий період, козацький період тощо).

У даному посібнику пропонуємо таку періодизацію історії України:

- Стародавня доба (близько 1 млн. років тому – V ст.);
- Доба середньовіччя (V-XV ст.);
- Нова доба (XVI ст. – 1914 р.);
- Новітня доба (1914 р. – до сьогодні).

Тема 1. КНЯЖА ДОБА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (IX-XV СТ.)

План

1. Походження та розселення слов'ян. Східнослов'янські союзи племен.
2. Галицько-Волинська держава.
3. Українські землі в складі Великого князівства Литовського.

1. Походження та розселення слов'ян. Східнослов'янські союзи племен

Слов'яни належать до індоєвропейських народів, батьківщиною яких вчені визнають різні райони Європи та Азії. Київський літописець Нестор у своїй знаменитій “Повісті временних літ” (початок XII ст.) відзначав, що найдавнішими слов'янськими землями були нижня течія Дунаю та Панонія. Так було покладено початок теорії дунайської прабатьківщини слов'ян.

У середньовіччі серед західноєвропейських учених XIV-XVIII ст. була популярною скіфо-сарматська теорія слов'янського етногенезу. Згідно з нею предки слов'ян – скіфи й сармати – прийшли із Середньої Азії й поселились у південній частині Східної Європи. Звідси розселилися на північ, захід і південний захід.

У XIX-XX ст. найповнішого обґрунтування набула Дніпро-одерська теорія, за якою слов'янська прабатьківщина розміщувалася на розлогих просторах між Віслою чи навіть Одером і Дніпром, сягаючи на півночі Балтійського моря, а на півдні Карпатських гір і Дунаю. Вважається, що у III-II тис. до н.е. індоєвропейська спільність поділилася на декілька етнокультурних і мовних груп, зокрема германо-балто-слов'янських. Пізніше з цієї групи, на початку I тис. до н.е., відокремилися й розселилися слов'яни між балтами, германцями та іранцями.

Венеди. Якщо археологи появу слов'ян на історичній арені простежують із II-I тисячоліття до н.е., то в писемних джерелах слов'яни згадуються значно пізніше – лише у I-II ст. н.е. в працях римських та грецьких вчених (Пліній Старший, Тацит, Птоломей та інші) за ім'ям венеди (венети, венті тощо). Античні автори розміщували венедів поблизу Балтійського моря й р. Вісли по сусідству з германськими народами. Зокрема, Тацит у праці “Германія” писав про венедів, що вони

вміють будувати гарні будинки, знають військовий порядок та дисципліну, добре озброєні і хоробро воюють. Птоломеї відносив венедів до “дуже великих племен”, що займали землі “вздовж усієї Венедської затоки”, як у ті часи називали Балтійське море.

Анти і склавини (слов'яни). Готський історик Йордан та візантійські автори другої половини VI ст. н.е. знали дві групи слов'ян, що мешкали в Південній і Центрально-Східній Європі: склавинів (слов'ян) та антів. На думку візантійського історика VI ст. Прокопія, анти населяли територію від Дунаю до гирла Дону й Азовського моря. Археологи припускають, що у IV-V ст. н.е. анти заселяли землі поміж Дніпром і Дністром, а у VI-VII ст. н.е. розселилися на великих просторах між Дунаєм та Сіверським Дінцем. М. Грушевський вважав антів предками українського народу. Сучасні дослідники висловлюють думку, що анти були іранізованими слов'янами, які увібрали в себе залишки скіфського й сарматського етносів Північного Причорномор'я та заклали підвалини не лише східних слов'ян, а й південних, можливо, навіть частини західних слов'ян.

Візантійські письменники VI ст. н.е. багато розповідали про суспільний лад, звичаї та військово мистецтво антів. Вони зображували їх високими, світловолосими, дужими людьми. Анти легко переносили голод і спеку, різні нестачі та злигодні. Їхні племена були об'єднані в союзи; анти не керувалися думками однієї людини, а жили в народоправстві. “Історія готів” Йордана донесла до нас розповідь від IV ст. н.е. про союз племен антів на чолі з Божем, що зазнав поразки у війні з готами (князь був страчений разом із синами і 70 старійшинами). У VI ст. анти постійно загрожували північному кордону Візантії по Дунаю, не раз долали його, вдираючись у межі імперії, й часом навіть загрожували її столиці – Константинополю.

Поділ слов'ян на західну, південну та східну групи. У період так званого “великого переселення народів” (II-VI ст. н.е.), пов'язаного із навалою готів, гунів, аварів та ін., слов'яни розселилися на європейських просторах від Балтійського до Адріатичного моря. Крім зовнішньополітичних факторів, слов'янська міграція також була зумовлена внутрішньою еволюцією продуктивних сил і виробничих відносин. Активніше розвивалося землеробство й скотарство, повільніше – ремесла й промисли, тіснішими стали торговельні відносини всередині слов'янського світу, інтенсивнішими – демографічні процеси.

У II-IV ст. н.е., внаслідок просування на південь германських племен готів, цілісність слов'янської території була порушена, що сприяло їх поділу на східних і західних. На межі IV-V ст. під ударами гунів, могутніх кочових народів, слов'яни почали просуватися на південь,

до Дунаю, північно-західного Причорномор'я, що призвело до формування їх південної групи. Слов'яни заселили Балканський півострів і низку островів Середземного моря, утримуючи при цьому власні землі в Центральній та Східній Європі. У першій половині I тис. н.е. слов'яни заселили землі на Нижній Ельбі і південно-західне узбережжя Балтійського моря. З цих причин етнічна, культурна та мовна спільність слов'ян почали порушуватися, що й призвело до утворення трьох їхніх основних угруповань: східних, західних і південних слов'ян.

Східнослов'янські союзи племен. У “Повісті временних літ” літописець Нестор називає племена, що заселяли Східну Європу у VII-IX ст. На самій півночі, біля озера Ільмень, осіли слов'яни; на південь від них, між Чудським озером і верхів'ям Волги та Дніпра, проживали кривичі; над верхньою Двіною – полочани; в басейні верхньої Оки – в'ятичі; на південний захід від них, над середнім Дніпром і Сожем, радимичі; на захід від них і на північ від Прип'яті в Поліссі – дреговичі.

На території України землі між річками Горинню, Прип'яттю й Дніпром займали древляни. На південь від них, у Подніпров'ї, жили поляни. На лівому березі Дніпра – в басейні Десни – сіверяни. Між Дніпром і Бугом проживали уличі. Між Дністром і Прутом на південний захід від уличів – тиверці. У Закарпатті – хорвати (білі). У верхів'ях Західного Бугу жили дуліби, волиняни, бужани.

Скандинави називали східнослов'янські землі Гардарікою, що означає “країна укріплень”. Численні поселення слов'ян розташовувались, як правило, на відстані 30-40 км одне від одного, були укріплені частоколом і слугували для захисту племені. Тут проводились племінні сходки та культові обряди, вони ставали центрами ремесла й торгівлі.

Східні слов'яни були язичниками. Вони мали свої традиції, звичаї, обряди. На території Рівненської області по берегах річок Горинь, Случ, Стир відомо більше 80 могильників, поселень та городищ тієї доби.

1. Утворення та розвиток Київської Русі у IX – першій третині XII ст. Наприкінці VIII – X ст. відбулося об'єднання східнослов'янських союзів племен (полян, древлян, сіверян, уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян та ін.) навколо Києва, йшов подальший процес зміцнення ранньофеодальної держави – Київської Русі.

Передумовами утворення державності були:

- а) економічні (розвиток продуктивних сил, землеробства, скотарства, ремесел, торгівлі, зростання міст);
- б) соціально-політичні (розклад родоплемінних відносин, відокремлення правлячої верхівки – князів, дружинників, старшин).

Проіснувала ця держава, як відносно єдина структура, приблизно 250 років (з 882 по 1132 р.). Київська Русь була історично першою організованою формою об'єднання українців.

Держава східних слов'ян охоплювала значну територію. Її простори простягалися від Балтійського моря до Чорного моря, від Закарпаття до Волго-Донського межиріччя, що становило 800 тис. км² (майже половина її – у межах сучасної України) із кількістю населення від 3 до 12 млн. осіб. Київська Русь була могутньою державою, відповідала загальноєвропейському рівню тогочасної цивілізації. Провідну роль у її творенні відіграв слов'янський люд, а не чужинці – варяги (нормани), як намагаються трактувати творці та прихильники “норманської теорії”¹.

За політичною формою правління Русь – це ранньофеодальна монархія. На чолі держави стояв великий київський князь, він також був володарем усієї землі Руської. Залежні від великого князя “світлі князі” та бояри володіли князівськими та удільними вотчинами. Дрібні феодалі, які перебували в їхній залежності, були власниками окремих міст і сіл у Київській Русі. Власність була спадковою.

За допомогою дружини великий київський князь завойовував нові землі, із підвладних земель щорічно збирав данину – полюддя. Найбільш знатні дружинники разом із придворною аристократією становили боярську раду, яка була постійним дорадчим органом при великому князеві.

Основною категорією населення Київської Русі були феодально-залежні селяни – смерди, які вели власне господарство, працювали на феодала, сплачували князеві данину, виконували інші повинності.

У феодальній державі існували різні форми залежності смердів. Закупи – це селяни, які потрапили в залежність через позику. Сплативши або відробивши позику, вони ставали вільними. Рядовичі – селяни, які уклали “ряд” (договір) і потрапляли в залежність. Мешкали у дворі феодала і працювали холопи, челядь, тобто раби, але поширення класичного рабства у Київській Русі не простежується, оскільки це у той час було вже економічно не вигідним.

Соціально-економічні відносини у державі регулювалися “Руською правдою” – збірником судових законів, укладеним за князя Я. Мудрого. Цей нормативний кодекс забезпечував недоторканість феодальної

¹ Норманську теорію вперше розробили німецькі історики Г. Байер, Г. Міллер і А. Шлецер, які у XVIII ст. працювали в Академії наук у Петербурзі. Вони вважали, що слов'яни нездатні до самостійної державно-історичної творчості, що держава у східних слов'ян виникла завдяки діяльності норманів (варягів), вихідців із Скандинавії. Тоді ж із антинорманською теорією виступив російський учений М. Ломоносов. Українська історіографія в цілому дотримується антинорманської теорії, проте не заперечує ролі перших князів, дружинників варязького походження, у формуванні руської державності.

власності, відображав правові норми у державі. Так обмежувалась кровна помста, а у пізніших редакціях смертна кара взагалі була відсутня. Відомо понад 100 списків “Руської правди”, складених у XIII-XVIII ст. “Руська правда” мала великий вплив на подальший розвиток феодального права в Україні, Росії, Білорусії, Литві та Польщі.

Всі князі Київської Русі, згідно з нормами феодального права, як нащадки великого київського князя мали рівні права на спадщину предка. Це означало, що всі повинні відповідати за долю держави, призводило також до феодальної міжусобної боротьби, щоб зрівнятись у правах із великим київським князем.

Поступово домінуючою стає друга тенденція, що призводить у середині XII ст. до феодальної роздробленості та занепаду Київської Русі.

Велич та сила Київської Русі, зростання її авторитету на міжнародній арені примножувалося зусиллями багатьох великих князів, які управляли державою протягом 250 років.

Олег (близько 882-912 рр.) – перший великий князь об’єднаної Київської Русі. Походив із варягів (норманів). У 882 р. приєднав Північну Русь до Південної, що стало основою утворення нової східнослов’янської державності. Київ став центром Руської держави – “матір’ю міст руських”. Олег приєднав до Києва слов’янські племена, а саме: сіверян, уличів, тиверців, а також північні слов’янські племена.

Він проводив активну зовнішню політику, здійснював успішні походи у Візантію та інші держави. У 907 і 911 роках були підписані вигідні умови договорів із Візантією, за якими греки були змушені сплачувати данину.

Ігор (912-945 рр.). У “Повісті временних літ” згадується, що це син Рюрика, якого ще дитиною у Київ привіз Олег. Після його смерті Ігор зайняв княжий престол. Приєднав до Київської Русі непокірних древлян, уличів.

Воював із печенігами, здійснював походи на Візантію. Підписаний мирний договір із Візантією у 944 р. був значно гіршим у порівнянні з договором 911 року. Здійснив два походи на Кавказ (913, 943 рр.). Восени 945 р. був убитий древлянами за надмірну жорстокість і ненаситність під час збирання данини.

Ольга (945-964 рр.) – удова київського князя Ігоря. У 945-964 рр. Княжила від імені свого молодшого сина Святослава. Жорстоко розправила з древлянами, здійснила державну реформу, за якою визначався порядок організації й збирання данини.

У 946 і 957 рр. Ольга здійснила два візити до Константинополя, під час яких було укладено вигідні союзні договори. У 957 р. приймає

хрещення від глави православної церкви патріарха у головному Софійському соборі Візантійської імперії. Ольга налагоджує зв'язки із Заходом. У 959 р. споряджає посольство до німецького цісаря Оттона I Великого. Померла у віці близько 60 років. Канонізована православною церквою.

Святослав (964-972 рр.). Син Ігоря та Ольги, видатний воїн і полководець. Усе своє життя провів у походах і боях. Він підкорив в'ятичів і фінські племена. Розгромив Хозарський каганат. Розширив кордони Русі до Кавказьких гір, підкорив ясів (осетинів) і косогів (черкесів). Святослав здійснив ряд походів проти Візантії й болгар, намагаючись оволодіти придунайськими землями. Повертаючись із чергового походу з Болгарії, був убитий біля дніпровських порогів печенігами за намовлянням греків. З його черепа печенізький хан Куря виготовив чашу для вина, намагаючись таким чином перейняти дух непереможності великого мужа землі Руської.

На цьому етапі Київської держави завершується процес об'єднання східнослов'янських племен у єдину велику державу, яка мала назву Русь, відбувається формування феодальних відносин, суспільної та державної ієрархії.

Володимир (978-1015 рр.). Київський великий князь, позашлюбний син князя Святослава Ігоровича і Малуші, ключниці княгині Ольги. Остаточо підкорив племена в'ятичів, радимичів, відвоював у польських королів давньоруські червенські міста (Червень, Володимир, Белз та ін.), оволодів частиною земель литовського племені ятвягів. Успішно боровся проти печенігів, Візантійської імперії. Приєднав до Києва закарпатські руські землі. Наприкінці X ст. в межах Київської Русі було об'єднано всі слов'янські і багато неслов'янських племен. Внаслідок цих надбань Київська Русь стала найбільшою державою в Європі, охопивши територію 800 тис. км².

Володимир здійснив серію реформ, за якою місцеві племінні вожді (князьки) були замінені князівськими посадниками – його синами (мав 12 законних синів) і надійними боярами. Запровадив новий кодекс правових норм – “Закон земляний” (усний). У 988 р. запровадив державну релігію – християнство, сприяв поширенню письма, оснований на абетці, створеній ченцями Кирилом та Мефодієм – греками, що поширювали християнство серед слов'ян. Зміцнював державні кордони, будуючи міста та фортеці. Будував храми, відкривав школи для підготовки служивої знаті та духовенства. Володимир почав карбувати зі срібла та золота руські монети, на яких було вміщено тризуб, що набув значення державного герба. З XI ст. впроваджуються в обіг гривні – злитки срібла вагою близько 200 г.

Володимир розвивав та зміцнював політичні, економічні і культурні відносини з Візантією, Болгарією, Польщею.

15 липня 1015 року Володимир раптово помер, готуючись до військового походу проти прийомного сина Святополка (князь Туровський) і рідного сина Ярослава (князь Новгородський), які повстали проти свого батька.

Володимира поховано у збудованій за його вказівкою Десятинній церкві.

Ярослав Мудрий (1019-1054 рр.). Після смерті Володимира протягом чотирьох років точилися міжусобні війни між його синами за великокнязівську владу. Переміг Ярослав. У 1019 р. він виборов престол у зведеного брата Святополка Окаянного. Об'єднав під своєю владою землі на схід від Дніпра, розширив свої володіння до західний берега Чудського озера, відвоював червенські міста, загарбані поляками, остаточно розгромив печенігів. Кордони Київської Русі простяглися від Балтійського до Чорного моря та від ріки Оки до Карпатських гір. Держава досягла небувалого розквіту.

За князювання Ярослава остаточно утвердилося християнство, сформувалася руська православна церква, було засновано православну митрополію. Розвивалася культура, будувалися фортеці, міста, собори, монастирі. Значно розбудовано Київ; лише церков було у “золотоверхому” граді понад 400, зокрема окраса столиці – собор Святої Софії, при якому було створено першу бібліотеку на Русі. Ярослав сприяв укладанню збірника законів давньоруського права – “Руської правди”. Щоб запобігти міжусобній боротьбі за київський престол, він дбав про збереження цілісності держави на основі принципу сеньйорату – принципу старшинства у розподілі земель і політичної влади в межах родини.

Дбав Ярослав і про зміцнення міжнародного авторитету Київської Русі. Не випадково, що історики часто називають його “тестем Європи”. Сам був одружений з донькою шведського короля Олафа – Інгігердою, його донька Єлизавета вийшла заміж за короля Норвегії Гарольда Суворого. Друга донька Анна стала дружиною французького короля Генріха I. Донька Анастасія була у шлюбі з угорським королем Андрашем I. Крім того, син Всеволод був одружений з донькою візантійського імператора Марією.

Помер Ярослав у 76-річному віці. Похований у Києві, в Софіївському соборі. Його останки збереглися до наших днів.

Після смерті Ярослава Мудрого землі Київської Русі поділили між п'ятьма його синами – Ізяславом, Святославом, Всеволодом, Ігорем, В'ячеславом.

Політика князів Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого сприяла політичній, економічній і культурній консолідації східних слов'ян, найвищому піднесенню й розквіту Київської Русі.

За часів Ярослава не припинялися чвари і запеклі сутички між князями, кількість яких зросла, що поклало початок періодові політичної роздробленості Київської Русі й втрати державності.

Перед загрозою зовнішніх ворогів Київської Русі, особливо кочівників-половців, князі намагалися припинити чвари й об'єднатися. З цією метою скликали з'їзди (снєми). На першому з'їзді, який відбувся у 1097 р. в Любечі, під Києвом, було скасовано принцип сеньйорату Ярослава Мудрого. Тепер кожен князь володів своєю землею – вотчиною, наданою йому батьком. Це узаконювало роздроблення Київської держави на окремі князівства-держави, хоча було ухвалено, що всі князі повинні виконувати настанови великого київського князя.

Володимир Мономах (1113-1125 рр.). Найпопулярніший і наймогутніший великий князь у XII ст. Відновив великокнязівську владу на більшій частині давньоруських земель. Вдало боровся з половцями, відкинув їх за Волгу і під Кавказ.

Володимир Мономах увійшов в історію не тільки мудрим правителем, а й відомим письменником. Він поновив “Руську правду” новими законами, які захищали бідних і скривджених. Володимир Мономах – автор “Повчання дітям” (близько 1117 р.), в яких виклав поради, як правити державою, обґрунтував правила та норми моралі.

Володимир Мономах підтримував тісні стосунки із правителями країн Західної Європи. Одружився з дочкою англійського короля Гідою. Його син Мстислав був одружений зі шведською королевою, а доньки вийшли заміж у Норвегію й Данію. Добрі відносини склались з Візантією.

Мстислав (1125-1132 рр.). Останній великий київський князь періоду єдності Русі. Намагався утримати єдність і могутність Київської Русі, її високий культурний рівень. Підкорив полоцьких князів, здійснив вдалі походи проти литовців, успішно боровся з половцями, прогнавши їх з українських земель. Підтримував зв'язки із країнами Західної Європи. Мстислав одружився з донькою шведського короля. Його доньки були дружинами угорського, датського, норвезького королів.

Володимир Мономах і його син Мстислав на певний час зміцнили великокнязівську владу, але зупинити роздроблення Київської Русі не змогли. На початку другої половини XII ст. Русь розпалась на півтора десятка князівств і наділів. Настала доба феодальної (політичної) роздробленості.

Висновки. За часів давнього кам'яного віку (палеоліту) на території України відбувалися складні еволюційні процеси, що призвели до формування тут високорозвиненої землеробської цивілізації у добу “неолітичної революції” (трипільська культура). На українських землях розкопано багато пам'яток давніх кочових народів (кіммерійці, скіфи, сармати та ін.), тут знаходилася прабатьківщина усіх слов'янських етносів, що розділилися у середині I тисячоліття після Різдва Христового на східних, західних і південних. Розвиток та занепад первіснообщинного ладу, зародження та формування у східних слов'ян феодальних відносин створили передумови для виникнення Давньоруської держави. Історичне значення цього полягає насамперед у тому, що вона об'єднала всі східнослов'янські племена. Також сприяла розвитку української народності, політичному, економічному та культурному розвитку українських земель, забезпечила їх обороноздатність, розширила відносини із зовнішнім світом, захистила народи Європи від навали ворожих орд.

Київські князі (IX ст. – 30-ті роки XII ст.)

Аскольд і Дир – близько 860-882 рр.

Олег – близько 882-912 рр.

Ігор – 912-945 рр.

Ольга – 945-957 (964) рр.

Святослав – 957 (964)-972 рр.

Ярополк – 972-978 рр.

Володимир Великий – 978-1015 рр.

Ярослав Мудрий – 1015-1018, 1019-1054 рр.

Ізяслав Ярославич – 1054-1068, 1069-1073, 1077-1078 рр.

Святослав Ярославич – 1073-1077

Всеволод Ярославич – 1078-1093 рр.

Святополк Ізяславич – 1093-1113 рр.

Володимир Всеволодович Мономах – 1113-1125 рр.

Мстислав Володимирович – 1125-1132 рр.

Ярополк Володимирович – 1132-1139 рр.

2. Галицько-Волинська держава

1. *Причини та наслідки феодальної (політичної) роздробленості Русі.* Розпад великих імперій – закономірне явище у світовій історії. Цей процес характерний для різних періодів людської цивілізації. Цікаво, що частина з них пов'язана зі Східною Європою, з історією Київської Русі, яка вже після Ярослава Мудрого похитнулася. Правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава на деякий час призупинили чвари в державі. Але після їх смерті незгоди серед численних

представників Мономаховичів розпочалися ще з більшою силою і не припинялися аж до татаро-монгольської навали. У цей час стає очевидним, що форма єдиної автократичної імперії вже не виправдовує себе. Життя вимагало зменшення масштабів об'єднання й наближення державної влади до феодалів, утворення разом із Києвом нових політичних центрів, які на той час були цілком сформованими державами, що прирівнювалися за територією до західних королівств.

Раніше за всіх, у 30-ті роки XII ст., відокремились від Києва ті землі, яким не загрожували половці, – Новгород і Полоцьк. Услід за ними Київ втрачає владу над іншими князівствами, зокрема над Волинським, Галицьким, Новгород-Сіверським, Переяславським, Чернігівським, які знаходились на території сучасної України. Так почала формуватися нова політична карта руських земель.

В історію цей процес увійшов за назвою феодальної (політичної) роздробленості і був історично зумовлений закономірним етапом суспільного розвитку середньовіччя. Її причини пов'язані не тільки з появою окремих князівств, управління в яких здійснювалось за принципом тогочасної феодальної ієрархії: великий князь, удільні князі, бояри. Вона була обумовлена еволюцією економіки, дальшим розшаруванням суспільства, розвитком феодалізму як у центрі, так і на місцях, появою нового класу землевласників-феодалів, що був значною економічною й політичною силою і сприяв розвитку центру та периферії.

Поштовхом до роздробленості Русі стала також і церковна організація, православні єпархії у містах, які стали осередками утворення незалежних князівств. Місцеві єпископи нерідко схвалювали прагнення світської влади до самостійності.

Відокремившись від Києва, кожне князівство було цілком суверенним і мало не тільки визначати “лад земельний”, тобто внутрішній порядок, а й право війни й миру, право на самостійну зовнішню політику. Але це не означало остаточного занепаду Києва. Місто, як і раніше, продовжувало розвиватися, залишаючись заповітною мрією всіх князів. Вони прагнули закріпитися в ньому, поширити свій вплив на інші руські землі, відстоювали свій варіант об'єднання Русі. Серед династій, що вели багаторічну боротьбу за Київ, були Юрійовичі з володимиро-суздальської династії, Ольговичі з чернігівської, Мстиславовичі з київської та ін.

Водночас формується декілька політичних осередків, які прагнуть об'єднати руські землі: північний на чолі з Володимиром-на-Клязьмі, південний з Києвом, а згодом і західний – Галицько-Волинське князівство.

Отже, хоч роздроблення Давньоруської держави вважалося, з одного боку, прогресивним явищем (відбувалося формування великого

землеволодіння, прогрес у сільському господарстві, піднесення міст, розвиток культури), з іншого – мало свої недоліки: не припинялися міжусобиці між князями, а від цього терпів народ, послаблювалася обороноздатність, зазнавали утиску руські землі сусідів, князівства продовжували розпадатися.

Перші літописні згадки етноніма “Україна”. Територія, на якій формувалася українська народність, продовжувала називатись Руссю. Народ називав себе руським, русинами, а свою мову – руською. Разом з тим у XII ст. уперше з’явився термін “Україна”, який став етнонімом наших земель. Уперше зустрічається в літописному оповіданні про смерть переяславського князя Володимира Глібовича в 1187 р. Народ жалкував за князем, і літописець записав “О нем же Оукраина много постана”. У 1189 р. той же київський літописець називає Україною пониззя Галицької землі. Він пише, що князь Ростислав “приїхав до України Галицької, взяв два “городи Галицькі”.

У XIII ст. літопис відносить це ім’я до прикордонної з Польщею території Галицько-Волинського князівства по Західному Бугу: “Данило тоді вернувся додому і поїхав із братом Васильком і забрав Берестій, і Угровськ, і Верешин, і Столп’є, і Кошов, і всю Україну”.

Назва “Україна” протягом наступних століть у зв’язку з формуванням українського народу набуває нового значення. З XVI ст. вона використовується в офіційних актових матеріалах стосовно територіальних одиниць більшої частини краю. Так, у постанові сейму Речі Посполитої (1580 р.) зазначалося, що селянські заворушення охопили “Україну Руську, Київську, Волинську, Подільську й Брацлавську”. Назву “Україна” знаходимо в листах Богдана Хмельницького, творах Гійома Боплана (“Опис України”), П’єра Шевальє (“Історія війни козаків проти Польщі”) тощо. У науково-публіцистичній літературі існують різні тлумачення походження терміна “Україна”. Одні автори пов’язують цю назву з прикордонними землями південно-західної Русі, інші – зі словом “край”, “країна” (у значенні “рідний край”, “рідна країна”, “рідна земля”).

2. Галицько-Волинське князівство. Коли Наддніпрянина під ударами кочівників дедалі більше занепадала, зростало значення західних земель – Галичини та Волині. Ці землі були родючими і багатими. Тут розвивались землеробство, скотарство, ремесла, добувалася сіль, активно велася торгівля.

Галичина стала окремим князівством за Ростиславовичів. Ростислав Володимирович був онуком Ярослава Мудрого. Після його смерті сини Рюрик, Володар і Василько осіли в містах Перемишль, Звенигород

і Теревовль. Галицькі землі об'єднав в одне князівство син Володаря Володимирко (1124-1153 рр.). У 1144 р. він переносить столицю з Перемишля в м. Галич, з того часу його земля починає називатись Галицькою і виходить з-під контролю Києва.

Особливо піднявся авторитет князівства за Ярослава Осмомисла (1153-1187 рр.). Він брав участь у боротьбі за Київ, посилав свої полки проти половців, постійно вів боротьбу з місцевими боярами, користувався авторитетом на міжнародній арені, підтримував зв'язки не лише із сусідами, а й з Візантією та Священною Римською імперією. Завдяки такій політиці, Ростиславичі зуміли захистити свою землю від нападників-сусідів та її кордони.

Волинська земля теж мала давні державницькі традиції й об'єднувала територію колишніх племінних союзів дулібів, бужан та волинян. Вона займала територію торгового шляху з Києва на захід і відокремилась від центру в середині XII ст. при князюванні правнука Володимира Мономаха Мстислава Ізяславича.

Але згодом Волинь перетворилася на своєрідну федерацію менших князівств. Був свій князь у Луцьку, були князі в Пересопниці, Дорогобужі та ін. Одні князівства виникали, інші – зникали. Серед волинських міст, крім Волині, Червеня, Белза стали відомими Володимир, Пересопниця, Дорогобуж, Острог, Дубно, Корець, Муравиця.

Зміцнив авторитет землі Волинської Роман Мстиславович (1170-1205 рр.), який, повернувшись із Новгороду після смерті батька, заволодів престолом на Волині. Згодом постійно звертає свої погляди на сусідню Галичину, де всевладне боярство вело боротьбу із синами Ярослава Осмомисла.

Утворення Галицько-Волинського князівства. Протягом тривалого часу між Волинським князівством і Галичиною розвивалися міцні економічні й культурні відносини. Спільними в них були і вороги-сусіди – Польща й Угорщина. Все це і стало передумовою їх об'єднання. Роман розпочав цю історичну справу ще в 1188 р., коли після смерті Ярослава Осмомисла бояри запросили його до Галича. Але тут він довго не втримався. Лише в 1199 р., після смерті останнього Ростиславовича, Романові вдається закріпитися в Галичині й об'єднати її з Волинню в одне князівство – Галицько-Волинське. Одночасно він підпорядкував собі Київ.

Таким чином, на європейській карті наприкінці XII ст. утворилася нова політична одиниця, лідери якої поставили собі за мету відродити минулу славу руських земель на теренах теперішньої України. Літописи, хроніки, легенди, пісні високо оцінюють діяльність Романа

Мстиславовича. Він зображений розумним, хоробрим, енергійним. Літописець називає його великим князем (“царем на Русі”, “самодержцем всея Русі”), причому слово “самодержець” вперше в літописі вжито саме стосовно нього. Нова держава мала власну економічну основу, бо знаходилася на шляху Буг-Дністер, тримала у своїх руках частину балтійсько-чорноморської торгівлі. Роман вів запеклу боротьбу з галицькими боярами, послав свої полки проти половців, постійно обороняв західні рубежі від угорців і поляків. В одному з походів князь загинув у 1205 р., у битві з військами Лешка Білого на Віслі, залишивши двох малолітніх дітей – Данила й Василька. Скориставшись цим, бояри намагалися не допустити зміцнення великокнязівської влади, закликали на допомогу угорців і поляків, інших руських князів. Розпочалася 40-річна боротьба за престол. Але юний князь Данило Романович, знайшовши підтримку на Волині, боровся за Галич, зумів припинити міжусобиці і поновити єдність галицько-волинських земель.

Данило Галицький. Син князя Романа Мстиславовича й Анни народився, можливо, у 1201 р. Відомо, що в рік смерті батька йому виповнилося чотири роки. Походження матері недостовірне. Одні джерела пов’язують його з візантійським двором, інші – з боярським родом з Волині.

Сироті Данилові прийшлося зіткнутися з багатьма труднощами. Підрісши, він разом із братом Васильком розпочав боротьбу з боярами за об’єднання галицько-волинських земель. Це була визвольна війна за державну незалежність. Данило розпочав її з Волині. Захопив Володимир (1214 р.), Берестя й Забужжя (1219 р.), Луцьк (1225 р.), пізніше Белз. Згодом, опираючись на сили Волині, Данило воював за Галич. Ця боротьба вимагала великих зусиль. Правда, він знайшов допомогу з боку Мстислава Пересопницького, який видав за нього заміж свою доньку. У 1237-1238 рр. Данило остаточно осів у Галичині, волинські землі віддав братові. У 1238 р. отримав перемогу над Тевтонським орденом, війська якого захопили Дорогочин. Об’єднуючи руські землі, у 1239 р. заволодів Києвом. Укріпив існуючі міста, будував нові. У 40-х рр. XIII ст. з’явилося м. Холм – нова князівська резиденція, у 50-х – м. Львів.

Серед основних напрямків внутрішньої політики Данила значне місце займає організація державного апарату, який формувався з вірних йому бояр. Найпомітнішими тут були посади двірського – заступника князя в справах війська, суду, печатника – охоронця державної печатки, канцлера, міністра закордонних справ.

Данило проводив активну зовнішню політику. Його міжнародному авторитетові сприяло коронування папською короною у 1253 р. в м. Дорогочині. Отримавши корону, князь надіявся на допомогу Заходу в боротьбі з татарами. Однак цього не сталося. Данило Галицький помер у 1264 р., але назавжди залишився в українській історії визначною постаттю, збирачем південних руських земель в єдину державу, який разом із братом Васильком активно протидіяв монголо-татарській загрозі.

3. *Монголо-татарська навала на Русь.* У 20-х роках XIII ст. на сході Європи з'являються азійські кочівники – монголи, що, об'єднавшись у середньовічну Монгольську державу на чолі з Чингізханом, розпочали підпорядковувати собі численні народи Північного Китаю, Сибіру, Середньої Азії та інші території.

Захопивши східноєвропейські землі, монголи, (їх ще називали татари) у 1222 р. розгромили половців. Останні звернулися до руських князів за допомогою. Порадившись, русичі спільно з половецьким ханом Котяном виступили в похід, долаючи опір авангардних сил завойовників. Головна битва відбулася 31 травня 1223 р. на берегах річки Калки, яка впадає в Азовське море. Через чвари, неузгодженість, відсутність єдиного командування, амбіційність русько-половецьке військо зазнало поразки.

Галичани на чолі з Данилом і Мстиславом першими кинулись у бій. Воювали хоробро, але половці, злякавшись, почали відступати й знищувати галичан. Згодом були розбиті й інші полки. Татари ще довго переслідували переможених, але через Дніпро не пішли. Згодом відступили до Азії, на жаль, не назавжди. У 1237 р. розпочався їх новий похід у Європу під проводом хана Батия. Вони спустошили Волзьку Болгарію, міста Північно-Східної Русі. Не зумівши пробратися до Новгород, татари повернули на південь. Як страшна чорна хмара, йшла татарська орда, знищуючи на своєму шляху все: людей і міста. Після них земля ставала спустошеною, як після сарани. У 1239 р. було завойовано Переяславщину й Чернігівщину. У 1240 р. Батий з'явився під Києвом, де Данило залишив свого намісника, воєводу Дмитра, і обложив місто з усіх сторін. Не дочекавшись запропонованої здачі міста, татари розпочали штурм. Розбили стінобитними машинами міські мури, кинулися на вулиці Києва, ламаючи відчайдушний опір киян. Останнім острівком оборони була Десятинна церква, де загинули всі її захисники. У полон був узятий Дмитро, але за хоробрість хан дарував йому життя і залишив при собі. Це було друге пограбування Києва від часу нападу в 1169 р. суздальського князя Андрія Боголюбського.

Оволодівши Києвом, татари вирушили на Волинь і Галичину. Пограбували й зруйнували там усі міста – Володимир, Кам'янець, Ізяслав, Галич та інші. Крем'янець і Данилів вистояли. Залишивши їх, татари поспішили на захід, спустошивши Закарпатську Русь, угорську, сербську, польську й болгарську землі. Але відчайдушний опір русичів, інших слов'янських народів та важкі переходи через Карпати не дозволили завойовникам йти в Європу. У 1242 р. чехи двічі розбивають їх військо. Хан повертає на схід. Орда ще раз проходить через руські землі, згодом осідає на Волзі, заснувавши державу Золота Орда із столицею в м. Сарай.

Занепад Галицько-Волинського князівства. Після смерті Данила князівство на деякий час втрачає свої позиції. На початку XIV століття, скориставшись чварами у Золотій Орді, Галичина та Волинь за князя Юрія I (1301-1315), який теж прийняв королівський титул, знову об'єдналися, піднявши свій авторитет на міжнародній арені. Сини Юрія I Андрій і Лев II (1315-1323) продовжували політику батька. Але в боротьбі з татарами брати загинули. Спроба наступного князя Юрія II Болеслава втримати державу від розпаду продовжувалась до 1340 року. Смерть цього останнього князя-короля відкрила дорогу до занепаду Галицько-Волинського князівства. Його територією заволоділи Литва, Польща, Молдавія.

Висновки. Феодальна (політична) роздробленість Русі була закономірним явищем в історії східнослов'янської державності. У цей період у літописах вперше з'являється термін “Україна” (1187 р.) та створюється Галицько-Волинська держава – спадкоємиця Київської Русі. Галицько-Волинське князівство (1199-1340 рр.) відіграло важливу роль в об'єднанні південних руських земель, стало прообразом майбутнього українського державотворення, але згодом через низку зовнішніх і внутрішніх факторів зійшло з політичної арени Європи.

Галицькі та галицько-волинські князі (XII-XIV ст.)

Володимирко Володаревич (Галицький) – 1124-1153 рр.

Ярослав Осмомисл – 1152-1187 рр.

Роман Мстиславович – 1170-1205 рр.

Данило Галицький – 1238-1264 рр.

Василько Романович – 1238-1269 рр.

Лев I Данилович – 1264-1301 рр.

Володимир Василькович – 1272-1288 рр.

Мстислав Данилович – 1288-1292 рр.

Юрій Львович – 1301-1308 рр.

Андрій та Лев II Юрійовичі – 1308-1323 р.

Болеслав Юрій II (Тройденевич) – 1324-1340 рр.

3. Українські землі в складі Великого князівства Литовського

1. *Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського.* Протягом XIV століття велика частина території колишньої Київської держави – спочатку Берестейщина, Пінщина, потім Волинь, Чернігово-Сіверщина, Київ і Поділля перейшли під владу Литовського князівства.

Тривалий час литовські племена не могли об'єднатися і жили розпорошено, кожне під проводом племінних князів.

Оскільки їх країна була небагатою, то землі ці не приваблювали сусідів. У свою чергу, ліси й болота не забезпечували племена усім необхідним. Це спонукало литовців здійснювати грабіжницькі набіги на сусідні народи.

З XII століття становище литовських племен погіршилося. У безпосередній близькості від литовців почав посилюватись Лівонський, а потім Тевтонський орден. У 1230 р. Конрад Мазовецький відправив загін Тевтонського ордену для захоплення литовських земель Ці лицарі заснували місто Марієнбург як форпост наступу на Литву та Жмудь. У 1237 р., після об'єднання Тевтонського і Лівонського орденів, натиск на Литву посилювався. Лицарі намагалися під прапором поширення християнства політично підкорити литовців.

Крім німців, налідали на литовські племена руські князі, зокрема Роман, а також князі полоцькі. Загострилися обопільні напади литовців на Пінщину.

Оточені з усіх боків ворогами, литовські племена почали об'єднуватися. На початку XIII століття літописи згадують імена перших князів – Мендовга та Довспрунка. Після тривалих міжусобиць Мендовг об'єднав під своєю владою великі території навколо Гродно, Слоніма, Новгородка, а також землі в гирлі річки Березини, або Аукшайтію, Жемайтію і Жмудь. У 1251 р. Мендовг уклав союз із Прусією, охрестився й коронувався як король Литви. Зі смертю Мендовга Литву знову роздирають міжусобиці. Нове об'єднання відбулося за князювання Гедиміна в 1316-1341 рр., який заснував столицю держави Вільнюс. Він приєднав до своєї держави Мінськ і Турове – Пінське князівство, Берестейщину й Волинь. Цій експансії не могли протистояти ані західна Біла Русь, ані Русь південна – Україна. Після смерті Гедиміна в 1341 р. Великим князем Литовським став його син Ольгерд, що був дуже талановитим політиком і організатором.

Головну увагу Ольгерд звернув на експансію в бік руських земель, просуваючись на південь і південний схід. У 1350-х рр. Литовське

князівство підкорило більшу частину Чернігівщини і Новгород-Сіверщини, де князювати почали родичі Ольгердових братів Дмитра і Корибута. У 1360-х рр. Ольгерд захопив Київщину і посадив у Києві свого сина Володимира. Тоді ж Переяславщина опинилася під литовською владою.

Історія Києва у XIII столітті недостатньо висвітлена, але безперечною є його залежність від татар. Таким чином, призначення Ольгердом до Києва Володимира викликало незадоволення татар і їх похід проти Ольгерда. Біля річки Сині Води в 1363 р. Ольгерд розгромив татар і примусив їх відступити. Ця перемога відкрила литовцям шлях на Поділля.

Поділля раніше належало до Галицького князівства, але коли прийшли татари, ця земля опинилася під їхньою владою. Згодом з ослабленням татар, які поділилися на кілька орд, Поділля стало жити власним життям. Після перемоги над татарами Ольгерд призначив туди своїх племінників, синів Коріята – Юрія, Олександра та Костянтина. У літописах збереглася дуже цінна згадка про те, що ці князі почали захищати Поділля і перестали сплачувати дань татарським баскакам. Цим пояснювалися успіхи литовської експансії в українських землях – не як окупанти приходили вони, ламаючи старі звичаї і поводячись, як завойовники, а як люди, що шукали спільної мови з місцевим населенням. Коріятовичі обороняли народ від татар, будували фортеці – Бакоту, Смотрич, Кам'янець, який став столицею Поділля. Після смерті Ольгерда в 1377 р. між його синами розпочалася боротьба за великокнязівський престол. Головною причиною сутички було те, що Ольгерд, оминаючи старших синів, призначив своїм спадкоємцем Ягайла, сина від другої дружини. Але, незважаючи на це, Велике князівство Литовське стало найбільшою державою в Європі.

Особливості політичної системи Великого князівства Литовського. Для Литви характерно те, що вся влада була сконцентрована в руках великого князя. Характерною рисою держави був феодалізм західноєвропейського типу, землеволодіння було пов'язане з військовою службою. Крім того, відбулася ліквідація удільної системи на всій території Південної Русі, хоч різні землі мали своє самоврядування, але вона обмежувалась господарськими справами, не заважаючи централізації державного життя.

Феодальне право було законодавчо оформлене Литовськими статутами 1529, 1566, 1588 рр.

Причини швидкого просування Литовської держави на українські землі: знесиленість руських земель внаслідок татаро-монгольської

навали й занепад Києва як політичного центру Русі; відсутність єдності; налагодження політичних і культурних зв'язків між руськими землями й литовцями у процесі створення Литовсько-Руської держави; вплив на Литву руської (української, білоруської) культур, мови й традицій; поява литовських військ давала надію на визволення від татарської орди.

Особливо варто зазначити, що не слід уявляти собі захоплення литовцями українських земель, як нашествия ворожих орд. Для опису цього процесу краще використовувати такі слова, як проникнення, об'єднання, приєднання. Під час просування Ольгерда вглиб України населення часто вітало його війська, які склалися також і з українських підданих. Для українців литовське панування було більш прийнятним, ніж жорстоке ярмо Золотої Орди. Також литовці за браком людей для управління завойованими територіями дозволяли місцевій знаті займати найвищі адміністративні посади. Нарешті, на відміну від монголо-татар, на литовців не дивилися як на цілковитих чужинців. Литовці дотримувались язичництва, а їхня верхівка швидко зазнавала впливу своїх слов'янських підданих.

Висновки. Після занепаду Київської держави, а згодом і Галицько-Волинської Русі, у XIV ст. територія України зазнає впливу нових держав – Литви та Польщі. Становище українців під владою нових володарів не було однаковим. У складі Великого князівства Литовського вони зберегли певні політичні та релігійні свободи, а відтак могли вільно розвивати свою культуру і мову. Але в Литви та українського народу з кінця XIV ст. з'явився могутній суперник – Польща, яка захопила частину території України, зокрема Галичину. Вже на початку XV ст. польсько-латинська стихія мала у Литві істотні переваги над українською православною. Руський (українсько-білоруський) компонент слабшав і обмежувався лише частковою опозицією. Коли ж більшість українських земель опинилися безпосередньо під Польщею, почав дуже швидко наростати конфлікт, оскільки Польща принесла на українські землі зовсім інший соціальний уклад, порівняно з тим, що був у Литовській державі. І тому протистояння було фатально неминуче. Воно почалося наприкінці XVI ст. після об'єднання Литви з Польщею. У ньому найактивнішу роль відіграло українське козацтво – суспільна верства, що забезпечила своєму народу можливість зберегти деякі політичні і соціальні привілеї та не втратити їх у чужому національному середовищі.

Тема 2. КОЗАЦЬКА ДОБА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (XVI-XVIII СТ.)

План

1. Походження українського козацтва. Запорізька Січ як військова й адміністративно-територіальна одиниця.
2. Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького: причини, характер, рушійні сили та хід війни.
3. Становище України у другій половині XVII ст. Громадянська війна та Руїна.
4. Ліквідація автономного устрою лівобережних українських земель у XVIII ст.

1. Походження українського козацтва. Запорізька Січ як військова і адміністративно-територіальна одиниця

У XV ст. на українські землі насунулась нова грізна небезпека. Золота Орда, ослаблена внутрішніми суперечками, розпалася на окремі орди. Кримські татари утворили свою державу на чолі з династією ханів Гирейів, яка згодом здійснювала спустошливі напади на українські землі. Литовський уряд намагався організувати оборону. Було відбудовано київський замок, укріплено прикордонні міста. У захисті України від татар активну участь брали козаки.

Слово “козак” тюркського походження, вперше зафіксоване у 1240 р. У половецькому словнику 1303 р. це слово означає страж або вартовий. Потрапивши на слов’янський ґрунт, воно пустило міцне коріння і стало вживатися для означення окремого соціального стану людей, вільних від кріпацтва, які поруч із заняттям господарством захищали землю від іноземних завойовників.

Перші згадки про українських козаків зустрічаються у “Хроніці польській” М. Бельського за 1489 р. та в грамоті Великого литовського князя 1492 р.

Серед головних причин виникнення козацтва можна виділити такі: татарські походи, соціальне та національно-релігійне гноблення з боку магнатів і польської шляхти. Козацтво формувалося в основному з селян, які втікали від панів, а також із частини міського населення й представників колись сильної знаті, які не отримали шляхетських прав. На початку свого існування, десь до середини XVI ст., козаки не мали чіткої суспільної й військової організації. Козакували групами, тобто ватагами на чолі з отаманом. З метою кращої оборони від ворогів запорожці будували укріплення – січі з рублених або січених колод. У середині XVI ст. окремі січі об’єдналися в одну Запорозьку Січ.

Першою із них була Хортицька, що існувала в 1553-1557 рр. Вона була створена за активної участі Дмитра Вишневецького, старости черкаського і канівського, відомого за іменем Байди-Вишневецького. Пізніше на острові Томаківка була заснована Томаківська Січ (60-70 рр. XVI ст. – 1593 р.) і Базавлуцька Січ (1594-1638 рр.) у гирлі ріки Базавлук. На час існування Базавлуцької Січі припадають знамениті морські походи запорожців на узбережжя Чорного моря. У 1638 році була заснована Микитинська Січ, де на початку 1648 р. Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького.

Байда – Дмитро Вишневецький (рік народження невідомий – 1563 р.) Волинський князь, відомий землевласник та володар маєтків на Волині. У 1550-х рр. був черкаським і канівським старостою. У 1553 р. зібрав близько 300 сміливих та відчайдушних молодих людей, в основному волинян, озброїв їх і пішов за Дніпрові пороги. Там, на острові Мала Хортиця, побудував замок, укріпив його з усіх сторін та тримав у ньому постійно козацьку залогу. З окремих козацьких ватаг було утворене постійне козацьке військо з чіткою організацією та суворою дисципліною, засноване на демократичних підвалинах. На чолі Запорозької Січі стояв кошовий отаман, або гетьман, який під час війни мав необмежену владу. Першим гетьманом і став Дмитро Вишневецький, який показав себе умілим організатором козацтва, відважним військовим керівником. Деякий час він разом із військом Івана Грозного нападав на Іслам-Кермень, Очаків та Азов і здобув славу найбільшого ворога Турецької імперії та Криму.

У січні 1557 р. велике татарське військо на човнах добралося до Хортиці. Облога тривала 24 дні, але ворог не добився перемоги і змушений був відступити. Через деякий час, підсиливши військові загани, татари знову напали на Січ, зруйнували козацькі укріплення. Вишневецький змушений був відступити на острів Монастирський, де побудував нові укріплення і продовжував військові дії. Під час одного з походів він із військом пішов у Молдавію, де виборював молдавський трон, але був поранений, захоплений у турецький полон і відправлений у Царгород. За народними переказами, султан Сулейман Пишний наказав скинути козацького ватажка з фортечного муру і підвісити на гак, де він провисів три дні, вигукуючи прокляття мусульманам, доки розлючені охоронці не застрелили його з лука. За іншою версією, турки вирвали у козацького лицаря серце і з'їли його, аби набути такої мужності й сили, якою володів Дмитро Вишневецький. Цю мужність та невідступність українського патріота народ оспівав у відомій пісні про Байду.

1. *Устрій і військова організація Запорозької Січі.* На Запорозькій Січі існувало своє законодавство, військова та судова влада. Тут була республіканська форма правління. Кожен козак мав право голосу як у загальній раді, так і в радах паланок, куренів, поселень. Загальна рада вирішувала всі найважливіші питання життя Січі, керувала її внутрішньою й зовнішньою політикою, займалася судочинством. На радах обирали адміністрацію – гетьмана або кошового отамана, суддю, писаря (завідував канцелярією), осавула (відповідав за організацію прикордонної служби, охорону зимівників та шляхів), обозного (очолював артилерію та фортифікаційну справу) та ін.

На Січі існувала військова організація, де панувала сувора дисципліна. Кожен козак офіційно називався “товариш Війська Запорозького”, у чому виявилися елементи демократичних відносин. Усе козацтво ділилося на полки по 500-1 000, а згодом і більше чоловік на чолі з полковником. Полки склалися із сотень, керованих сотниками. Існував також поділ на курені. Усе козацтво очолював гетьман, а запорозьке козацтво – кошовий отаман. Під час походу він мав необмежену владу. Разом з військовим писарем, суддею і обозним кошовий отаман утворював уряд – кіш Запорозької Січі. Кошову старшину обирали щороку на загальновійськовій раді, яка обиралася три-чотири рази на рік і вирішувала важливі справи: зустрічала послів, приймала рішення про походи, розподіляла землі й угіддя між куренями.

У першій половині XVII ст. запорозьке козацтво піднялося до рівня кращих європейських армій, а своєю активною наступальною стратегією і маневреною тактикою перевершувало феодалні армії Європи, що послідовно додержувалися стратегії позиційної оборонної війни.

Запорозьку піхоту вважали найкращою в Європі. Вона майстерно билася, шикуючись, як правило, у три шеренги. Перша – стріляла, друга – подавала, а третя шеренга заряджала рушниці. Найпоширенішим видом бойового порядку у козаків став так званий табір. У центрі чотирикутного рухомого укріплення, що складалося з кількох рядів скріплених між собою возів, розташовувалося військо. Такий бойовий порядок давав змогу переходити від наступального бою до оборони і навпаки. Кіннота у козаків була менш численна і менш боєздатна, але теж відзначалася військовою майстерністю. Крім того, козаки здійснювали морські походи по Чорному морю на легендарних вітрильно-веслових човнах – “чайках”. Вони були озброєні шаблями й списами, а також вогнепальною зброєю – мушкетами, пістолями, самопалами, рушницями. Мали келепи (бойові молотки) та якірці, що застосовувалися проти ворожої кінноти.

Багатогранним було духовне життя запорожців. У Січі і в паланках на території Запоріжжя існували загальноосвітні школи й школа співу. Серед запорожців були й такі, що здобули освіту в Києво-Могилянській академії. На січах завжди будувалися церкви, переважно на честь Покрови пресвятої Богородиці, а саме козацтво було дуже набожним.

Поступово, посівши провідне місце в українському суспільстві, козаки брали дедалі активнішу участь у розв'язанні багатьох злободенних питань українського життя, на кілька наступних століть забезпечивши українське суспільство тим проводом, який вони втратило внаслідок колонізації української знаті.

Висновки. Після занепаду Київської держави, а згодом і Галицько-Волинської Русі, у XIV ст. на території України стає панівним вплив нових держав – Литви і Польщі. Становище українців під владою нових володарів було неоднаковим. У складі Великого князівства Литовського вони зберегли певні політичні та релігійні свободи, а відтак могли вільно розвивати свою культуру і мову. Але в Литві та українського народу з кінця XIV ст. з'явився могутній суперник – Польща, яка захопила частину території України, зокрема Галичину. Вже на початку XV ст. польсько-латинська стихія у Литві мала істотні переваги над українською православною. Руський (українсько-білоруський) компонент слабшав і обмежувався лише частковою опозицією. Коли ж більшість українських земель опинилися безпосередньо під владою Польщі, почав дуже швидко наростати конфлікт, оскільки Польща принесла на українські землі зовсім інший соціальний уклад порівняно з тим, що був у Литовській державі. І тому протистояння було фатально неминуче. Воно почалося наприкінці XVI ст. після об'єднання Литви з Польщею. У ньому найактивнішу роль відіграло українське козацтво – суспільна верства, що забезпечила своєму народу можливість зберегти деякі політичні і соціальні привілеї та не втратити їх у чужому національному середовищі.

Перші організатори козащини

Костянтин Острозький (близько 1460-1530 рр.) – український князь, брацлавський і луцький староста, київський воєвода, великий гетьман литовський. У перших десятиліттях XVI ст. успішно воював проти татар і Московського царства; у 1512 р. розгромив велике ханське військо під Вишневецом на Волині, у 1527 р. – на р. Ольшаниці (Білоцерківщина).

Предслав Лянскоронський (Ляндскоронський), рік народження невідомий (1531), канівський і хмільницький староста, згодом київський воєвода. У 1512 р. разом із К. Острозьким відбивав напади кримських

татар; у 1516 р. здійснив похід на Очаків і Белгород; у 1528 р. знову на Очаків. Прославлений у легендах як перший запорозький гетьман.

Остафій Дашкович (Дашкевич), рік народження невідомий (1535), канівський і черкаський староста, організатор козаччини і військових походів у 1514-1535 рр.; у 1533 р. на польському сеймі виступив з проектом організації регулярної прикордонної служби.

Бернард Претвич – барський староста, у 1540-1550-х рр. організував прикордонну службу на Поділлі, неодноразово здійснював походи на Белгород, Очаків, у Крим. За переказами, 70 разів здійснював напади на татар і стільки ж разів перемагав.

Дмитро Вишневецький (Байда) – волинський князь, найвідоміший козацький гетьман у 1550-1560-х рр.; організатор будівництва кам'яної фортеці на острові Хортиця та численних походів у татарські володіння і в Молдавію. Страчений турками у 1563 р.

2. Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Причини, характер, рушійні сили та хід війни

1. *Люблінська (1569 р.) і Берестейська (1596 р.) унії*. Люблінська унія 1569 р. – угода про об'єднання Великого князівства Литовського з Польським королівством в єдину державу Річ Посполиту (“справа народна”). Об'єднання було вигідне насамперед Польщі. Щоб залучити на свій бік литовську, українську та білоруську шляхту, польський король Сигізмунд II Август надав їм деякі привілеї, а тим, хто виступав проти унії, погрожував суворими репресіями. Зрештою, угоду було укладено: до Польщі відійшла Волинь, Брацлавщина, частина Поділля й Київщина. Литва зберегла за собою право на свої державний герб і печатку, законодавство, міністрів, військо, фінанси й адміністрацію. Натомість спільними ставали володар, сейм і сенат, монета, зовнішня політика, право землеволодіння на території всієї держави.

Після унії, як про це писав М. Грушевський, Литва втратила всяке значення як окрема держава і стала частиною Польсько-Литовської держави. На українських же землях від унії виграла лише місцева шляхта, яка мала такі ж права, як і польська шляхта. Скрізь встановлювалася система політичного, економічного та духовного поневолення народу, відбувався “занепад українського життя”. Польські пани примусово запроваджували католицизм, закривали православні церкви, осередки української культури та освіти. У відповідь на створення магнатсько-шляхетської Речі Посполитої в Україні розгортається національно-визвольна боротьба народних мас, що вилилася наприкінці XVI ст. в селянсько-козацькі війни під проводом Криштофа Косинського та Северина Наливайка.

Таким чином, Люблінська унія погіршила загальну ситуацію в Україні. Але, як зауважив І. Крип'якевич, “при всіх негативних наслідках принесла принаймі одну користь: всі українські землі були злучені в одну цілість”. Між ними не стало кордону, а це сприяло консолідації українського народу.

Берестейська церковна унія 1596 р. На Берестейських соборах того ж року сталася визначна подія: єдина православна церква розкололася на дві – традиційну православну та нову уніатську, або, як її почали пізніше називати, – греко-католицьку. Київська митрополія, зберігаючи всі свої обряди, звичаї, права та привілеї, розірвала відносини з Константинополем і об'єдналася з Римом, підпорядкувавшись папському престолу.

Завдання, які мала вирішувати унія:

1. Разом з Римом ліквідувати церковний розлад у Київській митрополії.
2. В умовах латинізації та полонізації зберегти східний обряд віросповідання, що забезпечувалося спеціальною папською буллою.
3. Припинити процес окатоличення й ополячення українського народу та сприяти пробудженню національної свідомості.
4. Захистити українську мову як найважливішу національну ознаку.
5. Створити передумови для появи національної інтелігенції. Формальне прирівнювання в правах із католиками відкривало для українського духовенства можливість здобувати середню та вищу освіту.
6. Нова церква мала стати виразником та захисником інтересів свого народу за відсутності Української держави.
7. Нарешті, унія оцінювалася польським урядом та папським престолом як реальна можливість розширити сфери впливу католицької церкви, стабілізувати суспільно-політичну ситуацію в Речі Посполитій, а в перспективі окатоличити й колонізувати український народ, інші національні меншини.

Уніатська віра сама по собі не була чимось шкідливим, але методи, якими вона впроваджувалася, силовий тиск з боку керівництва Речі Посполитої на чолі з королем, який в універсалі від 15 грудня 1596 р. проголосив, що рішення саме уніатського собору є обов'язковим для всіх віруючих, фактично ставив православну церкву поза законом, закріплюючи за прибічниками унії церковні посади, монастирі та їх землі. Саме тому Берестейська унія, задумана як інструмент порозуміння, призвела до значного протистояння, стала символом розбрату, ворожнечі і насильства.

Слід зазначити, що якщо значна частина української шляхти перейшла до римсько-католицького табору, то на захист православної віри піднялася нова сила українського суспільства – козацтво.

Князь Василь-Костянтин Острозький (1527-1608 рр.). Молодший син славного лицаря та оборонця православної церкви, гетьмана Литовського, князя Костянтина. Національна стійкість останнього, як писав П. Куліш, мала велике значення для нашої Русі. Цю національну стійкість та тверду православну віру набув від батька його син, князь Василь-Костянтин Острозький, який і підняв славу своїх предків на найвищий рівень.

Василь-Костянтин Острозький зібрав у своїх руках величезне багатство – йому належало 25 міст, 10 великих містечок та 670 сіл. Протягом XVI ст. та в подальшому розширював маєтності та завойовував нові землі. У 24 роки він став старостою Володимирським і воєводою Волинським, з 1560 р. – воєводою Київським. Піклуючись про захист від татарських набігів, він сприяв укріпленню, оновленню та перебудові прикордонних замків, збільшенню залог, організації розвідувальної служби з невеликих кінних загонів – польової варті, що стояла на татарських шляхах. Свою резиденцію, місто Острог, воєвода міцно укріпив, обгородив замкову гору муром і побудував міцні башти. Не раз він очолював військо, бився з ворогами і перемагав. У 1575 р. розгромив татарських нападників під Синявою, у 1577 р. – під Дубно, а в 1578 р. – під Острогом.

Князь був великим шанувальником науки, освіти і мистецтва та щедрим меценатом. У 70-х рр. XVI ст. своїм коштом він започаткував школи у Києві, Турові, Володимирі-Волинському. Він заснував також Острозьку академію – першу вищу школу в Україні, важливий осередок європейської науки.

Під патронатом князя в академії працювали видатні педагоги та вчені: Герасим Смотрицький, Дем'ян Наливайко, Тимофій Михайлович, Василь Суразький, Діонісій Палеолог, Кирило Лукаріс та інші. Учнями її були майбутній гетьман Петро Сагайдачний, архієпископ Мелетій Смотрицький, чернець Іов Княгинський, ієромонах Киприян та багато інших, які були відомі не тільки на українській землі, але й далеко за її межами.

За ініціативою і при фінансовому забезпеченні з боку Костянтина Острозького в його острозькому замку у 1577 р. була побудована друкарня, в якій деякий час працював відомий російський першодрукар Іван Федоров. Тут були видані такі першодруки, як “Буквар” (1578 р.), “Новий завіт із Псалтирем” (1580 р.), “Острозька біблія” (1581 р.), а також листівка “Хронологія” з віршами Андрія Римші (1581 р.). Особливо велике значення мала Острозька біблія, яка була набрана церковнослов'янською мовою в староукраїнському варіанті, зрозумілому широкому загалу простих людей. Передумову до книги написав сам

Костянтин Острозький. Помер Василь-Костянтин Костянтинович Острозький у лютому 1608 року і похований в Острозі, у Богоявленському замковому храмі.

2. *Національно-визвольна війна українського народу*. У 1648 р. в Україні вибухнуло велике повстання проти польсько-шляхетського панування, яке переросло в Національно-визвольну війну (революцію).

Причинами цієї війни були: нечуване поміщицьке, соціальне і релігійне гноблення українського народу; невдоволення козацької верстви скороченням реєстру; намагання турецьких і татарських загарбників фізично знищити українців.

Приводом до війни була особиста образа Богдана Хмельницького на шляхтича Чаплинського, який за відсутності Хмельницького напав на родовий маєток Суботів і зруйнував його.

Характер війни можна визначити як національно-визвольний.

Головною рушійною силою було реєстрове козацтво. Йому допомагали селяни і навіть дрібна шляхта.

Очолив цю війну Богдан Хмельницький. Це був досвідчений воїн. В середині XVII ст. йому було трохи більше 50-ти років (народився наприкінці 1595 р.), брав участь у боях проти турків і татар, був учасником козацько-селянських повстань. До того ж отримав добру освіту. Володів кількома іноземними мовами, зокрема й латиною. Побував у державах Європи і Туреччині, що дало змогу ознайомитись з їх устроєм, дипломатією, військовою тактикою. Уроки з вивчення іноземного та козацького воєнного мистецтва дали змогу підняти стратегію й тактику українського війська на значно вищий рівень. Від пасивної оборонної тактики Б. Хмельницький перейшов до активних наступальних дій, нав'язуючи противнику місце й час битви. Завдяки блискуче налагодженій розвідці завдавав ударів зненацька, досить часто використовував обхід ворога із флангів. Саме гетьману належить видатна роль у створенні артилерії й кінноти як окремих родів війська. Запровадив завчасну підготовку набоїв (ладування), що дало змогу підвищити скорострільність у кілька разів і перейти до 3-шеренгового бойового порядку.

Завдяки цьому, а також використанню татарської кінноти, повстанці у 1648 р. здобули ряд блискучих перемог під Жовтими Водами та Корсунем (травень) і під Пилявцями (вересень). Під час Зборівської битви (влітку 1649 р.) лише зрада кримських татар врятувала польську армію на чолі з королем Яном Казимиром від повного знищення. Дії татар, які були зацікавлені в обопільному знесенні України й Польщі, примусили Б. Хмельницького погодитися на укладання Зборівської

угоди (серпень 1649 р.), за якою козацький реєстр складається з 40 тис. чоловік. Територію козацької України становили Брацлавське, Київське, Чернігівське воєводства. Шляхта одержала право повернутися до маєтків, селяни й міщани повинні були виконувати довоєнні повинності. Щодо питання про унію, то воно відкладалося до прийняття рішення сеймом. Цілком зрозуміло, що Зборівська угода не влаштувала ні українців, ні поляків.

На початку 1651 р. воєнні дії відновилися з наступом поляків на Поділля. У червні 1651 р. відбулася найбільша в середньовічній історії Берестецька битва. Вона розпочалась вдало для української армії. Але у вирішальний момент татари втекли з поля бою, оголивши цим самим лівий фланг. Значно погіршило ситуацію і те, що Б. Хмельницького, який наздоганяв татар, щоб переконати хана повернутися на поле битви, “союзники” затримали у себе і відпустили лише через 2 тижні. Завдяки героїзму і мужності повстанців їм вдалося побудувати табір, котрий тримав оборону протягом 10 днів. Після цього під проводом І. Богуна була здійснена унікальна операція по виведенню війська з оточення, коли через три переправи по болотистій місцевості вдалося вивести не лише майже 90-тисячну армію, а й переважну частину артилерії. Невмирущою славою покрили себе кілька сотень повстанців, котрі загинули, але дали змогу вийти українській армії з оточення.

Наслідком поразки під Берестечком стала Білоцерківська угода (вересень 1651 р.), яка обмежила територію Української держави лише одним Київським воєводством. Реєстр зменшувався до 20 тис. Пани одержали право повертатися до своїх маєтків, Б. Хмельницький підпорядковувався владі коронованого гетьмана тощо.

Навесні наступного року українці здобули переконливий реванш у битві під Батогом (травень 1652 р.). За всю середньовічну історію Польща не зазнавала такого страшного розгрому. Загинула половина всіх гусарів Речі Посполитої. Перемога привела до скасування Білоцерківської угоди й відновлення на українських землях національних органів влади. У джерелах є згадки про карбування восени 1652 р. власної монети.

Видатним явищем стало виникнення й зміцнення козацької держави, котра мала всі необхідні атрибути. На чолі держави стояв гетьман, котрий скликав ради, відав фінансами, керував військом, здійснював дипломатичні відносини з іншими державами. Наприкінці життя Б. Хмельницький сконцентрував у своїх руках майже необмежену владу. Він поділив країни на полки й сотні, які стали територіальними одиницями управління. Полковники, сотники і міські отамани здійснювали

не лише військову, а також і цивільну владу у своїх районах. Полковники насамперед розпоряджались всім земельним фондом, який складався з колишніх польських земель та земель, залишених шляхтою. Переважна частина їх розподілялась між козаками, які за службу не одержували зарплатні грішми. Полковники також організували фінансову справу на підлеглий їм території. Вони проводили збір податків до військової скарбниці, віддавали в оренду підприємства, збирали орендну плату, а також податки з ярмарків. Державна скарбниця поповнювалася також за рахунок млинів, винокурень, броварень, шинків, які раніше належали полякам або шляхті. Важливу роль відігравали також збирачі податків та інших державних доходів. Повністю надходили до скарбниці кордонні мита: “індукта” від ввезення товарів та “евекта” – від вивозу. Українська держава мала кордони, укріплені військовими заставами. Перевага козацької адміністративної мережі проявилася в тому, що всі накази зі столиці Чигирини дуже швидко доводилися до віддалених районів і виконувалися без затримки.

При гетьманові знаходився найвищий суд, який розглядав апеляції, що надходили від полкових і сотенних судів, а також деякі справи, із якими прохачі йшли просто до гетьмана. Для вирішення справ, особливо важливих, він посилав окремі судові комісії. На місцях представники кожного стану мали свій суд, але на першому місці стояли козацькі суди. Останнім підлягали не тільки козаки, але також міщани й селяни, особливо за вбивство, розбій, крадіжки тощо.

Як свідчать джерела, Б. Хмельницький організував ефективні служби розвідки та контррозвідки, завдяки чому в Чигирині було відомо навіть те, про що говорилось на таємних королівських радах чи в покоях Яна Казимира.

Українська держава була визнана багатьма європейськими країнами. Очевидці свідчать, що в гетьманській столиці одночасно перебували посольства Австрії, Трансільванії, Московії, Туреччини та інших держав. У свою чергу, українські посольства відкривалися в іноземних країнах.

3. *Українсько-московський договір (1654 р.) та його наслідки.* Подальші події, зокрема поведінка татар у битві під Жванцем (восени 1653 р.), а також погіршення міжнародного становища України (небезпека оформлення ворожої коаліції у складі Польщі, Валахії, Трансільванії й Молдавії) примусили гетьмана шукати іншого, більш надійного союзника, ніж татари. Таким союзником стає Московська держава. Але вже в день Переяславської ради (8 січня 1654 р.) відбувся неприємний інцидент в Успенській церкві, коли московське посольство

відмовилося присягти від імені царя в тому, що він не буде порушувати прав і вольностей України. Пізніше значна частина українського народу, зокрема чотири козацькі полки, відмовились від присяги на вірність царю.

Внаслідок переговорів і підготовки відповідних документів у березні 1654 р. у Москві був укладений українсько-московський договір (“Березневі статті”). Він передбачав збереження за Українською державою республіканської форми правління, власного суду й судочинства, фінансової системи, територіально-адміністративного устрою, повної незалежності у внутрішній та зовнішній політиці, за винятком відносин з Польщею й Туреччиною, встановлення 60-тисячного війська та ін.

Гетьман рішуче змінює зовнішньополітичну орієнтацію і намагається створити антипольську коаліцію держав у складі Швеції, Трансільванії, Бранденбургу, Литви. Він не відмовляється від головної мети – звільнення всіх етнічних українських земель і включення їх до складу самостійної й незалежної держави. Частково йому з допомогою військ Швеції й Трансільванії вдається це завдання виконати. Але територіальні претензії нових союзників на західноукраїнські землі, а також неузгодженість дій перекреслили перемоги, здобуті безпосередньо на території Польщі. Та головною причиною того, що побудова Української держави була не завершена, стала смерть Б. Хмельницького (27 липня 1657 р.).

Висновки. Політичне та соціально-економічне гноблення, спроби ополячення та окатоличення з боку Речі Посполитої, утвореної внаслідок Люблінської унії (1569 р.), викликали посилення національно-визвольної боротьби українського народу. Особливо яскраво це проявилось вже наприкінці XVI ст. під час козацьких війн під проводом К. Косинського та С. Наливайка, а також у ході козацько-селянських повстань 20-30 рр. XVII ст.

Щодо страшної загрози з боку Туреччини та Кримського ханства, то тут повною мірою проявився талант гетьмана П.Сагайдачного, який підніс військо мистецтво козаків на вищий рівень і фактично створив регулярне військо. За гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного козацтво здобуло європейську славу. Воно об’єдналося із православним міщанством і духовенством і мало на меті національне визволення та демократичні перетворення.

Вершиною боротьби проти Речі Посполитої стала Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст., коли виникла козацько-гетьманська держава на чолі з видатним полководцем, державним і політичним діячем Богданом Хмельницьким.

3. Становище України у другій половині XVII ст. Громадянська війна та Руїна

Смерть Б. Хмельницького у 1657 р. застала козацьку Україну у переломний період: будівництво національно-державних фундаментів було далеким від завершення, а соціально-економічні та політичні суперечності загострені до краю. Українські землі стали ареною запеклої боротьби між Росією, Польщею, Туреччиною й Кримом.

Гетьман Іван Виговський (1657-1659 рр.). Вибір гетьманом ще за життя Богдана його 16-річного сина Юрія був невдалою спробою реалізувати ідею спадкової влади. Тому вже у вересні-жовтні 1657 р. старшинська рада передала гетьманську булаву генеральному писарю Івану Виговському, шляхтичу за походженням. У молодості він навчався у Києво-Могилянській колегії, служив у війську, потім працював у Луцькому суді, був намісником луцького староства, входив до місцевого братства. У 1648 р. був викуплений Б. Хмельницьким із татарського полону і з того часу виконував обов'язки генерального писаря Війська Запорозького.

Опозиція й повстання проти Виговського. Наприкінці 1657 – на початку 1658 р. проти нового гетьмана виступили запорожці, підтримані Росією, на чолі з кошовим отаманом Я. Барабашем та козаки полтавського полку на чолі з М. Пушкарем.

У відповідь війська Виговського разом із татарами штурмом взяли Полтаву (червень 1658 р.) і “вогнем та мечем” приборкали повстанців. У братовбивчій війні загинули й потрапили в полон близько 50 тис. людей.

Гадяцький договір. У вересні 1658 р. І. Виговський підписав у Гадячі договір із Польщею. Козацька Україна в межах трьох воєводств – Брацлавського, Київського та Чернігівського – поверталася до Речі Посполитої на правах автономії. Утворювалося так зване “князівство Руське” із 40-тисячним військом (30 тис. козаків і 10 тис. найманців). Законодавча влада належала національним зборам. Гетьман, що обирався пожиттєво, мав верховну цивільну й військову владу. Унія скасовувалася, а київський митрополит отримував місце в сенаті. Передбачалося відкриття в Україні 2 університетів, достатньої кількості шкіл і друкарень. Однак під час ратифікації польським сеймом договір був значно відкоригований на користь поляків, а головне, він так і не був втілений у життя.

Війна з Москвою. Конотопська битва. У 1658 р. в Україні розгорнулись військові дії проти московських залог. Москва оголосила Виговського зрадником, а московський князь Баратинський повісив у Києві

понад 3 тис. українців. В Україну вирушила 100-тисячна російська армія.

Вирішальний бій відбувся у червні 1659 р. під Конотопом (тепер Сумська обл.). Організувавши надійну оборону і провівши вдалий маневр, українська сторона здобула блискучу перемогу. Полягло 30 тис. московського війська, багато потрапило в полон, зокрема князь С. Пожарський, якому татари відрубали голову.

Однак ця перемога не зміцнила внутрішнього становища Виговського. У вересні 1659 р. в умовах масового антигетьманського руху він змушений був віддати гетьманські клейноди.

Гетьман Юрій Хмельницький (1659-1663 рр.). Гетьманування Юрія розпочалося в умовах наступу російських військ на Переяслав. Тут у 1659 р. під тиском князя Трубецького був укладений новий Переяславський договір із Росією, що значно обмежував козацьку автономію. Україна позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана, виступати в похід, підтримувати відносини з іншими країнами, призначати й звільняти полковників, карати без суду старшин. Крім Києва, російські залоги розмішувалися в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані, а Київська митрополія повинна була підпорядковуватись московському патріарху.

14 статей цього нового Переяславського договору не тільки значно обмежували українську державність, але й фальсифікували Переяславсько-московський договір 1654 р. Б. Хмельницького.

Посилення московського впливу на Лівобережжі викликало протидію серед частини правобережних полковників і старшини. До того ж у 1660 р. наступ на Україну розпочала Польща у союзі з татарами. Під Любарем і Чудновим на Волині (тепер Житомирська обл.) поляки оточили московські війська В. Шереметьєва разом із лівобережними козацькими полками Т. Цицюри.

За таких обставин Ю. Хмельницький підписав із поляками Слободищенський, або Чуднівський трактат (1660 р.), що повторював умови Гадяцького договору, без урахування статті про руське князівство.

Тим самим вирішувалась доля оточеного московського війська, яке змушене було капітулювати. Однак як і Виговському, Ю. Хмельницькому не вдалося об'єднати навколо себе українське суспільство. У 1662 р. за ім'ям Гедеон Юрій постригся у київські ченці.

1. *Розкол України.* На початку 60-х рр. XVII ст. наказним гетьманом Лівобережної України був Яким Сомко (1661-1662 рр.). Йому протистояли ніжинський полковник В. Золотаренко і кошовий отаман Запорозької Січі (у минулому – ад'ютант Б. Хмельницького)

І. Брюховецький. Останній незаконно присвоїв собі нечуваний титул “кошового гетьмана” і всіляко намагався догодити козацьким низам та Москві. Як людина улеслива, хитра та підступна, І. Брюховецький домігся, щоб його обрали гетьманом на Чорній раді під Ніжином у 1663 р. Сомка й Золотаренка згодом було страчено.

На Правобережній Україні в 1663 р. козаки обрали гетьманом Павла Тетерю, юриста за фахом, що походив із православної шляхти, був переяславським полковником і зятем Б. Хмельницького, генеральним писарем у Виговського.

Так відбувся розкол козацької України на два гетьманства – Лівобережне й Правобережне. Причинами цьому було, з одного боку, загострення внутрішніх суперечностей між різними угрупованнями козацької старшини, між старшиною і народними низами, а з іншого – посилення агресії Росії й Польщі при активній участі Кримського ханства. До того ж самостійну політику в Україні почала проводити Запорозька Січ, що ще більше спричиняло хаос і анархію. Багаторічні війни й спустошення призвели до занепаду й зневіри, а керівники держави не мали хисту Великого Богдана. Розпочалася кривава Руїна, тобто занепад козацької автономії, що відбувався в умовах громадянської війни та військової інтервенції сусідніх держав.

Гетьман Іван Брюховецький (1663-1668 рр.). Прагнучи ще більше вислужитися перед Москвою, Брюховецький у 1665 р. поїхав до першопрестольної, де підписав “Московські статті” (1665). Відтепер новообраний гетьман мав приїжджати до Москви на затвердження. Збір податків з України переходив до царських воєвод; московські залоги мали розміщуватися у всіх найбільших містах Лівобережжя.

Винагородою за такі нововведення були для Брюховецького багаті маєтки, боярський титул, а також дозвіл одружитися з московською князівною Довгорукою.

Безцеремонне поводження російської адміністрації у Лівобережній Україні викликало масовий протест. Розпочались антимосковські рухи й повстання.

Гетьманування Павла Тетері (1663-1665 рр.). Людина розумна та освічена, П. Тетеря, за оцінкою істориків, теж відзначався ненаситним користолюбством, егоїзмом і жорстокістю. У покірливості до поляків він зайшов так далеко, що Україну називав польською провінцією, а короля – “природним і власним паном”.

Протягом його гетьманування у Правобережній Україні вибухнуло цілий ряд антипольських повстань (І. Попенко, Сулимка, С. Височан, В. Варениця, П. Стріла, П. Децик, І. Сербин, В. Дрозденко та ін.).

Великого лиха зазнала Україна від польського походу 1663-1664 рр. на Лівобережжя; тільки на Київщині й Брацлавщині у 1664 р. загинуло й було взято в полон близько 100 тис. людей. Тоді, за переказом, була зруйнована могила Б. Хмельницького. Загинули І. Виговський та І. Богун, звинувачені у зраді. Були заслані у Мальборк київський митрополит Й. Тукальський, а також Ю. Хмельницький та полковник Г. Гуляницький. У 1665 р. П. Тетеря втік до Польщі, забравши з собою військовий скарб, архів, клейноди.

Гетьман Петро Дорошенко (1665-1676 рр.). Це була людина зна-на й заслужена у козацькому війську. Його дід Михайло гетьманував у 1620-х роках, а батько був полковником. Сам Петро здобув добру освіту і пройшов велику військову й дипломатичну школу під керівництвом Б. Хмельницького; в подальшому був прилуцьким полковником, згодом генеральним осавулом та полковником черкаським, а головне – був щирим та відданим патріотом України.

На жаль, гетьманування П. Дорошенка припало на період, коли Україна, за свідченнями сучасників, нагадувала “жахливе вавілонське стовпотворіння”. Найстрашнішим було те, що внутрішній розкол закріпився у міжнародних договорах.

Андрусівське перемир'я (1667 р.). На початку 1667 р. Польща й Росія у с. Андрусові (близько Смоленська) поділили між собою українські й білоруські землі по Дніпру. До Росії відійшли Чернігово-Сіверщина, Лівобережна Україна, а також на 2 роки Київ (згодом – остаточно). До Польщі відходили землі Білорусії та Правобережна Україна. Запорозька Січ потрапляла в залежність від двох держав – протекторів (пізніше запорожці перейшли під московську юрисдикцію).

Боротьба за єдність українських земель. Прагнучи змінити становище, П. Дорошенко все більше схиляється до союзу з Туреччиною. На початку 1668 р. старшинська рада у Чигирині висловила за об'єднання Лівобережної й Правобережної України під протекцією Порти. До цього рішення приєдналася і козацька рада, скликана І. Брюховецьким.

У червні 1668 р., після успішного походу Дорошенка на Лівобережжя, українські землі обох берегів Дніпра знову з'єдналися в одне ціле. Гетьманом об'єднаної України став П. Дорошенко (І. Брюховецького козаки стратили).

Однак незабаром польські війська розпочали наступ на Поділля, московські – на Лівобережжя.

Гетьман Дем'ян Многогрішний (1668-1672 рр.). Після Дорошенка спочатку наказним, а потім повноправним гетьманом на Лівобережній

Україні став Д. Многогрішний, полковник чернігівський, походив із простих козаків (сучасники називали його “мужичим сином”). У 1669 р. він підписав із Москвою так звані “Глухівські статті”, які дещо обмежували присутність російських воєвод в Україні, і, звичайно, не повертали козакам усіх “прав і вольностей”, які вони мали за Б. Хмельницького.

Відновивши певний порядок, Многогрішний, різкий і самовпевнений, намагався закріпити за своїм родом гетьманську булаву. Посипалися доноси старшини. У 1672 р. його із сім’єю було ув’язнено і після тортур заслано в Сибір, де він у злиднях прожив до початку XVIII ст. Д. Многогрішного називають першим політичним в’язнем з України.

Гетьман Іван Самойлович (1672-1687 рр.). Наступний лівобережний гетьман походив із родини священників (його називали поповичем), освіту здобув у Києво-Могилянській колегії, був генеральним суддею. Як політик, вороже ставився до Польщі, але ратував за порозуміння з турками й татарами. Йому вдалося стабілізувати становище на Лівобережжі, а також проводити активну діяльність з об’єднання українських земель під владою Московської держави.

Висновки. Після нової польсько-турецької війни 1673-1676 рр. до Туреччини, крім Подільського воєводства, відійшли ще південна Київщина й Брацлавщина. На захоплених козацьких землях турки створили так зване “Українське князівство”, що його протягом 1677-1681 рр. очолював Ю. Хмельницький доти, поки не був страчений турками у Кам’янці-Подільському.

У 1677-1678 рр. турки й татари з козаками Юрія двічі наступали на Чигирин. Ці чигиринські походи дощенту зруйнували козацький край; гетьманська столиця була дотла знищена, а населення, що вціліло, було насильно переселене гетьманом Самойловичем на лівий берег Дніпра.

У 1681 р. був підписаний Бахчисарайський мирний договір між Росією, Туреччиною й Кримом. Відтепер землі між Південним Бугом і Дніпром не повинні були заселятися. У центрі козацького краю (Черкащина) узаконювалася пустка. Як писав С. Величко, “через незгоду тогдашню козаки всі пропали, самі себе звоювали”.

Іншим договором – “вічним миром” 1686 р. між Росією й Польщею – закріплювалися права Речі Посполитої на Правобережну Україну, а за Москвою залишилися Лівобережжя і Запорозька Січ.

Поділля з Кам’янцем знаходились у складі Туреччини до 1699 р., а потім знову перейшли до Польщі.

4. Ліквідація автономного устрою лівобережних українських земель у XVIII ст.

1. *Україна за часів Північної війни (1700-1721). І. Мазепа.* Правління І. Мазепи наприкінці XVII – на початку XVIII ст. позначилося внутрішньою стабілізацією Гетьманщини. Цьому сприяли значною мірою його особисті якості. Народився він приблизно в 1630–40-х рр. на Білоцерківщині у родині українських шляхтичів. Здобув як на той час блискучу освіту та виховання, служив при дворі польського короля, виконував дипломатичні доручення у Західній Європі та козацькій державі. Був начальником особистої охорони та генеральним писарем у Дорошенка, генеральним осавулом у Самойловича. Як гетьман, Мазепа тривалий час орієнтувався на Росію, а у проведенні внутрішньої політики спирався на старшину, намагаючись збудувати станову державу західноєвропейського зразка із збереженням козацького устрою. Він багато зробив для розвитку в Україні освіти, культури, церковного життя, впорядкування господарства та соціально-економічних відносин.

Але не всі заходи гетьмана викликали всенародне схвалення й підтримку. У 1692 р. проти нього виступив канцелярист Петрик Іваненко, який із запорожцями й татарами намагався звільнити Україну від московського самодержавства і приєднати до Гетьманщини Правобережжя та Слобожанщину.

Також універсал 1701 р. про встановлення дводенної панщини, хоч і обмежував кріпосницькі прагнення старшини, із великим невдоволенням був прийнятий селянами.

Становище Гетьманщини ускладнилося у зв'язку з російсько-шведською війною 1700-1721 рр. Спочатку Петро I зажадав від України значно більших економічних і людських ресурсів, ніж його попередники. Козаки також змушені були брати участь у далеких північних походах і битвах, у важких фортифікаційних та будівельних роботах. Ускладнилася торгівля з європейськими країнами через встановлення загальноросійської державної монополії, запровадження тарифів на закордонні товари, податків на імпорт і експорт. Така протекціоністська політика була спрямована на збут в Україні, значно дорожчих за європейські, російських виробів.

Політичні, військові і господарські обмеження Гетьманщини неминуче призводили до невдоволення й зростання опозиційних настроїв в Україні. Особливу тривогу серед старшини викликали наміри Петра I ліквідувати козацьку автономію, а військо перетворити у драгунські полки російської армії. В Україні московські чиновники та військові поводитися так, як у завойованому краї, не звертаючи уваги на козацьку старшину. Усі козацькі права і вольності вони розглядали як царський

дарунок, що міг бути у будь-який момент скасований. Гетьманщина була для них невід'ємною частиною Російської імперії. Натомість козацька старшина сповідувала концепцію вільного народу, який тільки під тиском певних обставин знаходився у договірних відносинах з московським царем, причому цар, на їх думку, повинен був захищати, а не порушувати їх права і вольності.

Приблизно у 1705-1706 рр. Мазепа розпочав таємні переговори зі шведами. Старшина спонукала гетьмана до активних дій, але в умовах шпигунства та окупації України царськими військами, підпорядкування багатьох козацьких полків російському командуванню, неможливо було провести підготовчу роботу. Відомо також, що генеральний суддя В. Кочубей (можливо, із почуття помсти за свою дочку Мотрю, яку кохав Мазепа) і полтавський полковник І. Іскра написали царю донос, але обох їх стратили.

Вирішальний момент наступив восени 1708 р., коли Карл XII прийшов в Україну. Мазепа отримав наказ приєднатися до російського війська, але замість цього він із наявними у нього 2-4 тис. козаків і майже всією старшиною на початку листопада перейшов через р. Десну і з'єднався з Карлом XII. Згодом був укладений українсько-шведський договір, який передбачав збереження козацьких прав і вольностей, цілісність і непорушність кордонів України.

2. Репресії в Україні. Коли цар дізнався про зраду І. Мазепи, він наказав Меншикову захопити й знищити добре укріплену й забезпечену гетьманську столицю Батурин. Це було виконано з особливою жорстокістю, причому не обійшлося без зрадництва: старшина Ніс повідомив про таємний хід. У результаті Батурин, “ як приклад для інших”, був повністю спалений, близько 6 000 його жителів і оборонців знищено, а розп'яту на хрестах козацьку старшину спустили на плотах униз по річці Сейм.

По всій Україні розпочалася страшна хвиля репресій і терору. Тільки у Лебедині, де діяв спеціальний суд, у жорстоких муках стратили близько 1 000 мазепинців. Каральні акції відбувалися в Ромнах, Глухові та інших містах.

Самого Мазепу відразу було оголошено зрадником і піддано церковній анафемі (прокляття), його чучело волочили по вулицях, організовуючи публічні розправи. Сім'ї мазепинців арештовували, їх майно конфіскували.

Замість Мазепи гетьманом був призначений Іван Скоропадський. Росіяни надійно заблокували козацькі війська, конфіскували артилерію, скарбницю, прапори та відзнаки, захопили частину військової канцелярії. У 1709 р., після того як на бік шведів перейшли 7-8 тис. запорожців

із кошовим К. Гордієнком, московські війська при допомозі зрадника Г. Галагана знищили дотла Стару (Чортомлицьку) Січ. Запорожці змушені були перебратися в турецькі володіння, заснувавши там Олешківську Січ (тепер м. Цюрупинськ, біля Херсона).

Полтавська битва (27 червня 1709 р.). У травні 1709 р. шведські й російські війська зішлись під Полтавою. Чисельна перевага була на боці росіян, до того ж шведи припустилися ряду помилок, у них не вистачало артилерії й снарядів, а самого Карла XII було поранено.

У ході генеральної битви і під час відступу шведи зазнали цілковитої поразки. Гетьманські війська безпосередньої участі у битві не брали.

Мазепа недовго пережив полтавський погром: у тому ж 1709 р. він помер у Бендерах, а похований був у православному монастирі міста Галац (нині Румунія).

3. Обмеження та ліквідація козацько-гетьманської державності у XVIII ст. Знищення Запорозької Січі. Гетьман І. Скоропадський (1708-1722 рр.). Після виступу Мазепи гетьманом Лівобережної України був затверджений стародубський полковник Іван Скоропадський. Договір з ним цар не підписував, зате призначив спеціального міністра Ізмайлова для догляду за гетьманською адміністрацією. Столицю Гетьманщини перенесли у Глухів на саму границю з Росією, козацьку артилерію відвезли у Москву.

Уже згадувалося про знищення Запорозької (Старої) Січі у 1709 р. Дещо пізніше, у 1715 р., вийшов указ про скасування колишнього порядку вибору полкової й сотенної старшини. Відтепер усе більше посад в Україні займали іноземці: росіяни, євреї, німці, серби тощо. Козаків усе частіше відправляли на далекі будівельні роботи, війни та в походи.

І Малоросійська колегія (1722-1727 рр.). У 1722 р. Петро I скасував гетьманство та запровадив у Глухові Малоросійську колегію, що складалася з 6 російських офіцерів на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. Її завданням було наглядати за козацькою старшиною, вирішувати фінансові, судові, політичні та військові питання. Протягом п'яти років своєї діяльності колегія збільшила для України податки у 5 разів, добилася майже повного знищення “прежніх прав і порядків”, привела в “немалу ссору” народ і старшину.

Наказний гетьман П. Полуботок (1722-1723 рр.). Намагаючись протидіяти російському централізму, козаки обрали наказним гетьманом чернігівського полковника Павла Полуботка – людину освічену, енергійну, авторитетну. Ще у 1708 р. він був одним із претендентів на гетьманство, але Петро I відхилив його кандидатуру. Тепер головне своє завдання Полуботок вбачав в обмеженні влади Малоросійської

колегії та в пом'якшенні соціальної напруги у суспільстві. Козаки неодноразово добивалися повернення старих прав. У відповідь Петро I заарештував Полуботка і ще декількох старшин. За переказом, наказний гетьман відправив козацький скарб в Англію, а цареві заявив, що поневолювати народи і володіти рабами та невільниками є справою азійського тирана, а не християнського монарха. Полуботка закатували у Петропавлівській фортеці.

Гетьман Д. Апостол (1727-1734 рр.). У 1727 р. напередодні війни з Туреччиною було ліквідовано Малоросійську колегію і дозволено обрати гетьмана. Ним став 73-річний миргородський полковник Данило Апостол – рішучий прихильник автономії.

Новому гетьману вдалося, опираючись на старшину і купецтво, добитися певних успіхів у піднесенні економіки краю, в упорядкуванні бюджету, торгівлі і маєтностей. Він піклувався про відновлення права вибору козацької старшини, виведення російських військ з України, поліпшення судівництва та адміністрації. У 1734 р. запорожці повернулися з турецького підданства і заснували Нову Січ. На певний період у гетьманське правління перейшов Київ, але всі ці поступки й полегшення носили лише тимчасовий формальний характер.

“Правління гетьманського уряду” (1734-1750 рр.). Після смерті Д. Апостола у 1734 р. гетьманство знову було скасовано, а замість нього створене “правління гетьманського уряду”, що складалося із 6 осіб (із них 3 українці). Перші роки діяльності цього уряду припали на період розгулу біронівщини, сваволі “українських” правителів, а також російсько-турецької війни 1735-1739 рр., під час якої Україна зазнала значних людських втрат і ресурсів.

Гетьман К. Розумовський (1750-1764 рр.). Деяке полегшення настало у 1740-1750-х рр. за царювання Єлизавети, що була у близьких стосунках з українцем Олексієм Розумовським. У 1744 р. імператриця здійснила подорож по Україні, згодом відновила київську митрополію і дозволила вибрати гетьмана.

Ним став 22-річний Кирило Розумовський. Завдяки блискучій кар'єрі старшого брата, Кирило у 18 років був призначений президентом Російської Академії наук, згодом здобув добру освіту за кордоном.

Повернувшись з-за кордону, разом із гетьманством отримав ранг фельдмаршала і великі земельні володіння, йому підпорядковувалися Запорозька Січ і Київ. В цілому, відновлювався той устрій, який існував до 1722 р. Планувалося навіть повернути столицю у Батурин і заснувати тут університет. На початку 1760-х рр. була розроблена і затверджена судова реформа, яка ще більше зміцнювала привілейоване становище старшини.

II Малоросійська колегія (1764-1782 рр.). Те, що не встиг зробити Петро I в Україні, завершила Катерина II, яка, за словами Т. Шевченка, “доконала вдову-сиротину”. У 1764 р. було остаточно ліквідоване гетьманство. Нову Малоросійську колегію очолив граф П. Румянцев, генерал-губернатор Малоросії.

II Малоросійська колегія провела протягом 1765-1767 рр. перепис населення і господарств із метою збільшення поборів, а також остаточно підпорядкувала українські землі російській адміністрації.

Останні спроби захисту козацької автономії. Намагання української старшини захистити свої права і вольності впливало з розуміння нею політичної й культурної окремішності Гетьманщини. В Україні вважали, що Малоросія і Велика Росія є окремими землями, які мають спільного монарха. Про це, зокрема, йшлося в поемі С. Дівовича “Діалог Великої Росії з Малоросією”, написаній у 1762 р.

У 1763 р. козацька старшина у Глухові затвердила програму дій для збереження й розширення автономії. Від царського уряду вимагали підтвердження українсько-московських договорів, а також установа спадкоємності гетьманської влади у родині Розумовських.

Автономістський рух не припинився і після остаточної ліквідації гетьманства. У 1767 р. він проявився з новою силою. Причиною цього було скликання Катериною II особливої комісії законодавчих зборів для перевірки законів і укладання нового кодексу. Тоді у деяких козацьких полках представники різних станів вимагали відновлення старих порядків. Найактивніших 11 осіб було засуджено до страти, багатьох на довічне ув’язнення. Імператриця помилила всіх засуджених, але ця справа набула широкого розголосу в Україні.

Відомим захисником української автономії був у цей період Григорій Полетика. Він підготував цікаву “Історичну довідку” про те, на якій підставі Малоросія була під владою Польської Республіки і на яких умовах відійшла до Росії. Тут же містилася “патріотична думка” про те, як Малоросію можна влаштувати, щоб вона була корисною для Російської держави без порушення її прав і вольностей.

Знищення Запорозької Січі (1775 р.) та остаточно закріпачення України. Внаслідок чергової російсько-турецької війни 1766-1774 рр. Росія вийшла до Чорного моря. Запорозька Січ втратила своє стратегічне значення. Але, крім військових чинників, важливу роль у подальшій долі запорожців відігравали економічні й політичні наміри імперських чиновників: необхідно було розчистити дорогу для російської колонізації південних причорноморських земель, а також ліквідувати останній притулок пригноблених і непокірних. 4 червня 1775 р. війська генерала П.Текелії знищили Запорозьку Січ, а 3 серпня з’явився

маніфест про ліквідацію Січі і “самої назви запорозьких козаків”. Козаків переводили у розряд державних селян, військовий скарб та майно конфіскували, а територію запорозьких вольностей включили до Азовської та Новоросійської губерній, пізніше Катеринославського намісництва. Останнього кошового П. Калнишевського було ув’язнено і відправлено на Соловки, де він провів понад 25 років у жахливих умовах одиночної тюремної камери.

Після скасування гетьманства (1764 р.) і знищення Запорозької Січі (1775 р.) царський уряд ліквідував у 1781-1783 рр. адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини. На зміну козацьким полкам і сотням розпочався загальноросійський поділ на намісництва (згодом губернії) і повіти. На Слобідській Україні така зміна відбулася ще раніше – у 1760-х рр. Козацьке військо перетворювалося в регулярні карабінерні полки російської армії.

Одночасно з остаточним позбавленням українців козацьких прав і вольностей вийшов указ про повне закріпачення селян (1783 р.). Натомість козацька старшина отримувала російські ранги й право поповнювати правлячий клас Російської імперії, переходити в розряд дворянства (Жалувана грамота дворянству 1785 р.).

Так в основному завершилася довготривала, але закономірна ліквідація козацької автономії у складі Російської імперії. Наявність автономного ладу в Україні на основі виборності органів влади не відповідала монархічно-бюрократичним принципам і централізаторській політиці самодержавства. Причому процес “поглинання і перетравлення України як чужорідного політичного тіла” продовжувався й у наступних ХІХ та у ХХ століттях.

4. *Передумови та наслідки національно-визвольних рухів у ХVІІІ ст. (гайдамаччина, Коліївщина, опришки)*. З кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст. Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля), Галичина, Холмщина нероздільно знаходилися у складі Польської держави. Тут встановилося жорстоке колоніальне панування, до 4-6 днів на тиждень зросла панщина, збільшилися різноманітні повинності та податки, посилювалося національно-релігійне гноблення. Православні зазнавали різноманітних утисків і переслідувань. У судах і діловодстві використовувалися лише польська й латинська мови. Уніатська церква визнавалася як єдина законна церква східного обряду. Слабкість королівської влади, шляхетська анархія і згубна економічна політика гальмували розвиток господарства, ремесел і торгівлі.

Повстання 1702-1704 рр. Український народ, який поляки презирливо називали “хлопами” і “бидлом”, завжди усвідомлював несправедливість захоплення своїх земель іноземними поневолювачами.

З кінця XVII – початку XVIII ст. прапор національно-визвольної боротьби високо підняли козацькі полковники С. Палій, С. Самусь, З. Іскра, А. Абазин та ін. Під їх керівництвом на Правобережжі відродилися козацькі вольності, але в 1699 р. поляки вирішили остаточно скасувати козаччину. Восени 1700 р. польські загони розпочали наступ на Поділля й Київщину, захопили Немирів, Вар, Вінницю, Брацлав, однак не могли здобути Фастова.

Згодом саме у Фастові було прийнято рішення про всенародне повстання проти польської влади.

Весною і влітку 1702 р. повстання охопило Київщину, значну частину Брацлавщини й Поділля, розпочалися виступи на Волині й у Галичині. На Закарпатті у 1703 р. теж розпочався визвольний рух проти угорських феодалів.

Протягом 1703-1704 рр. повстання було придушене. У ході каральних акцій поляки стратили близько 10 тис. чоловік. Зокрема, у Луцьку в 1702 р. був закатований Данило Братковський, громадський діяч і поет, що висміяв суспільний лад і порядки тогочасної Польщі у збірці віршів “Світ, переглянутий частинами” (1697 р.).

Гайдамацький і опришківський рух. Гайдамаками (від тур. “гайда” – гнати, переслідувати) називалися повстанці на Правобережній Україні, а опришками – на Прикарпатті, Буковині і частково у Закарпатті.

Протягом 1730-50-х рр. на Київщині, Волині й Поділлі діяли гайдамацькі загони Верлана, Гриви, Голого, Жили, Медведя, Писаренка, Моторного, Сухого, Тарана, Письменного, Теслі та інших ватажків. Повстанці неодноразово займали Умань, Вінницю, Летичів, Радомишль, Чигирин, Фастів, Корсунь та інші міста й містечка.

На Прикарпатті та Північній Буковині опришків очолював О. Довбуш (1738-1745 рр.), пізніше – В. Баюрак та І. Бойчук.

Коліївщина. Найбільшого розмаху гайдамацький рух набув на Правобережній Україні у 1768 р. У лютому того ж року польський король С. Понятовський під тиском Росії підписав документ про формальну рівність у правах православних і протестантів з католиками.

У відповідь значна частина польської шляхти об’єдналася в Барську конфедерацію, спрямовану проти короля й Росії. Під гаслом захисту католицької віри і шляхетських вольностей конфедерати почали здійснювати жорстокі каральні експедиції. Для боротьби з ними Росія направила на Правобережну Україну значні військові сили. Одночасно серед православних почали поширюватися заклики до знищення шляхти, які були підтримані, за чутками, нібито самою імператрицею Катериною II.

Весною 1768 р. в урочищі Холодний Яр під Чигирином гайдамацькі ножі освятив, за переказами, ігумен Мотронинського православного

монастиря Мелхиседек Значко-Яворський. Керівником повстання став запорозький козак Максим Залізняка. Повстанці захопили Жаботин, Смілу, Черкаси, Богуслав, Канів, Лисянку, а також найбільш укріплене місто Умань, переповнене шляхтою, католиками і євреями. Уманський сотник І. Гонта перейшов на бік повстанців. 10 червня у місті відбувся страшний погром, загинуло близько 2 тис. чоловік.

Захоплення Умані було завершальним етапом Коліївщини і гайдамацького руху взагалі. Охопивши Київщину й Брацлавщину, повстання стало поширюватися на Поділля, Волинь, Східну Галичину, загрозувало перекинутися на власне польські землі, Лівобережжя й Запоріжжя. Повстанські загони (їх було близько 30) очолювали С. Неживий, П. Таран, М. Москаль та ін. Залізняка було обрано гетьманом, а Гонту – уманським полковником.

26 червня 1768 р. повстанців оточили російські війська генерала Кречетникова. Вони отримали наказ придушити Коліївщину після того, як було приборкано польську шляхту. Керівників повстання було підступно заарештовано, а їх загони роззброєні або розбиті у боях. Тисячі підданих Речі Посполитої в жорстоких муках були страчені поляками у містечку Кодні на Житомирщині й у селі Серби на Поділлі. Тут, зокрема, у страшних тортурах загинув І. Гонта, який тримався надзвичайно мужньо.

Суд над російськими підданими відбувся в Києві. М. Залізняка і багатьох інших повстанців після катувань відправили в Сибір на каторгу. Отже, різних форм покарання зазнали близько 70 тис. чоловік. Остаточ-но повстання було придушене тільки у квітні-травні 1769 р.

Висновки. Після смерті Б. Хмельницького протягом другої половини XVII ст. відбувся розкол і поділ України на дві частини: Лівобережну і Правобережну. Землями Правобережної України заволоділи Польща й Туреччина, Лівобережної – Росія. У ході воєнних дій, ворожих інтервенцій та внутрішніх міжусобиць Правобережжя зовсім занепало, а Українська держава (Гетьманщина) збереглася тільки на Лівобережній Україні. Тоді ж Київська митрополія була підпорядкована Московському патріархату.

За гетьманів І. Мазепи та П. Орлика відбулися останні значні виступи з метою збереження козацької державності. Визначна пам'ятка тієї доби – Конституція 1710 р.

Протягом XVIII ст. російський уряд цілеспрямовано проводив політику обмеження козацької автономії. Тричі ліквідувалося гетьманське управління, двічі знищувалася Запорозька Січ. У 1780-х рр. у козацькій Україні остаточно були запроваджені кріпосницькі порядки. Тоді ж відбувся новий переділ українських земель між Росією та Австрією.

Тема 3. УКРАЇНА В ХІХ СТОЛІТТІ

План

1. Піднесення національної свідомості.
2. Декабристський рух в Україні. Кирило-Мефодіївське братство: програма та діяльність.
3. Скасування кріпосного права та інші буржуазні реформи 60-70-х років ХІХ століття на Лівобережжі.
4. Суспільно-політичний і національно-визвольний рухи на Наддніпрянщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

1. Піднесення національної свідомості

Рідко коли до цього спостерігався такий різноманітний, захоплюючий і широкий розквіт ідей, як у ХІХ столітті.

Чому ми так говоримо? На якій підставі базується таке твердження?

По-перше, спостерігається відхід від поглядів, згідно з якими світ можливо було збагнути лише з точки зору Божої волі (Бог дав – Бог взяв).

По-друге, з'являються люди (інтелігенція), які висунули концепцію нації (національної свідомості). Тепер вони не тільки дотримуються способу тлумачення суспільства, а й кажуть про те, як вплинути на його поведінку, іншими словами, як його змінити і хто повинен це зробити.

Слово “інтелігенція” має такі значення:

- а) це люди, які мали вищу освіту (в широкому розумінні);
- б) це люди, які з ідеологічних переконань присвятили себе покращенню політичного, соціального та культурного становища мас.

“Новизна” інтелігенції на цьому етапі полягала в тому, що вона розглядала суспільство не у вузькій перспективі шляхтича, міщанина, селянина, а дивилася на суспільство в цілому, враховуючи інтереси всіх.

Де ж з'являється інтелігенція? Звичайно, в містах, там, де були вищі навчальні заклади. Так, у Харкові (1805 р.) було засновано перший у російській частині України університет. Він став одним із перших осередків інтелігенції, що народжувалася в країні. Місцевий дворянин Василь Каразін переконав імператора Олександра І відкрити в Харкові університет. Лише в 1834 році, коли було засновано університет святого Володимира, інтелектуальний центр України перемістився з Харкова до Києва. У той час інтелігенції в Україні було небагато. До 1861 року Харківський університет закінчили всього 2 800 чоловік, тому із цього маленького середовища добре освічених людей тільки невелика їх частина виявила зацікавленість в українських справах.

На які ж питання насамперед звернула увагу молода українська інтелігенція? Історія, фольклор, мова та література – ці елементи української культури були поставлені на перший план на шляху визначення української національної свідомості.

Історія. Дворяни-інтелігенти Лівобережжя зацікавилися історією, особливо історією козаччини. Це такі автори-новатори, як Василь Рубан (“Краткая летопись Малороссийская”, 1777), Опанас Шафонський, Яків Маркевич (“Записки о Малороссии”, 1798). У 1822 році Бантиш-Каменський закінчив 4-томну “Історію Малоросії”. У 1846 році Григорій Полетика надрукував “Історію Русов”. Тепер вивчення історії України набуває ідеологічного та політичного значення.

Фольклор (інтерес до звичаїв, традицій і пісень). Першим шанувальником українського фольклору був князь Микола Цертелєв (грузин за походженням). У 1819 році він опублікував у Петербурзі збірку “Попытка собрания старых малороссийских песен”. Микола Максимович (перший ректор Київського університету) у 1827 році написав (“Малороссийские народные песни”).

Мова та література. До цього часу стверджувалось, що українська мова – це лише діалект російської. Але були люди, які намагалися змінити статус рідної мови. Прикладом може бути “Енеїда” І. Котляревського, написана мовою селян і міщан. Її публікація в 1798 році знаменувала появу української мови як літературної. Таким чином, Котляревського справедливо називають “батьком сучасної української літератури”.

2. Декабристський рух в Україні.

Кирило-Мефодіївське братство: програма та діяльність

1. *Суспільно-політичний рух.* На Наддніпрянщині характерною ознакою першої половини XIX ст. було пожвавлення суспільно-політичних настроїв, які знайшли своє відображення у декабристському русі.

Причини декабристського руху:

- вплив прогресивних європейських ідей, народовладдя, свободи, прав людини, які поширювалися після Великої французької революції серед інтелігенції та дворянства;
- усвідомлення значною частиною дворянського офіцерства, що побувало на Заході під час наполеонівських війн, різького відставання Російської імперії від розвинутих європейських держав.

Центром таємної організації декабристів в Україні став Тульчин, де знаходився штаб армії. Тут у березні 1821 р. виникло Південне товариство, яке нараховувало 100 членів. П.І. Пестель, один із керівників товариства, написав програму – “Руську правду”, яка передбачала

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

повалення самодержавства та установа республіки; скасування кріпацтва й наділення селян землею без викупу; ліквідацію станів, введення політичних свобод і рівність усіх громадян; повну свободу торгівлі. Майбутня держава мала бути унітарною (неподільною), Україна мала входити до неї як окрема область. Отже, не передбачалось справедливого вирішення українського національного питання. Товариство свою програму збиралося здійснити шляхом військового перевороту, без участі народу. Згодом, у 1822 р., виникло Північне товариство у Петербурзі. Розпочалася спільна робота цих організацій. Також була укладена угода між Південним товариством і Польським патріотичним товариством, члени якого поставили собі за мету відновити незалежність Польщі, однак на практиці вона не була реалізована.

Південне товариство підтримувало тісні зв'язки із Товариством об'єднаних слов'ян, яке виникло в 1823 р. у Звягелі (нині Новоград-Волинський) і нараховувало 60 членів. "Об'єднані слов'яни" у своїй програмі поставили собі за мету визволити всіх слов'ян і об'єднати їх у демократичну федерацію. Це мало відбутись у результаті військового повстання за участю народних мас. Ця організація була також непослідовною у вирішенні українського національного питання: серед слов'янських народів – членів федерації – не згадуються ні білоруси, ні українці.

Декабристи на Сумщині. З історією Сумщини пов'язана біографія та діяльність декількох декабристів. У 1817-1818 роках у Сумах жив командир бригади уланської дивізії С.Г. Волконський – пізніше один із керівників Каменської управи Південного товариства. Познайомився у Ромнах з актором М. Щепкіним, брав участь у збиранні коштів, щоб викупити його з кріпацтва (дав 500 карбованців).

Восени 1825 року в селі Боромля Охтирського повіту поселився А.І. Борисов – один із засновників Товариства об'єднаних слов'ян. Пропагував ідеї декабристів, а після поразки повстання в лютому 1826 року був заарештований. Активним учасником повстання на Сенатській площі в Петербурзі був М.М. Глібов (з Путивльського повіту).

Після поразки повстанців 14 грудня 1825 р. в Петербурзі і 3 січня 1826 р. Чернігівського полку на Київщині декабристський рух було придушено. П'ятьох керівників товариств, зокрема П. Пестеля, М. Бестужева-Рюміна і С. Муравйова-Апостола (керівників Південного товариства) було повішено. Сотні повстанців заслано до Сибіру і на Кавказ, де тривала війна з горцями.

Причинами поразки декабристів були відсутність підтримки повстання з боку народу, нерішучість керівників повстання, тактика оборони.

Виступ декабристів був першою спробою повалити самодержавство, їх ідеї сприяли розгортанню українського визвольного руху.

На початку XIX ст. в Україні виникають таємні масонські ложі. У 1818 р. у Полтаві було засновано ложу “Любов до істини”, а в 1821 р. у Києві – Малоросійське товариство. Член полтавської ложі В. Лукашевич пропагував ідею відокремлення України від Росії, однак більшість членів масонської ложі не підтримала його. У 1826 р. В. Лукашевича було ув’язнено в Петропавлівській фортеці у Петербурзі. Після цього він до кінця свого життя був під наглядом царської охорони.

2. *Кирило-Мефодіївське братство*. У 1846 р. в Києві виникла таємна організація української інтелігенції. Засновниками братства були історик М. Костомаров, канцелярист М. Гулак і студент В. Білозерський. Братство нараховувало 12 членів, до нього увійшов геній українського народу – Тарас Шевченко.

Основна ідея членів братства – федерація слов’янських народів. Ідею федерації слов’ян сприймали перші масонські ложі. Отже, разом з національною свідомістю зароджувалась думка про злуку слов’янських народів та їх культур (слов’янофільство). Поляки теж були схильні до об’єднання слов’янського світу, але вони претендували на першість у цьому світі. Вони навіть хотіли, щоб Київ став столицею Польщі. Росіяни теж не хотіли опинитися за межами опіки над слов’янськими народами. О.С. Пушкін добре сказав, щоб “усі слов’янські ручаї злилися у московське море”.

Іншого значення набула всеслов’янська ідея в Україні. Тут мрії про об’єднання знайшли відгомін у словах Т. Шевченка: “Щоб усі слов’яни стали добрими братами”.

Програма братства передбачала визволення слов’ян від самодержавного гніту та об’єднання їх в одну рівноправну федеративну державу – Річ Посполиту. Україну, Київ братчики сприймали як центр слов’янського світу. У тактичному плані між членами братства існували розходження: Костомаров і Куліш вважали найкращим шлях поступових реформ, а Гулак і Шевченко – шлях революції й повалення царизму.

У 1847 р. братство було розгромлено, а його членів суворо покарано. Шевченка, зокрема, віддали у солдати на 10 років.

Значення братства:

- це була перша спроба української інтелігенції перейти до політичної боротьби;
- братство вперше розробило широку політичну програму українського національно-визвольного руху.

3. Скасування кріпосного права та інші буржуазні реформи 60-70-х років XIX століття на Лівобережжі

1. *Скасування кріпосного права.* У середині XIX ст. Російська імперія, до складу якої входило 80 % українських земель, переживала глибоку кризу, суть якої полягала в невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. Характерними ознаками та виявами кризи були такі: занепад поміщицьких маєтків; посилення експлуатації селян; панування екстенсивних методів господарювання; гальмування розвитку капіталістичних процесів – стримування формування ринку вільної робочої сили, розвитку підприємництва тощо; наростання соціального напруження в суспільстві; глухе бродіння в народі, що приховувало в собі загрозу широкомасштабного селянського бунту; посилення процесу відставання Росії від європейських держав-лідерів.

Цей період в історії України був переломним, тому значення та наслідки реформ “згори” кінця XIX ст. не можна оцінювати однозначно. Реформи 60-70-х рр. відкрили шлях до капіталістичного розвитку Росії чи дали поштовх до зростання революційних виступів? Серед численних причин, що спонукали до модернізації, основним поштовхом стали Вітчизняна війна 1812 року, декабристський рух 1825-1826 років, поразка Росії у Кримській війні (1853-1856 рр.), в якій гігантські людські та матеріальні ресурси імперії не подолали новітню техніку європейських держав-лідерів Англії та Франції. Також війна засвідчила занепад господарства, кризу організації праці, наростання соціальної напруженості. Це змусило передову частину російських правлячих кіл замислитися над розробленням і впровадженням реформаційного курсу, спрямованого на модернізацію економіки держави.

Після детального опрацювання пропозицій було підготовлено узагальнюючий документ – “Положення про селян” і маніфест, який підписав 19 лютого 1861 р. Олександр II. У містах і селах України ці документи обнародувалися з 9 березня. Крім “Загального положення”, яке визначало головні принципи селянської реформи для всієї імперії, були розроблені місцеві положення для окремих районів, зокрема три й для України. Ця реформа мала як позитивні, так і негативні наслідки.

Головною перевагою в особистому звільненні було те, що селяни здобули ряд громадянських прав – особистих і майнових. Поміщики втратили будь-які права на них. Селяни відтоді отримали право укладати договори як з приватними особами, так і з державними установами, займатися торгівлею і промисловістю, володіти рухомою і нерухомою

власністю, самостійно виступати в суді у різних справах: цивільних і кримінальних. Крім того, вони могли за власним бажанням брати участь в органах громадського самоврядування, переходити в інші стани (в міщанство, купецтво тощо), вступати до навчальних закладів, на службу та ін. Але, ставши вільними, селяни залишалися нижчим станом. Сплачували подушний податок (до 1866 р.), відбували рекрутчину, не були аж до 1904 р.(!) вільні від фізичних покарань. Від усього цього були звільнені дворянство, купецтво, духовенство. Протягом дев'яти років після оголошення реформи селяни не мали права відмовитися від наділу, а значить, залишити село. Але й після цього, щоб бути повністю вільним, враховуючи і право вибору місця проживання та професії, треба було вийти з сільської общини, яка перетворювалася на найнижчу адміністративну одиницю. До її функцій належали місцеве самоврядування, забезпечення своєчасної сплати селянам платежів і податків та виконання ними повинностей. Характерною особливістю українських земель була незначна поширеність селянських общин. Так, якщо в Росії общиною жили понад 95 % селян, то на Лівобережній Україні – 30 %, а на Правобережній – лише 20 %. Незважаючи на очевидні переваги особистої свободи, немало селян не могли їх одразу збагнути. Багатьох з них лякала ця свобода, яка не лише відкрила перед ними нові можливості, а й вимагала ініціативи і відповідальності за кожен свій крок.

При скасуванні кріпосного права поміщики були зобов'язані виділити селянину наділ, від якого останній не мав права відмовитися. Розмір наділу визначався “добровільною угодою” між поміщиком і селянами, але в межах норм, визначених для конкретної місцевості. Маючи підтримку держави та користуючись відсутністю земельного розмежування до реформи, поміщики в Україні не тільки захопили найкращі землі, а й відрізали в селян чимало їхньої землі: від 14 % у Херсонській губернії до 37 % – у Катеринославській. Тому після проведення реформи 220 тис. українських селян залишилися безземельними, майже 100 тис. мали наділи до однієї десятини і 1 600 тис. – від однієї до трьох десятин. У цілому ж у пореформений період майже 94 % селянських господарств володіли наділами до 5 десятин, що не давало змоги ефективно вести господарство. У правобережних губерніях України наділ був менший, ніж встановлювали “Бібіківські інвентарі” 1848 року. До укладання викупної угоди з поміщиком селяни вважалися тимчасовозобов'язаними і за користування наділами змушені були виконувати старі повинності, зокрема панщину (оскільки до реформи в Україні переважала панщина, а не оброк). Категорія тимчасовозобов'язаних селян була ліквідована лише через 20 років.

Реформа проводилася за рахунок селян, які мушили сплатити поміщику викуп. При визначенні суми в основу було покладено не ринкову ціну землі й прибуток, а розмір тогочасних повинностей селянина у поміщика. У середньому по Україні викупна ціна землі перевищувала ринкову майже в 4 рази. Селяни лише в окремих випадках були спроможні виплатити всю суму викупу відразу. Тому держава взяла на себе проведення викупу. 80 % потрібної суми держава давала селянам в борг, сплачуючи її за них поміщикам. Протягом 49 років селяни повинні були повертати державі її позику з процентами. Внаслідок цього царська казна за кожний виданий селянам карбованець отримала 63 копійки чистого прибутку. Стягнення з селян викупних платежів припинилося лише у 1906 р.

Після скасування кріпацтва була проведена реформа державних селян, які в Україні становили понад третину всього селянства. Частина з них, козаки Чернігівської та Полтавської губерній, колоністи степової України, були власниками своєї землі, користувалися низкою економічних пільг, що дозволяло їм ще до 1861 р. утримувати господарства фермерського типу. У 1866 р. у власність державних селян перейшли значні земельні наділи. У більшості українських губерній вони були вдвічі більші від середнього наділу кріпаків, а платежі були визначені для них порівняно менші. Найбільш сприятливі умови для господарської діяльності отримали колоністи. Після реформи в користуванні колоністів степової України перебувало понад 20 % усієї надільної землі, хоч вони й становили лише 11,7 % від загальної кількості селян.

2. Буржуазні реформи 60-70-х років XIX ст. Скасування кріпосного права стало початковим кроком до модернізації Російської імперії. Таке радикальне перетворення в аграрному секторі вимагало термінових змін та зрушень в інших сферах суспільного життя, які б дали можливість гармонізувати та стабілізувати загальну ситуацію. У комплексі реформ Олександра II після скасування кріпосного права провідна роль належить земській, міській, судовій та військовій реформам.

У 1864 році було впроваджено земське самоврядування. Один із найкращих знавців земства в Україні О. Моргун писав так: “Земське самоврядування було одним із найвидатніших явищ у суспільному, економічному й культурному житті України кінця XIX ст.” Земське самоврядування охоплювало економічне та культурне життя губерній. У ньому брало участь все населення, що мало земельну власність: дворянство, духовенство, міщанство та селяни. Ця вимога обмежувала участь у самоврядуванні постійних мешканців повіту. Раз на рік на загальних зібраннях депутатів (їх обирали від усіх верств населення, але

закон надавав багато пільг землевласникам-дворянам) обирали членів земської повітової управи, які працювали постійно. Повітові земські управи обирали членів губернської управи. Функції земств були необмежені, а їх кошти склалися з “самообкладання” населення з кожної десятини. Земства дбали про гігієну та санітарію, утримували шпиталі, лікарів, фельдшерів, акушерок. Медична допомога була, за незначним винятком, безкоштовною для всієї людності незалежно від того, чи пацієнт платив земські податки, чи ні. З кожним роком мережа лікарняних закладів, які утримувалися земствами, постійно зростала. У 1870 р. працювало 73 земські лікарні, а в 1910 р. – 576. Протягом майже 50-ти років існування земства зразково організовували медичне обслуговування в українських губерніях.

Другою великою сферою діяльності земств була освіта. Вони організовували школи: чотирирічні, початкові, гімназії, професійні, технічні, курси для підвищення освіти вчителів, курси українознавства. Земські школи користувалися доброю славою. У 1910 р. в них навчалося понад 420 тис. дітей. Середню освіту здобували в класичних та реальних чоловічих і жіночих гімназіях, навчання в яких було платним. Право вступати до університетів мали лише ті особи, які закінчували класичні гімназії. Закінчення реальної гімназії давало право вступати до вищої технічної школи, а жіночої не передбачало взагалі ніяких прав, бо її місія, як проголошував шкільний статут, лише підготувати освічену “дружину і матір сім’ї”. Важливим було відновлення автономії університетів у навчальних справах. Створювалася рада професорів, яка керувала всім життям навчального закладу. Треба додати, що в справі шкільної освіти фінансову допомогу земству надавало Міністерство освіти, яке передало земству всі школи на селі. Ці зміни здійснювалися в умовах збереження заборони на використання в навчанні української мови.

Велике значення мала діяльність земств у галузі сільського господарства. Земство мало багато досвідчених агрономів, ветеринарів, виписувало сільськогосподарські машини, які давало селянам “на прокат” або організовувало їх продаж. Щоб заохотити селян до розведення худоби, земства влаштовували скотарські виставки і преміювали кращі експонати, сприяли піднесенню рільництва, поширюючи кращі сорти зерна та пропагуючи нові сільськогосподарські культури. Значну увагу приділяли меліорації – осушуванню боліт, залісненню ярів, вирощуванню лісів. Земства також займалися шляхами сполучення, налагодженням торгівлі рільничими продуктами, а головне – зерном. Підтримували зв’язки з-за кордоном і мали елеватори для експорту зерна. У 1864 році земства були засновані тільки на Лівобережній і Південній Україні. На Правобережжі земства поширились лише

в 1911 році, бо уряд боявся дати можливість польській шляхті впливати на самоврядування цього краю. Нестача земських установ протягом 37-ми років негативно позначилась на освіті, економіці, а головне, на національній свідомості населення правобережних губерній.

У 1864 році була проведена судова реформа. Тепер судочинство відбувалося за участю сторін, рішення приймали присяжні засідателі, які обиралися з громадян усіх станів з урахуванням селян (крім осіб, що працювали за наймом). Обвинувачені отримали право захисту, яке здійснювали або самі, або через адвокатів. Також у судах з'явився прокурор. Суд став відкритим. На його засіданнях могли бути присутні родичі, представники преси і взагалі всі бажаючі. У карному судочинстві було запроваджено суд присяжних. Розв'язанням незначних справ займалися мирові судді, які обиралися на трирічний строк на зборах уповноважених від населення або призначалися від уряду. Їх рішення могли переглядатися повітовими з'їздами мирових суддів. Суди були незалежні від адміністрації. Але і після судової реформи залишалась деяка нерівність для громадян різних станів. Існували окремі суди для духовенства, вищих чиновників і військових. Збереглися волосні суди у справах селян, які не були пов'язані з загальною судовою системою і мали право засуджувати селян до принизливого покарання – биття різками. Проте в цілому судова реформа виявилася найбільш демократичною, що сприяло підвищенню законності в судочинстві, впливу громадськості на судовий процес. Всі прогресивні зміни, що сприяли зростанню в народі громадянської самосвідомості, були практичним кроком щодо створення правової держави.

З 1870 р. здійснювався перехід і до міського самоврядування. У містах України встановлювалися міські ради – “думи”, членів яких обирало все населення, що платило податки, тобто власники будинків, крамниць, підприємств та ін. Виконавчим органом ради була управа на чолі з міським головою. Компетенція ради: вона повинна була стежити за господарством міста, станом ринків, міської торгівлі, промисловістю, охороною здоров'я, санітарією, школами. У цілому коло повноважень міського самоврядування було аналогічне земському. Але була велика різниця в суб'єкті: земства обслуговували сільське населення, в переважній більшості українське, а в містах проживали представники різних станів. У деяких містах кількість українців ледве сягала 50 %, причому ці відсотки припадали на нижчі верстви – дрібних крамарів та ремісників, а заможніша частина складалася з росіян, в Південній Україні – з греків, вірмен. Крім того, в містах було багато євреїв. Отже, такі міста, як Одеса, Херсон, Маріуполь мали космополітичний характер.

Зміни торкнулися й організації та побудови армії. Військова реформа, що здійснювалася протягом 15 років, мала на меті шляхом модернізації армії створити сучасне боєздатне військо. За цією реформою вся територія імперії поділялась на 10 військових округів, система яких зберігалася згодом протягом всього XIX ст. Українські губернії увійшли до складу Київського, Одеського та Харківського округів. Також почалось заснування та відкриття багатьох військових училищ, академій, морських училищ; переозброєння армії новими військово-технічними засобами та ін. Але головним у реформі було ухвалення Військового статуту, за яким впроваджувалась загальна військова повинність чоловіків з 20 років (але насправді повний перехід відбувся в 1874 р.); скорочувався строк служби (у сухопутних військах – 6 років, на флоті – 7 років) для тих, хто мав освіту; звільняли від служби за сімейним станом та ін. Умови проходження служби полегшувалися, хоча й зберігалася муштра та рукоприкладство офіцерів. Але, як і в інших реформах, у військовій реформі були недоліки: закон не поширювався на народи Середньої Азії, Кавказу, Крайньої Півночі, коли кількість призовників перевищувала необхідну норму для набору в армію, то від військової служби звільняли по жеребу; формування офіцерського корпусу відбувалося переважно із дворян.

Серед реформ 60-70 рр. була й реформа фінансова. У 1860 р. створено державний банк, діяльність якого в Україні позитивно вплинула на розвиток промисловості й торгівлі, сприяла розширенню мережі приватних банків. У 1862 році було реформоване все фінансове господарство держави й зосереджено все управління фінансами в руках міністра фінансів. Була сформована більш-менш чітка податкова система, хоча при цьому продовжував ще довго зберігатися невиправдано тяжкий подушний податок.

Одночасно з 1865 р. здійснювалася реформа в галузі цензури. Цензурні установи вилучалися з відання Міністерства народної освіти і підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ. Продовжувала діяти і церковна цензура. Особливо суворому нагляду підлягали невеликі за розміром видання, призначені для масового читача. Крім того, вони проходили попередню (ще до друку) цензуру. Великі книги від такої перевірки звільнялися, але в разі виявлення в них порушень вимог цензури їх видавці притягалися до суду. Періодичні видання при порушенні вимог спочатку попереджались, далі тимчасово припиняли видання і, нарешті, повністю забороняли. Всі провінційні видання підлягали попередній цензурі. Таким чином, здійснюючи однією рукою демократизацію суспільного життя, іншою самодержавство “закручувало гайки”.

Як вже зазначалося, скасування кріпацтва та реформи адміністративно-політичного управління 60-70-х рр. не призвели до позитивного результату, який можна було б оцінювати однозначно. Скасування кріпосного права безпосередньо стосувалося більшості мешканців України. Адже з 13,5 мільйона її населення селяни становили 10,5 мільйонів. Але й решта швидко відчула на собі його результати. До 1917 р. реформу 1861 р. називали Великою. Здійснене “згори” скасування кріпосного права, хоч і враховувало насамперед лише інтереси поміщиків, але все ж таки стало гігантським кроком просування вперед. З одного боку, селяни одержали особисту свободу, а з іншого – вони залишилися нижчим станом. Дворянство та інші високі стани користувалися великими привілеями. Особливо несправедливим селянство вважало зменшення землекористування у порівнянні з дореформеним періодом. Повернення селянам наділів було однією з найважливіших вимог селянських виступів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Навіть негайно після проголошення Маніфесту почалися заворушення в різних місцях України. Вони не припинялися протягом кількох років і були придушені військовою силою.

Скасування кріпосного права відкрило перед Російською імперією перспективу утвердження ринкового господарства, яке було набагато ефективніше, ніж старе, кріпосницьке. Разом з Росією на шлях ринкових перетворень стали найбільш розвинуті національні райони імперії, зокрема й Україна. У результаті значно прискорилися темпи соціально-економічного розвитку України, відбувалася модернізація всіх сфер суспільного життя. У Російській імперії після ліквідації кріпосного права також проводилися реформи адміністративного управління, головний недолік яких полягає в тому, що вони не зачіпали основ політичного ладу. Самодержавство залишилось в недоторканному стані, Росія продовжувала залишатися “тюрмою народів”.

Провівши земську, судову, військову, фінансову, освітню та інші реформи, тобто заклавши основи громадянського суспільства, російський царизм не зробив останнього кроку – не проголосив конституції і не скликав парламент. Саме тому модернізація в Росії не мала системного характеру, що суттєво ускладнювало перехід суспільства до більш прогресивного порівняно з феодалізмом капіталістичного способу, що зумовило значні протиріччя:

- аграрна реформа, урізавши майже на 20 % селянські наділи, водночас збільшила повинності селян та віддала їх у довгострокову кабалу державі;
- зміцнення общинних порядків, що проголошувалося реформою, вступало в суперечність з утвердженням громадянських прав селянства;

- демократична практика всестанової виборності до земств вступала у протиріччя з пануючим авторитарним режимом;
- самодержавство виходило за межі моделі створеної ним правової держави;
- незавершеність, половинчастість реформ зумовили протиріччя між носіями влади та практично всіма верствами суспільства. Це стало причиною багатьох заворушень у різних місцях України.

Модернізовані реформи в Росії стимулювали піднесення суспільного руху. Хвиля контрреформ, що прокотилася імперією у 80-90-ті рр. XIX ст., значно ускладнила ситуацію. Консервативний Олександр III намагався відновити владу держави над громадянським суспільством, що формувалося (була прийнята ціла низка циркулярів і законів, що підтверджували широкомасштабне відновлення позицій феодалізму в усіх сферах життя). Наприкінці XIX ст. в імперії назрівало масове невдоволення: селяни страждали від безземелля та грабіжницьких викупних платежів; робітники були обурені жахливими умовами праці та мізерною зарплатнею; молода буржуазія, опанувавши економічні висоти, намагалася прийти до влади та ін. Починали активізуватися різні політичні сили: народники, соціал-демократи, ліберали та ін.

Після реформи 1861 р. Наддніпрянська Україна переживала добу бурхливого економічного зростання. Це зростання зумовлено пореформеною економічною політикою царизму. Російський уряд розвивав неросійські регіони імперії, зокрема й Україну, виходячи лише з інтересів імперії. Внаслідок цього в Україні швидкими темпами розвивалися тільки ті галузі промисловості, які не мали відповідних природних умов в Росії (цукрова), або ті, що постачали сировину та напівфабрикати для російської індустрії (металургія, кам'яновугільна промисловість). Політикою цін, коли сировина коштувала дешево, а готові товари дорого, капітали викачувалися з України.

Значні зміни та зрушення сталися в пореформений період у сфері землеволодіння та землекористування. Капіталістична конкуренція та перетворення землі на товар стимулювали активний продаж поміщицької землі, внаслідок якого в другій половині XIX ст. відбулися докорінні зрушення в розподілі земельної власності (сформувався досить високий рівень концентрації землі; відбувся докорінний перерозподіл земельної власності, що призвело до ліквідації станів у суспільстві, активного витіснення дворянського землеволодіння буржуазним; розпочалося значне зростання орендування землі та ін.).

За період від 1860 до 1887 р. посівні площі зросли в 1,5 раза. З одного боку, це свідчення екстенсивного розвитку господарства,

з іншого – показник такого прогресивного явища, як колонізація півдня України. Водночас із зростанням посівних площ відбулися суттєві зміни у структурі посівів. Такі зрушення дали змогу пореформеній Україні перетворитися на потужний центр виробництва сільськогосподарської продукції. Вона відіграла дедалі помітнішу роль не лише на загальноімперському, а й на світовому ринку: її частка в експорті пшениці Російської імперії становила 90 %.

Російські реформи 60-70-х рр. XIX ст. здійснювалися за моделлю модернізації, якій притаманні ініціювання реформ “згори”, вибіркове запозичення світових досягнень, пріоритетний розвиток окремих галузей, збереження багатокладності в економічній сфері, поглиблення суспільних протиріч та посилення соціального напруження. Скасування кріпосного права і пов’язані з ним перетворення в українських землях – складовій Російської імперії – спричинили суперечливі тенденції та процеси: вони зумовлювали збереження землеволодіння поміщиків та прогресуючий занепад і деградацію їхніх маєтків, обезземелення та розшарування селянства, аграрне перенаселення, вимушені міграції, зростання протиріч між всестановою виборністю до земств і авторитарним режимом, між самодержавством і створеною ним правовою державою тощо. Н на здобутки цих реформ, які сформували нестанову приватну власність на землю, сприяли становленню ринку робочої сили, стимулювали розвиток підприємництва, розширювали сферу функціонування ринкових відносин, створювали передумови для становлення громадянського суспільства, можна зробити висновок, що реформи 60-70-х рр. в Російській імперії все ж таки відкрили шлях до капіталістичного розвитку суспільства, вони заклали його основи. Звичайно, це не обійшлося без помилок, як і в будь-якій сфері життя чи відносин. Це був гігантський крок вперед, хоча із феодалними залишками.

4. Суспільно-політичний і національно-визвольний рухи на Наддніпрянщині у другій половині XIX – на початку XX ст.

1. *Суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні.* У цей період з’явилися нові риси, характерні для українського національно-визвольного руху, а саме:

- виникнення громадського руху;
- посилення земсько-ліберальної опозиції царизму, проведення масових культурно-просвітніх заходів, що набирали характеру опозиційних виступів;
- створення українських національних партій.

На Наддніпрянщині, незважаючи на різні заборони (Валуєвський 1863 р., Емський 1876 р. укази про русифікацію), у 1860-1870-х рр. поширився громадський рух української інтелігенції та патріотично настроєного студентства. Перша громада виникла в Києві. Члени її демократично-ліберального крила (В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський) виступили за національно-культурну автономію України, сподіваючись, що цього можна досягти значною просвітницькою діяльністю серед народу. Члени радикально-демократичного крила (В. Синьогуб, В. Пилипенко та ін.) були прихильниками народного повстання та встановлення української, польської, російської республік. Такі громади діяли майже в усіх великих містах. У 1897 р. громади об'єднались у загальноукраїнську організацію, щоб спрямувати національний рух і надалі в культурно-освітньому напрямку.

Із наступом реакції у 80-х роках громадський рух занепадає, а центр визвольної боротьби з Наддніпрянщини переміщується на західноукраїнські землі.

У другій половині XIX ст. суспільно-політичні рухи формувалися на загальноросійському ґрунті народництва. Народники вбачали в сільській общині основу майбутнього соціалізму.

Наприкінці XIX ст. виникають робітничі організації, які беруть на озброєння основну форму боротьби – страйки. У 1869 р. на Грудецькому цукрозаводі в Подільській губернії відбувся перший страйк. Марксистські гуртки та організації, що виникли в цей час, намагались поєднати ідеологію з робітничим рухом.

Консолідація суспільних течій і рухів призвела до виникнення політичних партій як найвищих форм політичного руху. Строкатість національного складу населення (осілість єврейства, заселення росіянами півдня і сходу), асиміляція і обрусіння українців негативно позначились на формуванні й діяльності перших політичних партій. РСДРП, БУНД та есери, що мали значний вплив, були російсько-єврейськими за своїм складом. Вони боролись за встановлення демократичного устрою в Росії, нехтуючи національними інтересами українського народу, вороже до нього ставились.

Перша українська політична партія Наддніпрянщини виникла в 1900 р. у Харкові – Революційна українська партія (РУП). Майже одночасно виникло ще кілька невеликих за чисельністю слабких організаційно українських партій: Народна українська партія (1902 р.), Українська соціал-демократична спілка (1904 р.), Українська демократична партія (1904 р.) та інші. Незважаючи на розбіжності, різні спрямування

(радикалізм, поміркованість, консерватизм), практично всі українські партії відстоювали у 1905-1907 рр. ідею автономії України у складі Росії, намагались активно використовувати трибуну Державної думи.

Після поразки революції 1905-1907 рр. і наступу реакції майже всі українські політичні партії припинили свою діяльність до 1917 р. Лише радикально-демократичним діячам вдається у 1908 р. заснувати Товариство українських поступовців (ТУП), котре стало єдиною діяльною організацією на Наддніпрянщині у цей період.

2. *Суспільно-політичне життя та національний розвиток у західноукраїнських землях.* У першій половині ХІХ ст. зароджується активний український рух у Галичині. Його ініціатором є уніатське духовенство. У 1816 р. у Перемишлі виникає “Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення письма, просвіти й культури серед віруючих на основі християнської релігії, що поставило собі за мету поширення серед селян релігійної літератури українською мовою. Під тиском польського духовенства воно змушене було розпуститися. Розгортається друкування книжок українською мовою (граматика, катехизис та ін.) греко-католицькими священиками на Закарпатті.

Важливу роль відіграє гурток “Руська трійця” (1830-1837 рр.), заснований М. Шашкевичем, Я. Головацьким та І. Вагилевичем у Львові. Члени гуртка поставили собі за мету перетворити українську народну мову на мову літературну. Видаючи альманах “Русалка Дністровая”, гуртківці досягли того, що західноукраїнська інтелігенція почала переорієнтовуватись на народ.

Гуртківці довели, що українська мова може бути літературною.

Під впливом революції 1848 р. галицька інтелігенція для захисту своїх прав створила політичну організацію – Головну Руську раду, яка нараховувала 30 осіб. Очолив раду єпископ Г. Яхимович. Головним завданням рада вважала поділ Галичини на українську й польську частини та встановлення автономного устрою. Організовувались загони української національної гвардії, використовувалась трибуна австрійського парламенту, де галичани одержали 39 депутатських місць. Рада була ліквідована в 1851р. реставрованою австрійською монархією.

Після конституційних реформ 1860 р. в Австро-Угорщині активізувався громадсько-політичний рух, проводилася рішуча боротьба проти полонізації. У політичному житті визначились два напрямки: москвофіли й народовці. Москвофіли вважали Російську імперію своїм рятівником від поляків, вони прагнули повного злиття українців Галичини з росіянами, видавали газету “Слово”.

Народовці протистояли москвофілам, були ініціаторами активних форм пробудження національної свідомості. У 1868 р. вони заснували громадське товариство “Просвіта”, створили у Львові клуб “Руська бесіда”. З 1880 р. почали видавати газету “Діло”, а в 1885 р. створили політичну організацію – Народну раду. Основні гасла народовців: народність, лібералізм, демократія, федералізм. Нарешті, прихильники й послідовники ідей М. Драгоманова у Галичині І. Франко, М. Павлик, С. Данилевич та інші у 1890 р. створюють першу політичну організацію європейського зразка – Русько-Українську радикальну партію (РУРП). В основу її програми покладено соціальні ідеї, соборність і незалежність України, видавалися газети “Народ”, “Хлібороб”.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Галичині виникають нові політичні партії. Найвпливовішою була Національно-демократична партія, заснована в 1899 р., яка переважно захищала інтереси селянства. На Буковині діяло Руське товариство (1869 р.), що опікувалося питаннями культури, та Руська рада, що представляла українців на виборах. З 1880-х років у цих організаціях набувають вагомого значення українофіли.

Тема 4. УКРАЇНА В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

План

1. Соціально-економічний та політичний розвиток України на початку ХХ століття. Революція 1905-1907 рр. та її наслідки для України.
2. Україна в Першій світовій війні.
3. Боротьба за державність в Україні у 1917-1920 рр.
4. Соціально-економічне та політичне життя в Україні в умовах становлення тоталітарного режиму.
5. Соціально-економічне та політичне життя західноукраїнських земель.

1. Соціально-економічний та політичний розвиток України на початку ХХ століття. Революція 1905-1907 рр. та її наслідки для України

Економічний розвиток України на початку ХХ ст. мав ряд особливостей:

- темпи розвитку деяких галузей (гірничої, металургійної, кам'яновугільної, цукрової) були вищими, ніж у центрі;
- в Україні нерівномірно розвивались окремі регіони. Найвищим цей рівень був на півдні України. Значно відставало Правобережжя; у південно-західних районах переважало дрібнотоварне виробництво;

- розвиток економіки і культури стримувався сильним політичним, соціальним та національним гнобленням, залишками кріпосництва;
- Україна не була окремим, самостійним економічним регіоном, а входила до складу загальноімперської економічної системи.

Деякі головні риси економічного розвитку України були такими ж, як і в цілому в Росії. Так, в Україну, як і в інші регіони імперії, глибоко проникав іноземний капітал. Особливо чітко це виявлялося у Донецько-Криворізькому районі, де значна кількість шахт, рудників, заводів належала іноземцям. Як і в центрально-промисловому районі, в Україні створилася висока концентрація виробництва. На початку століття в Україні з'являються перші монополії – синдикати “Продуголь”, “Продамет”, “Продруда”, які концентрують у своїх руках значну частину виробництва в окремих галузях і отримують надприбутки за рахунок високих цін, котрі вони диктували.

У сільському господарстві України на початку століття відбувалася боротьба двох тенденцій: американського (фермерського) і прусського (буржуазно-поміщицького) шляхів розвитку.

Початок ХХ ст. в історії України характеризується загальним революційним піднесенням, яке було викликане гострими класовими протиріччями, національним гнобленням, політичним безправ'ям населення. Ситуацію загострила світова економічна криза 1900-1903 рр. та поразка Російської імперії у війні 1904-1905 рр. з Японією. У Наддніпрянській і в Західній Україні революційний настрій охопив усі верстви суспільства: активізувався робітничий рух, перейшовши від економічної до політичної боротьби, посилювався селянський рух, для придушення якого досить часто використовували війська, зросла активність студентської та учнівської молоді, яка протестувала проти обмежень її прав, боролася за соціальну справедливість. Викладачі вищих навчальних закладів, демократична інтелігенція виступали проти переслідувань української мови.

Активізація суспільно-політичних рухів сприяла утворенню перших політичних партій в Україні:

- у 1900 р. у Харкові була створена *Революційна українська партія (РУП)*. Метою партії була боротьба за національні права та соціальну революцію, захист інтересів, передусім селянства. Проте керівники партії не мали єдиної думки щодо стратегії і тактики її діяльності, і це спричинило її розкол;
- у 1902 р. з РУП вийшла група М. Міхновського, яка заснувала *Українську народну партію (УНП)*, що виступала з гаслом “Україна для українців”;

- у 1904 р. від РУП відділилася група М. Меленевського, яка вважала, що треба об'єднатися з російською соціал-демократією. Ця група називалася “Спілка”;
- частина РУП, що залишилася, перейменувалася на *Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)*, лідерами якої були В. Винниченко, С. Петлюра. Вони виступали за демократизацію суспільного ладу, автономію України, конфіскацію великої земельної власності.

Крім цього, в Україні в 1904 р. були створені ліберально-буржуазні партії:

- *Українська радикальна партія (УРП)*, лідери – С. Єфремов, Б. Грінченко. Їх вимоги – конституційна монархія, проведення земельних реформ, автономія України в складі Росії;
- *Українська демократична партія (УДП)*, лідер – Є. Чикаленко. У 1905 р. ці партії об'єдналися і створили *Українську радикально-демократичну партію (УРДП)*, що виступала за конституційну монархію, автономію України, земельну реформу.

Українські партії розподілялися на дві групи щодо перспектив політичного розвитку України:

- 1) автономія України у федеративній Росії;
- 2) самостійність України.

Крім суто національних партій, на політичне життя України активно впливали загальноросійські партії, зокрема:

- *Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП)*, що виникла у 1898 р., в 1903 р. вона розкололася на більшовиків і меншовиків, лідером більшовиків став В.І. Ульянов (Ленін). Ідеологія РСДРП: капіталізм – це антагоністичне суспільство, яке потрібно замінити соціалізмом за допомогою революції. Головна революційна сила – пролетаріат, головне зло – приватна власність;
- *Партія соціалістів-революціонерів (ПСР – есери)* виникла на зламі століть (лідери – В. Чернов, в Україні – Д. Дорошенко). Головну революційну силу есери бачили в селянстві; вони широко використовували терор проти представників влади;
- *Конституційно-демократична партія, або Партія народної волі (кадети)*, була утворена в 1905 р. (лідер – П. Мілюков, учений-історик). Кадети виступали за конституційно-парламентську монархію, свободу культурного розвитку для всіх націй. В Україні її підтримувала переважно інтелігенція;

- “Союз 17 октября” (октябристи) – партія великої і середньої буржуазії. Виступала за збереження існуючого ладу, єдиної і неподільної Росії (лідер – О. Гучков);
- у 1905 р. виник “Союз русского народа” – реакційна, чорносотенна організація, яка обстоювала шовіністичні позиції, була проти революційного і національного рухів. Її члени брали активну участь у єврейських погромах і вбивствах революціонерів і ліберальних діячів.

У 1905 р. 9 січня в Російській імперії почалася революція. Революція 1905-1907 рр. мала буржуазно-демократичний характер, бо її безпосереднім завданням було повалення царизму, встановлення демократичної республіки, вирішення аграрного питання, покращення становища робітників (восьмигодинний робочий день та ін.).

Періодизація революції:

- 1) піднесення (січень-грудень 1905 р.);
- 2) спад (січень 1906 р. – червень 1907 р.).

У ході революції партії вибрали різну тактику боротьби. Більшовики та есери основним засобом вирішення завдань революції вважали збройне повстання (есери, крім цього, схилились до терору). Меншовики, кадети, лідери українських національних партій були прихильниками парламентського шляху – через вибори в Державну думу. Чорносотенні партії дотримувалися беззаперечного збереження існуючого ладу, були проти будь-яких змін.

Головні події революції в Україні:

- січень-березень 1905 р. – страйки робітників (177 страйків, 170 тис. учасників);
- повстання на броненосці “Потьомкін” (14-25 червня 1905 р.);
- загальний політичний страйк (жовтень 1905 р., 120 тис. учасників);
- створення профспілок (3 листопада 1905 р.; у 1907 р. – 280 організацій);
- селянські виступи (за 1905 р. 4 тис. у 7 тис. сіл);
- повстання матросів флотської дивізії у Севастополі (крейсер “Очаків” та інші на чолі з лейтенантом Шмідтом, листопад 1905 р.);
- повстання саперів у Києві на чолі із поручиком Б. Жаданівським, листопад 1905 р.;
- грудневе збройне повстання 1905 р. (у Донбасі).

У ході революції виникли нові, опозиційні урядовим органам влади – *Ради робітничих депутатів*, які встановлювали 8-годинний робочий день, визначали ціни на продукти в заводських магазинах, організували охорону населення від злочинців. В Україні вони діяли у Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві та інших містах. Зростання

громадської активності й організованості призвело до створення *профспілок*. Однією з перших виникла профспілка залізничників Південно-Західної залізниці. Наприкінці 1905 р. в Україні нараховувалося близько 80 професійних об'єднань. У ці роки значно посилювався національний рух. Громадськість України виступала за рівноправність усіх народів, за право вільно користуватися рідною мовою. У цей час великого поширення набуває українська преса. У 1905-1907 рр. виходило 24 україномовні газети і журнали. Поряд із політичними партіями виникають і культурно-освітні організації – “Просвіти”, очолювані демократичними і ліберальними діячами української інтелігенції (М Коцюбинський, Б. Грінченко, П. Мирний, Леся Українка). Вони засновували бібліотеки і читальні, організовували літературні і музичні вечори, лекції, вистави, створювали школи із викладанням українською мовою. В Одеському університеті розпочинається викладання історії України, а в Харківському – історії літератури українською мовою.

Українське питання активно обговорювалося в Державних думах. Вибори до I Думи відбулися навесні 1906 р. Від України було обрано 102 депутати, найбільше було кадетів – 36 осіб. Там сформувалася Українська думська громада, яка об'єднувала 45 депутатів. Основною її вимогою було надання автономії Україні. Вибори до II Думи відбулися у січні 1907 р. Знову від України обрали 102 депутати, і знову була створена Українська думська громада, яка дещо розширила свої вимоги, пропонувала впровадити українську мову в систему освіти і державного управління. Для цього депутати вважали за необхідне утворити кафедри української мови й історії в університетах, ввести українську мову в учительських семінаріях. Діяльності думської громади активно сприяв видатний український історик М. Грушевський, який спеціально для цього переїхав до Петербурга. За його участю почали видавати журнал “Украинский вестник”, потім – газету “Рідна справа” (“Вісті з Думи”), де друкувалися виступи депутатів, статті на актуальні політичні теми. Склад думської громади був дуже строкатим, неоднорідним, і, крім того, в умовах спаду революції і посилення реакції майже неможливо було досягти якихось демократичних зрушень.

Третього червня 1907 р. цар Микола II розпустив II Державну думу. Це був день закінчення революції 1905-1907 рр. Новий політичний режим отримав назву “Третьочервнева монархія”. Маніфест про розпуск II Державної думи 3 червня 1907 р. обмежив політичні свободи, проголосив новий антидемократичний закон про вибори і початок репресій проти учасників революції. Скликана III Дума була реакційною, більшість у ній мали чорносотенці і октябристи, що давало можливість царю

успішно нею керувати. Від України було обрано в III Думу 111 депутатів, із них 64 поміщики. Національно-демократичні партії України не змогли провести своїх представників до III Думи. Багато здобутків національного руху були ліквідовані. Почався період реакції – жорстокого переслідування опозиційного та українського рухів. Очолив цю політику міністр внутрішніх справ, а згодом голова уряду Росії Петро Столипін.

Одним з елементів столипінської реакції було переслідування національних меншин. Царський уряд заборонив викладання українською мовою в школах та вищих навчальних закладах. Був заборонений збір коштів на будівництво пам'ятника Т. Шевченку в Каневі. Припинили свою діяльність “Просвіти”. У 1910 р. був підписаний циркуляр про заборону реєстрації національних (“іноземницьких”) товариств та видавництва. Було заборонено продавати українські книжки (навіть Євангеліє українською мовою, що його видав Синод), проводити концерти, вечори. В Україні, як і в усій Російській імперії, формуються шовіністичні організації, поширилась хвиля антисемітизму.

З метою координації діяльності у період реакції українські діячі в 1908 р. створили міжпартійний політичний блок – *Товариство українських поступовців (ТУП)*. Його лідери – М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко, Д. Дорошенко. ТУП відстоював конституційно-парламентський шлях боротьби за національне відродження, ідею національно-територіальної автономії України в складі Росії, займався культурно-просвітницькою діяльністю.

У період реакції значно посилювалися репресії: у більшості губерній України був введений воєнний стан, лютували каральні загони. Було розгромлено профспілки й інші громадські організації. Прагнучи не допустити нової революції і зміцнити свою соціальну опору, царський уряд на чолі з П.А. Столипіним вирішив здійснити реформи, які стосувалися передусім аграрного сектора. Причини реформи:

- необхідність вирішення аграрного питання, яке з економічного переросло в політичне;
- послаблення конфронтації в суспільстві, відвернення загрози нового революційного вибуху.

Мета реформи:

- підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва;
- збільшити товарообіг селянського господарства;
- зміцнити соціальну опору самодержавства на селі;
- вирішити проблему аграрного перенаселення.

Основні заходи аграрної реформи:

- дозвіл на вихід із общини і закріплення землі у приватну власність, тобто розмивання общинного землеволодіння;
- створення хутірського та відрубного господарств;
- надання кредитної допомоги селянам через Селянський поземельний банк;
- переселення селян із європейської частини держави, де землі не вистачало, у Сибір, на Далекий Схід, у Середню Азію.

Планувалося, що реформа сприятиме зміцненню держави взагалі, оскільки, крім аграрних перетворень, вона передбачала реорганізацію місцевого самоврядування, судових установ, страхування робітників, запровадження загальної початкової освіти. Столипін прагнув еволюційним шляхом досягти соціально-економічного прогресу при збереженні царської монархії, влади і привілеїв багатих верств населення (насамперед – поміщиків і буржуазії), а також заможного селянства.

В Україні з 1906 по 1915 рр. з общини вийшли 468 тис. дворів, або 30,2 % від загальної кількості общинних земель. Ті селяни, які виходили з общини, мали право отримати землю у відруб, тобто в одному місці, “кусом”. Якщо вони переносили туди будинок і господарські будівлі, то це називалося хутором. До початку 1916 р. в Україні утворилося 440 тис. хутірських і відрубних господарств (13 % від загальної кількості). Для допомоги селянам у створенні хутірського господарства створювався Селянський поземельний банк, який купував у поміщиків землі, а потім за високими цінами продавав їх окремими ділянками селянам.

Певні результати принесла політика переселення. Найбільшу кількість переселенців дала Україна. Це було пов’язано з тим, що саме тут бракувало землі, відчувалося сильне аграрне перенаселення. До Сибіру з України переїхало близько 1 млн. селян. Та невдовзі 17 % із них повернулося назад ще більш незадоволеними і збіднілими, оскільки в Україні у них землі не було й у Сибіру вони її не змогли отримати з різних причин. Це призвело до загострення соціальних відносин в українському селі. Таким чином, реформа сприяла подальшій соціальній диференціації на селі.

Отже, столипінська аграрна реформа після скасування кріпосного права в 1861 р. була наступним великим кроком на шляху еволюційного розвитку Російської імперії, поступового перетворення її з феодальної на буржуазну монархію. Вона прискорила розвиток капіталістичних, ринкових відносин, соціальну диференціацію на селі, покращила стан сільського господарства, але не вирішила аграрного питання в цілому.

2. Україна в роки Першої світової війни

Першого серпня 1914 р. почалася Перша світова війна. Вона стала світовою тому, що в ній взяли участь 34 країни з усіх частин світу з населенням 1 млрд. (67 %) населення земної кулі. Війну вели два угруповання держав: Антанта (Англія, Франція, Росія) і Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія), згодом Четверний союз держав (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія).

Українські землі займали важливе місце у планах воюючих країн. Уряд Німеччини прагнув розгромити Росію, загарбати всі українські землі та включити їх до складу майбутньої Великонімецької імперії. Австро-Угорщина намагалася зберегти своє панування в Галичині, на Північній Буковині й Закарпатті, а також захопити територію Волині й Поділля. Після вступу у війну Туреччини розроблявся план захоплення нею Північного Причорномор'я і контролю турків над акваторією всього Чорного моря. Царська Росія прагнула розширити територію держави до Карпатських гір. Було висунуто тезу про “возз'єднання братів-русинів” (українців Східної Галичини й Північної Буковини) з великоросами. Згідно з планом “А”, розробленим російським Генеральним штабом, головний удар передбачалося завдати по військових силах Австро-Угорщини, підкоривши Карпатські гори, захопити Закарпаття і згодом оволодіти Будапештом і Віднем.

Із початком війни Галичина стала ареною битв на Східному фронті, при цьому українці, не маючи власної держави, яка б захищала їхні національні інтереси, змушені були воювати за інтереси чужих імперій та ще й вбивати один одного. У російській армії налічувалося 3,5 млн. українських солдатів, 250 тис. служили в австрійському війську. У серпні-вересні 1914 р. відбулася Галицька битва, в результаті якої російські війська Південно-Західного фронту завдали поразки австрійцям. Східну Галичину, Північну Буковину, Львів, Чернівці було окуповано російською армією, а військову фортецю Перемишль узято в оточення. У Галицькій битві обидві сторони використовували авіацію, бронепоезди. Кровопротитні битви відбулися на Ужоцькому та Верецькому перевалах у Карпатах. Після захоплення у серпні 1914 р. російськими військами Східної Галичини та Буковини на цих землях було створено генерал-губернаторство на чолі з графом Г. Бобринським. Згідно з його розпорядженням закривались українські школи, книгарні, громадські організації, проводилися примусова русифікація, масова депортація. У свою чергу, австро-угорський уряд у власних невдачах звинуватив українців і почав проти них кампанію терору і репресій.

Таким чином, українці переслідувалися як російським, так і австро-угорським урядами.

Наприкінці 1914 р. австрійська й російська армії воювали за українські міста Борислав, Дрогобич, Стрий. 22 березня 1915 р. після облоги російські війська під керівництвом Олексія Брусилова оволоділи фортецею Перемишль. Понад 100 тис. солдатів австрійської армії було взято в полон. Захоплення Перемишля – головне досягнення російської армії, хоча їй вдалось утримувати цю фортецю лише протягом двох місяців. Наступ Людендорфа в Північній Польщі в лютому 1915 р. послабив позиції російських військ у цьому регіоні. У 1915 р. російські війська прорвали оборону австро-угорської армії і захопили майже всю Східну Галичину та Північну Буковину. Запеклі бої точилися за гору Маківка в Карпатах. Однак унаслідок загального наступу німецьких та австро-угорських військ наприкінці 1915 р. російські війська почали відступати. У 1916 р. вони під командуванням О. Брусилова провели вдалий наступ на позиції противника. Ця операція одержала назву “Брусиловський прорив”. Однак війна набувала позиційного характеру. На початку 1917 р. німецькі та австро-угорські війська знову почали наступ у районі Львова – Галича – Станіслава – Чернівців. Лінія фронту стабілізувалася, а переважна більшість західноукраїнських земель знову опинилася під австро-угорською та німецькою окупацією.

Більшість громадськості Західної України підтримала у війні уряд Австро-Угорщини, вважаючи царську Росію найзапеклішим ворогом українців. У серпні 1914 р. у Львові представники радикальної, соціал-демократичної та національно-демократичної партій заснували у Львові міжпартійний блок – *Головну Українську раду (ГУР)*. Її очолив Кость Левицький. Діячі ГУР взяли активну участь у формуванні українських військових підрозділів. Більшість учасників цих підрозділів були членами військових, громадських, спортивних молодіжних організацій (“Січ”, “Сокіл”, “Пласт”). Головна Українська рада 1914 р. створила Центральну бойову раду, яка звернулася до австро-угорського уряду з проханням організувати окрему українську військову частину. Так було створено легіон *Українських січових стрільців (УСС)*, або “усусів”, із 2,5 тисяч осіб. Перший курінь УСС очолив підстаршина Дмитро Вітовський. Видатними старшинами “усусів” були М. Баран, Г. Коссак, Я. Струхманчук, Г. Рожанковський. Незабаром легіон УСС було перетворено на полк, а при ньому створено кіш – запасну частину, що займалася набором новобранців. Австрійське командування не поспішало використовувати “усусів”, не маючи впевненості щодо їхньої лояльності. Уперше бійці УСС взяли участь в оборонних боях із кубанськими козаками російської армії на Борецькому й Ужоцькому

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

перевалах. Після цих битв відбулося доукомплектування УСС українськими селянами із закарпатських сіл. Австрійське командування завжди скеровувало “усусів” на найважчі завдання. У 1915-1917 рр. “усуси” проявили героїзм у битвах із частинами російської армії на горі Маківка в Карпатах, під Галичем, Бережанами і під час Брусилівського прориву поблизу містечка Козова. Найбільших втрат “усуси” зазнали в битвах за гори Маківка і Лисоня. Запеклі бої точилися в подільських степах. Після низки поразок і репресій стрільців було переведено в тил, і лише взимку 1917 р. вони повернулися на фронт. Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. в Києві було створено курінь УСС на чолі з Євгеном Коновальцем, що став найбільш боєздатною частиною українських військ у 1918 р. Створення УСС стало першою спробою організувати українську національну армію, яка могла б захищати інтереси українців і звільнити їх від іноземного панування.

У 1915 р. після того як становище на фронті змінилося і німецькі та австро-угорські війська пішли в контрнаступ, а російська армія відступила, ГУР виступила із заявою, в якій проголосила своєю метою – утворення незалежної Української держави на землях, що входили до складу Російської імперії. Українські землі, які перебували в складі Австро-Угорщини, мали стати автономною областю Австро-Угорщини. Коли в результаті Брусилівського прориву (травень-червень 1916 р.) російська армія знову окупувала Східну Галичину, Австро-Угорщина й Німеччина домовилися про утворення Польської держави, до складу якої мали ввійти західноукраїнські землі. Для українців це означало неможливість реалізації планів державотворення. За цих умов ГУР самоліквідувалася. Українські політики на чолі з Євгеном Петрушевичем узяли курс “орієнтування на власні сили”. Було висунуто нову ідею: землі колишнього Галицько-Волинського князівства є українськими землями і тому не можуть стати частиною Польської держави.

Пізніше у Відні з ініціативи Д. Донцова, В. Дорошенка, М. Меленевського було утворено політичну організацію *Союз визволення України (СВУ)*. Політична програма СВУ, яку було опубліковано 1 вересня 1914 р., передбачала створення незалежної України. Майбутня держава уявлялася конституційною монархією, повинна була мати демократичний устрій, забезпечувати вільний розвиток усіх національностей, незалежну українську церкву. У досягненні поставленої мети СВУ спирався на Німеччину та Австро-Угорщину. Діячі СВУ розгорнули активну роботу в таборах для військовополонених, із яких згодом були утворені дві українські дивізії – Сірожупанників та Синьожупанників.

Крім ГУР та СБУ, в ході Першої світової війни національний рух у Східній Галичині також був представлений діяльністю культурно-освітніх організацій – “Просвіт” і українських народних шкіл, що підіймали національну самосвідомість народних мас. Українська греко-католицька церква на чолі з митрополитом Андрієм Шептицьким сприяла єднанню українців і зростанню національної самосвідомості.

У Наддніпрянській Україні у роки Першої світової війни діяли такі політичні партії та блоки: РУП, УСДРП, ТУП, Спілка. На початку Першої світової війни в УСДРП відбувся розкол. Представники УСДРП на чолі із Симоном Петлюрою підтримали у війні царську Росію. Члени УСДРП на чолі з В. Винниченком засуджували війну, обстоювали автономію України. В. Дорошенко очолив крило УСДРП, що закликала до боротьби з царською Росією і стояло на позиціях незалежності України. Діячі ТУП закликали українців до захисту Російської держави у війні, сподіваючись, що в майбутньому Україні буде надано автономію. Вихідці з Галичини заснували в Києві Карпаторуський визвольний комітет, який закликав своїх земляків урочисто зустріти російську армію. Із метою підтримки російської армії було створено комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу земств і міст. Помічником уповноваженого Союзу на Західному фронті був призначений С. Петлюра. Українські ліберали засновували й утримували власним коштом приватні лазарети для поранених солдатів. Лазарети відкривали також монастирі Російської православної церкви. Молодь також була активною учасницею українського національного руху. У Харкові діяла студентська громада, робота якої сприяла зростанню національної самосвідомості українців. Українські депутати в IV Державній думі Росії вимагали відновити “малоросійську пресу”, порушували питання про автономію України.

Війна мала для України ряд наслідків:

- негативно вплинула на соціально-економічне становище України. До армії було мобілізовано 4 млн. осіб;
- значно погіршився стан сільського господарства. На воєнні потреби було забрано багато коней, що утруднювало виконання сільськогосподарських робіт. Скоротилися посівні площі, знизилася врожайність, збір зернових зменшувався щорічно;
- знецінилися гроші, зростала інфляція. У 1916 р. ціни на основні предмети споживання зросли у 4-6 разів;
- робочий день збільшувався, але реальна зарплата через різке підвищення цін зменшувалася;

- наростання страйкової боротьби. З 1914 по березень 1917 р. в Україні відбулося біля 380 страйків, в яких узяли участь близько 300 тис. робітників;
- посилювався селянський рух. За роки війни (1914-1917) в Україні відбулося близько 170 селянських виступів;
- унаслідок боїв були знищені сотні населених пунктів, 650 шкіл, більше 500 тис. житлових та господарських будинків.

Позитивні наслідки війни:

- зростання національної свідомості населення;
- створення українських збройних формувань, набуття воєнного досвіду;
- винесення “українського питання” на міжнародний рівень.

3. Боротьба за державність в Україні в 1917-1920 рр.

1. *Утворення і діяльність Української Центральної Ради.* Наприкінці лютого 1917 р. в Петрограді в результаті збройного повстання робітників і солдатів царизм було повалено. Проте боротьба за владу не закінчилася. Паралельно існували дві політичні структури, які відображали інтереси різних соціальних верств: *Тимчасовий уряд*, сформований переважно з ліберально-буржуазних депутатів IV Державної думи, і *Рада робітничих і солдатських депутатів*.

В Україні ситуація виявилася ще складнішою. Поряд з органами Тимчасового уряду та робітничими і солдатськими Радами в Києві з ініціативи ряду політичних, громадських, наукових організацій 4 березня 1917 р. виник ще один орган – *Українська Центральна Рада* (далі – УЦР), який згуртував українські національно-демократичні сили. Головою Ради було обрано М.С. Грушевського. Партійний склад УЦР був різноманітний, її членами стали представники ТУЦ, який згодом було перейменовано в Союз українських автономістів-федералістів, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-революціонерів, Української народної партії. Крім партій, до складу УЦР увійшли представники громадських організацій.

Основні напрямки політичної програми УЦР:

- боротьба за національно-територіальну автономію у складі дев'яти українських губерній та етнічних земель;
- підготовка до виборів в Установчі збори з метою розв'язання питання про автономію України в складі Російської республіки;
- співпраця з Тимчасовим урядом;
- надання національним меншинам рівних політичних прав.

Однак в УЦР не було єдиної думки щодо майбутнього статусу України. Самостійники на чолі з М. Міхновським виступали за негайне проголошення незалежності. Автономісти (М. Грушевський, В. Винниченко) бачили Україну автономною республікою у федеративному союзі з Росією.

У діяльності Центральної Ради можна виділити чотири періоди:

1. Становлення УЦР, формування її складу, боротьба за демократизацію й українізацію, співробітництво з Тимчасовим урядом, кристалізація ідеї автономії України у складі Росії (березень – початок червня 1917 р.).
2. Поглиблення процесу державного будівництва в Україні на засадах автономно-федеративного принципу, визнання автономії в умовах досягнення тимчасового компромісу з Тимчасовим урядом (кінець червня – початок жовтня 1917 р.).
3. Боротьба за владу з центральним більшовицьким урядом (жовтень 1917 – січень 1918 р.).
4. Існування формально самостійної Української Народної Республіки під протекторатом Німеччини й Австро-Угорщини (березень – 29 квітня 1918 р.).

Центральна Рада висувала вимоги автономії України, підтримувала заходи щодо створення української преси, впровадження української мови у школах, скасування будь-яких обмежень щодо розвитку української культури громадсько-політичного життя.

19-21 квітня 1917 р. в Києві у приміщенні Купецького зібрання відбулося засідання Всеукраїнського національного конгресу, в якому брали участь понад 900 делегатів від політичних партій і різних політичних організацій – селянських, військових, робітничих, економічних, культурних. Головою з'їзду було обрано М. Грушевського. Конгрес підтвердив вимогу надання Україні національно-територіальної автономії і перебудови Російської держави на федеративну демократичну республіку. 21 квітня відбулися вибори нового складу Центральної Ради. Таємним голосуванням головою Центральної Ради знову було обрано М. Грушевського. Тоді ж було обрано його заступників – В. Винниченка й С. Єфремова, виконавчий орган – комітет, або малу раду. Таким чином, УЦР перетворилася на представницький, з елементами парламентаризму, орган українського народу.

Важлива подія цього етапу Української революції – Перший український військовий з'їзд, який розпочав роботу в Києві 18 травня 1917 р. У ньому брали участь 700 делегатів. Вони підтримали вимоги Центральної Ради щодо автономії України, обрали Військовий

генеральний комітет із 18 осіб на чолі із Симоном Петлюрою, а також зажадали повернення козацьких клейнодів з музеїв Петрограда та Москви, відкриття українських військових шкіл, підготовки українських військових статутів та підручників. У травні 1917 р. близько 3 тис. солдатів самостійно створили Український полк імені Б. Хмельницького. Із сільських жителів кількох губерній було сформовано підрозділи вільного козацтва. У жовтні 1917 р. в них налічувалося 60 тис. козаків. Почесним отаманом вільного козацтва було обрано командира 1-го Українського корпусу генерала Павла Скоропадського. Він хотів надати в розпорядження Центральної Ради свій українізований полк із 40 тис. бійців, але М. Грушевський і В. Винниченко заперечували необхідність мати регулярну армію.

Відчувши широку підтримку громадськості, зокрема з боку військових, Центральна Рада розпочала упорядкування відносин з Тимчасовим урядом. Протягом травня-червня 1917 р. у Петрограді проходили переговори між делегацією Центральної Ради, Тимчасовим урядом і Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів. Українська делегація подала Декларацію Української Центральної Ради з вимогами автономії для України. Остаточному рішенню Тимчасового уряду з українського питання передував візит О. Керенського до Києва та його зустріч з М. Грушевським, але успіху цей візит не мав. На початку червня 1917 р. Тимчасовий уряд визначився з відповіддю. Вимоги Центральної Ради було відхилено. Тимчасовий уряд не визнав Центральну Раду виразником волі українського народу. У цій ситуації було вирішено вдатися до самостійного декларування автономії в Універсалі – документі-зверненні до українського народу.

За часів діяльності Центральної Ради було видано чотири Універсали. 10 червня 1917 р. Центральна Рада видала свій I Універсал. У ньому проголошувалась автономія України і підкреслювалося, що Україна не відділяється від Росії. Порядок в Україні повинні були навести вибрані всенародним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні українські збори (сейм). Це був перший крок до здійснення національно-територіальної автономії України. В Універсалі підкреслювалося, що склад Центральної Ради буде поповнено представниками інших народів, які живуть в Україні, і це дасть їй змогу стати єдиним найвищим органом революційної демократії краю. Комплектування окремих військових частин лише українцями здійснюватиметься під контролем військового міністра і Генерального штабу. Проблему земельної реформи теж повинні були вирішити Установчі збори.

3 липня 1917 р. Центральна Рада видала II Універсал, де проголошувалося, що вона не вимагає відділення України від Росії і відкладає вирішення питання про автономію України до Всеукраїнських установчих зборів. Він був поступкою російському Тимчасовому уряду, компромісом, певною мірою кроком назад порівняно з I Універсалом. Це виявилось в тому, що не визначалася територія, на яку поширювалася влада Центральної Ради, не уточнювалися повноваження Генерального секретаріату, особливо у відносинах з місцевими органами Тимчасового уряду. Проте проголошення самостійності України в тих умовах було нереальним.

Центральна Рада створила свій виконавчий орган – Генеральний секретаріат на чолі з відомим українським письменником В.К. Винниченком. До складу секретаріату входило 8 міністерств, якими керували переважно представники Соціал-демократичної партії. Тимчасовий уряд змушений був визнати і Генеральний секретаріат своїм крайовим органом управління п'яти (з дев'яти) українських губерній (Київської, Полтавської, Подільської, Волинської та Чернігівської). Проте Центральна Рада позбавлялася законодавчих прав. Цей новий компроміс з російським урядом було зафіксовано у Тимчасовій інструкції для Генерального секретаріату, з компетенції якого вилучалися військові, судові, продовольчі справи, а також пошта та телеграф.

У цей час у своїй діяльності Центральна Рада допустила ряд помилок. Вона фактично не займалася розв'язанням соціально-економічних проблем (серед яких головною була земельна), а зосередила свою увагу лише на національних аспектах. До того ж діячам Центральної Ради бракувало досвіду і у вирішенні суто практичних проблем, таких як збереження правопорядку, забезпечення міст продуктами, організація роботи залізниць. Багато часу забрали дебати та ідейні конфлікти, особливо між соціал-демократами та соціалістами-революціонерами. Зв'язок із масами обмежувався виступами на мітингах у містах; вплив на село, де проживала більшість населення України, зменшувався. Суттєвою була помилка Центральної Ради щодо військових формувань. Її керівники вважали, що армія в постреволюційному демократичному суспільстві не потрібна. Утопічним було ставлення Центральної Ради і до чиновників. Голова уряду В.К. Винниченко називав їх “найгіршими і найшкідливішими людьми”, вважаючи, що вони є пережитком деспотичної держави. Але швидко стало зрозуміло, що без армії і чиновників не обійтися. Таким чином, УЦР улітку 1917 р. дотримувалася автономістично-федералістичних позицій.

Політична та економічна кризи, які охопили всю країну, безсилля Тимчасового уряду дали змогу більшовикам здійснити революцію і захопити в кінці жовтня 1917 р. владу в Петрограді. Центральна Рада засудила збройне повстання у Петрограді і визнала неприпустимим перехід влади до Рад робітничих і солдатських депутатів. 7 листопада 1917 р. Центральна Рада прийняла свій III Універсал, де Україна проголошувалася народною республікою (УНР) у складі федерації рівних і вільних народів. В універсалі декларувалася обіцянка вирішити земельне питання, ввести 8-годинний робочий день, встановити державний контроль над виробництвом, врегулювати проблему війни і миру. III Універсал проголосив ліквідацію приватної власності, націоналізацію поміщицького, монастирського, казенного та церковного майна. Але втілення цих гасел відкладалося до Установчих зборів. Проголошувалися такі політичні свободи: слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, а також недоторканність особи й помешкання. Скасовувалася смертна кара, оголошувалась амністія. Під владу Центральної Ради переходило ще 4 губернії України: Харківська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська. Фактично ж в Донбасі влада належала робітничим Радам. Історичне значення III Універсалу в тому, що була проголошена українська державність у формі УНР, накреслювалися нагальні соціально-економічні заходи української влади на майбутнє.

Щоб зміцнити свої позиції в Україні, більшовики вирішили провести Всеукраїнський з'їзд Рад. Цей з'їзд відбувався 11-12 грудня 1917 р. у Харкові й проголосив радянську владу на всій території України, висловився за федеративну форму зв'язку між Україною і Росією, обрав Центральний виконавчий комітет (41 член, із них 35 більшовиків, голова ЦВК – Ю. Медведєв). ЦВК доручалося негайно поширити на території України всі декрети і розпорядження Раднаркому про землю, робітничий контроль над виробництвом, демократизацію армії, оголосити недійсними всі розпорядження Центральної Ради, які вона “видавала і видасть”. Таким чином, на Україну поширювалася дія основних законів Радянської Росії, а законодавство Центральної Ради ігнорувалося. 17 грудня 1917 р. був створений радянський уряд України – Народний секретаріат у складі 12 колегіальних народних секретарів на чолі із М. Скрипником. Отже, в Україні було два уряди.

3 грудня 1917 р. Раднарком Росії проголосив “Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради”. У ньому визнавалися УНР і національні права українського народу. Сама ж Центральна Рада не визнавалася. Від неї ультимативно вимагалось пропустити радянські війська на Дон, припинити роззброєння

радянських військ в Україні. У разі неприйняття вимог Раднарком оголошував відкриту війну Центральної Ради. Це було втручання у внутрішні справи України, спроба поставити її в залежність від Раднаркому. Сама форма маніфесту (ультиматум) свідчила про бажання радянської влади в Росії загострити відносини з УЦР. 17 грудня ЦВК Рад України опублікував маніфест про повалення УЦР. З Росії почали прибувати радянські війська, 25 грудня 1917 р. вони почали наступ проти УНР.

11 січня 1918 р. Центральна Рада видала свій IV Універсал, де проголошувалася самостійність і незалежність України. Центральна Рада не погоджувалася на відокремлення від Росії аж до початку громадянської війни, коли розрив із більшовиками став неминучим. Уряду доручалося укласти мир з Четверним союзом; декларувалася передача землі без викупу всім селянам; ліси, води, надра мали перейти в підпорядкування уряду УНР; проголошувалося, що уряд бере під свій контроль найважливіші галузі торгівлі, банки, монополізує ряд провідних галузей промисловості. В Універсалі йшлося про мирні відносини УНР із сусідніми державами (Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною). Уряду доручалося завершити мирні переговори з Німеччиною та її союзниками і підписати з ними мир. Передбачалося демобілізувати армію і створити міліцію, навесні роздати землю селянам без викупу, узяти під суворий контроль банки, ввести монополію на виробництво і торгівлю залізом, тютюном. Генеральний секретаріат перейменували в Раду народних міністрів. IV Універсал став важливою віхою українського національно-визвольного руху, ознаменував відродження Української національної держави. Історичне значення IV Універсалу полягає в тому, що Україна проголошувалася незалежною суверенною державою, а її керівники, в цілому, відмовилися від автономістсько-федералістської позиції у процесі українського державотворення і перейшли до самостійницької, хоча залишали остаточне вирішення питання про федеративний зв'язок із республіками колишньої Російської держави Українським установчим збором.

4 січня 1918 р. Народний секретаріат УНР віддав наказ своїм військам розпочати похід на Київ. У поході брали участь не лише сформовані в Україні війська, але й надіслані Раднаркомом з Росії. Загибло близько 10 тис. осіб. Голова Ради Міністрів В. Винниченко пішов у відставку, і новим прем'єром став В. Голубович. Але все ж Центральна Рада не змогла утримати Київ. Після цього туди вступили радянські війська, під керівництвом лівого есера Муравйова були організовані масові репресії. 30 січня 1918 р. до Києва прибув Народний секретаріат,

місто стало столицею Радянської України. Центральна Рада переїхала до Житомира.

Зазнавши поразки у боротьбі з більшовиками, вона вирішила використати зовнішній фактор. Спочатку домогалася підтримки Антанти, особливо Франції, але, не дочекавшись її, вступила в переговори з Четверним союзом. Це було зроблено ще й тому, щоб не дати більшовикам можливості представляти Україну. 9 лютого 1918 р. представники Центральної Ради підписали у Брест-Литовську угоду з Четверним союзом, суть якої зводилася до того, що цей союз визнавав незалежність України, засвідчував про припинення війни, не передбачав анексії і контрибуцій; кордони між УНР і Австро-Угорщиною збігалися з довоєнними російськими, а в межах майбутньої Польщі їх мала визначити спеціальна комісія на підставі “етнографічних відносин і з урахуванням бажань населення”. Планувалося встановлення дипломатичних відносин, обмін військовополоненими. Крім того, було підписано таємний договір між Австро-Угорщиною і УНР, який передбачав поділ Галичини на польську та українську й об’єднання Східної Галичини з Буковиною в один коронний край. Центральна Рада обіцяла підтримку в постачанні центральних держав хлібом і сировиною. У квітні 1918 р. УЦР підписала договір про поставки центральним країнам 60 млн. пудів хліба, 400 млн. штук яєць, 2,75 млн. пудів м’яса, 3 млн. пудів цукру тощо.

Німці з австрійцями розділили Україну на сфери впливу і ввели на її територію 450-тисячну армію. Більшовики змушені були відступити, Україна опинилася під німецько-австрійською окупацією. 9 березня 1918 р. Центральна Рада повернулася в Київ. Тризуб, державний знак Володимира Великого, було визнано державним гербом України, жовто-блакитне полотнище – прапором держави. Схвалено адміністративний поділ України на 32 частини. Було прийнято рішення про вивчення всіма службовцями української мови в тримісячний термін, ліквідацію всіх написів та оголошень російською мовою. Законом заборонялося застосування найманої праці на селі, приватної власності на землю, що викликало незадоволення заможних селян. Таку ж реакцію у заможних верств викликало рішення Центральної Ради про реквізицію будинків та товарів у буржуазії.

29 квітня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Конституцію України, що мала назву “Статут про державний устрій, права і вільності УНР”. Вона складалася з 8 розділів і 85 статей. Україна проголошувалася суверенною, самостійною, незалежною державою. Передбачався розподіл влади. Верховним органом влади мали бути Всенародні збори, які формують органи виконавчої та судової влади. Вища виконавча влада

належить Раді народних міністрів, а вищим судовим органом є Генеральний суд УНР; місцеве самоврядування представлене виборними Радами і управами громад, волостей і земель. Одне з провідних місць посідали права людини і свобода слова, друку, совісті, рівність усіх громадян незалежно від походження, віри, національності, майнового стану. УНР повинна була стати парламентською республікою.

Незважаючи на те, що Центральній Раді (далі – ЦР) вдалося знову повернутися до влади, вона не мала підтримки серед широких верств населення з різних причин:

- великих промисловців та землевласників відлякували соціалістична орієнтація і соціалістичний склад ЦР (націоналізація землі, 8-годинний робочий день);
- зрусифіковану частину населення не влаштовував національний характер влади;
- значна частина населення була незадоволена тим, що ЦР не могла навести лад;
- німецька окупаційна влада була незадоволена політикою ЦР, що не давало їй можливості швидко і регулярно вивозити награвовані в Україні продукти і сировину.

В останні 2 місяці свого існування Центральна Рада з державного органу перетворилася в дійсності на дискусійний клуб, у засіданнях якого брали участь не більше 40 осіб. У результаті дії всіх цих сил Центральна Рада не змогла утриматися при владі. Опозиційні їй сили вирішили створити міцну авторитарну владу, надавши їй, за історичною аналогією, форму гетьманату. На це погодилося і німецьке командування в Україні.

2. *Українська держава гетьмана Скоропадського*. 29 квітня 1918 р. на з'їзді хліборобів (6 500 делегатів) було обрано гетьмана України, яким став Павло Скоропадський, нащадок гетьмана України за часів Петра I Івана Скоропадського. Йому в цей час виповнилося 45 років, у минулому він був ад'ютантом царя Миколи II. Гетьман оголосив про встановлення Української держави (на відміну від Центральної Ради Української Народної Республіки). Скасовувалися заходи ЦР щодо націоналізації великих маєтків і культурної автономії. Проголошувалася недоторканність приватної власності. Великі права надавалися самому гетьману, а саме: верховна виконавча влада, затвердження законодавчих актів, призначення отамана (голови) ради міністрів, управління зовнішньою політикою і військовими справами (гетьман був Верховним воєводою). Владу гетьмана можна розглядати як надзвичайне поєднання монархічних і диктаторських засад з урахуванням

історичних традицій і національного характеру Української держави. Однак все це не могло приховати того, що фактичними господарями України були не гетьман і його уряд, а німецьке військове командування. За квітень-листопад 1918 р. з України до Німеччини й Австрії було вивезено 95 976 коней, 105 542 туші яловичини, 66 809 869 кг цукру, 3 329 403 кг олії, 1 213 961 кг риби та ін.

Гетьман увів окрему соціальну категорію громадян-козаків (насправді заможних селян), сподіваючись, що вони стануть опорою режиму. Через те, що гетьман був причетний до повалення ЦР, до його уряду й адміністрації відмовилися увійти представники українських політичних сил. Проте це не завадило швидко налагодити дійовий адміністративний апарат (у провінціях – старости, земські урядники). Проводилися досить жорстокі репресії проти учасників робітничого і селянського рухів, каральні експедиції. Гетьман передбачав ліквідацію значної земельної власності і передачу землі хліборобам (не більше 25 га в одні руки). Страйки на заводах заборонялися, у металургійній промисловості був установлений 12-годинний робочий день, для боротьби з незадоволеними широко використовувалися локаути.

Водночас гетьманський уряд досяг значних успіхів у справі визнання України як окремої держави на міжнародній арені. Дипломатичні відносини були встановлені з 12 країнами (крім Німеччини, Австро-Угорщини і Туреччини, чого досягла ще Центральна Рада), а також з Нідерландами, Данією, Іспанією, Італією, Норвегією та іншими, з політичними новоутвореннями на території колишньої Російської імперії (Грузією, Литвою, Кримом, Кубанню). Дипломатичними зусиллями до Української держави приєднали Гомельський повіт Могилівської губернії, Суджанський, Белгородський, Корочанський, Гайворонський повіти Курщини, Валуйський повіт Воронежської губернії, Холмщина, 12 повітів Берестейщини.

За 230 днів гетьманського режиму в Українській державі було прийнято більше 300 законопроектів. Був створений Генеральний штаб, штабні структури у 8 територіальних корпусах. До армії залучили 202 генералів, були введені погони і військові звання, затверджено текст урочистої присяги на вірність гетьману, заборонена політична діяльність у військах, забезпечено перехід до схеми підготовки офіцерів: кадетський корпус – загальна козака військова школа – Академія Генерального штабу. Була сформована 60-тисячна регулярна армія.

Значних успіхів досяг гетьманський уряд у сфері культури. На рівні початкової школи було випущено кілька мільйонів примірників

україномовних підручників, а в більшості шкіл для навчання введено українську мову. У цей період відкрилося 150 українських гімназій, українські університети в Києві та Кам'янці-Подільському; були засновані Українська академія наук, Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська національна бібліотека, фонд якої налічував 1 млн. томів.

Повернення землі поміщикам, насильницька реквізиція хліба, масові репресії викликали велике незадоволення серед різних верств населення. Виник і швидко зростав повстансько-партизанський рух проти німецьких окупантів і гетьманського режиму. Відновлення багатьох дореволюційних порядків означало накопичення “вибухового матеріалу” в суспільстві. Гетьмана компрометували за залежність від німців, які нещадно грабували Україну, а також від російського оточення, яке прагнуло до відновлення єдиної і неподільної Росії.

Поразка Четверного союзу і революція в Німеччині прискорили падіння гетьманського режиму. Скоропадський втратив зовнішню військову опору, а внутрішньо соціальна виявилася дуже слабкою. 14 грудня 1918 р. Скоропадський зрікся влади і разом із німецькими військами виїхав до Берліна. До Києва в'їхала Директорія.

3. *Директорія. Відновлення УНР.* 14 листопада 1918 р. на підпільному засіданні Українського національного союзу була створена Директорія на чолі з В. Винниченком, яка взяла на себе функцію відкритої боротьби проти гетьманського режиму. Невдовзі вона підписала угоду з німцями, де зобов'язувалася допомогти їм евакуюватися разом із майном в обмін на нейтралітет у боротьбі з гетьманом. Скоропадський теж пішов ва-банк, реорганізувавши уряд і підкресливши, що його “кінцевою метою буде відновлення Великої Росії”. Україна оголошувалася “театром воєнних дій”. Таким чином, гетьман остаточно перейшов до табору загальноросійських реакційних сил, що лише ослабило його. На бік Директорії переходили війська гетьмана, до них приєднувалися повсталі селяни. 26 грудня 1918 р. вона опублікувала свій програмний документ – Декларацію, в якій проголошувала ліквідацію гетьманського режиму і відновлення незалежної Української Народної Республіки. Одним з основних положень Декларації була обіцянка експропріювати державні, церковні та великі приватні землеволодіння для їх перерозподілу між селянами. Директорія також обіцяла відновити 8-годинний робочий день, установити “трудова влада”, провести вибори до Трудового конгресу, якому й належатиме вища законодавча влада. Однак більшість із цих обіцянок так і залишилися на папері. У середині Директорії точилася постійна боротьба за владу між Винниченком і Петлюрою, між

різними фракціями, які відрізнялися у поглядах на державний устрій України. Усе це утруднювало практичну роботу нового уряду.

В основу розбудови влади було покладено трудовий принцип, відповідно до якого влада на місцях повинна була належати трудовим Радам робітників, селян та інтелігенції, без участі експлуаторських елементів. Проте виборчих прав були позбавлені й професори, адвокати, лікарі, вчителі середніх шкіл. Центральним органом управління повинен був стати трудовий конгрес – тимчасовий парламент із робітників, селян і трудової інтелігенції. Через складність військово-політичної ситуації місцеві органи влади (трудова Рада, міські думи, сільські сходи) діяли не всюди і не завжди. Поновлювалась автономія єврейської, польської та німецької громад. Реальна влада на місцях належала командирам військових частин – отаманам Петлюрі, Балбачану, Коновальцю. У кінцевому підсумку це призвело до фактичної диктатури головного отамана Симона Петлюри.

У цей період на політичному полі України діяли різновекторні політичні сили, що відбивали позиції як різноманітних соціальних, так і національних груп:

- українська інтелігенція та частина селянства підтримували ідею незалежності України; робітничий клас, ліворадикальна інтелігенція, більшість селян – більшовицьку Радянську Росію;
- буржуазія, заможне селянство, російськомовна інтелігенція виступали за “єдину і неподільну Росію”.

Не менш строкатою була й етнополітична ситуація. Росіяни виступали за єдність із Росією, причому російськомовний пролетаріат – за Радянську Росію, а представники заможних прошарків – за єдину Росію, побудовану за європейським зразком. Але і серед них не було єдності. Багато поляків, які проживали на Правобережжі і в Західній Україні, хотіли воз’єднатися із Польщею. Таким чином, поляризація політичних сил була дуже значною, їх взаємодія і протистояння складними і заплутаними. Усередині українського суспільства не було єдності, як і усередині окремих класів, соціальних і етнічних груп. До цього потрібно додати також дуже складний і неоднозначний вплив зовнішніх чинників, різноманітних за силою і напрямком.

Становище Директорії, якій спочатку співчувало селянство, досить швидко змінилося після публікації земельного закону 8 січня 1919 р. У законі декларувалася ліквідація приватної власності на землю, але земельна власність іноземних поміщиків оголошувалася недоторканною, її долю мав вирішити спеціальний закон; недоторканими лишалися

й 15-десятинні господарства; не було відповіді на головне питання: коли ж селянство одержить землю? Усе це призвело до невдоволення селянства Директорією.

Одночасно із падінням гетьманату розпочався новий етап боротьби за владу в Україні між більшовиками й українськими національно-демократичними силами в особі Директорії. Наступ радянських військ почався в грудні 1918 р., 3 січня 1919 р. вони увійшли в Харків, а 5 лютого 1919 р. взяли Київ. Радянська влада була встановлена в Україні вдруге. Директорія не змогла знайти підтримки серед більшості народу. Протягом декількох тижнів армія Директорії зменшилася із 100 тис. до 25 тис. осіб. Ставка лише на національні гасла знову нічого не принесла. Під час посилення бойових дій Директорія намагалася провести ряд політичних заходів, прагнучи зміцнити своє становище. Але оголошення війни Радянській Росії (16 січня 1919 р.), проголошення Акта соборності України (22 січня), проведення Трудового конгресу (23 січня) не зміцнили авторитету Директорії. Навесні 1919 р., після декількох військових поразок, вона утримувала під своїм контролем невеличку територію біля Кам'янця-Подільського. У квітні 1919 р. армія Директорії практично була розбита, а декілька її з'єднань навіть перейшли на бік більшовиків. У травні 1919 р. уряд УНР переїхав до Східної Галичини.

4. *Відновлення радянської влади в Україні. Денікінщина.* 6 січня 1919 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду Україну було проголошено Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР). 25 січня 1919 р. в Харкові цей уряд декларував необхідність об'єднання УСРР з Росією на засадах соціалістичної федерації. До травня 1919 р. Червона армія взяла під свій контроль майже всю територію України в межах колишньої Російської імперії. Усе це дало змогу більшовикам закріпити свою владу шляхом прийняттям першої радянської Конституції України. У березні 1919 р. III Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив Конституцію УСРР, обрав ЦВК Рад України (89 комуністів і 10 українських есерів, голова ЦВК – Г.І. Петровський), сформував уряд – Раду народних комісарів. У Конституції відзначалося, що УСРР є республікою диктатури пролетаріату, основним завданням якої є перехід від буржуазного ладу до соціалізму. Вищим органом державної влади був з'їзд Рад, а між з'їздами ВУЦВК Раднарком міг видавати закони. Місцевими органами влади були міські та сільські Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів і обрані ними виконкоми, а також губернські, повітові та волосні з'їзди Рад та їх виконкоми.

Як і в Росії, в Україні проводилася політика “воєнного комунізму”. Це була певна система політичних та економічних заходів, спрямованих на впровадження нового ладу, зміцнення радянської влади. При цьому слід відзначити, що впровадження деяких заходів було пов’язане з тим, що тривало гостре протиборство у війні, економіка була зруйнована.

Політика “воєнного комунізму” містила у собі:

- націоналізацію не тільки великої, але й середньої та дрібної промисловості, тобто ліквідацію приватної власності на засоби виробництва. Це робилося для того, щоб позбавити суперників більшовиків економічних важелів впливу, зосередивши їх у себе. На практиці це часто призводило до мілітаризації виробництва і ліквідації матеріальних стимулів до праці;
- введення продовольчої розкладки. У період війни продовольче питання стало центральним – треба було годувати величезні армії. Більшовики вирішували це за допомогою фактично безкоштовної (гроші знецінилися) реквізиції сільськогосподарських продуктів, насамперед зерна. Селянам залишали лише по 30 фунтів на місяць на їжу і для посіву. Приватна торгівля хлібом суворо заборонялася і каралася;
- в організації сільського господарства більшовики перейшли до спроб замінити приватноодноосібне господарство усупільненим (радгоспи, комуни). У 1919 р. в Україні було створено 1 256 радгоспів і понад 500 комун, але в цих господарствах панувала зрівнялівка, праця була погано організована, і більшість з них скоро розпалися;
- вводилася загальна трудова повинність. Усі громадяни від 15 до 50 років повинні були працювати. Фактично, це була мілітаризація праці (створювались і “трудова армія”), яка давала змогу більшовикам за допомогою репресивних методів вирішувати значні виробничі завдання;
- карткова система розподілу продуктів у містах. Розміри продовольчого пайка визначалися за “класовою ознакою”, тобто робітники отримували більше, ніж службовці. Проте і для робітників пайок був незначним – 300-400 г хліба на добу;
- оскільки гроші знецінилися, то деякі комунальні послуги були безкоштовними;
- у політичній сфері “воєнний комунізм” виявився у запровадженні “диктатури пролетаріату”, яка насправді була диктатурою Комуністичної партії із застосуванням масових репресій проти “класових ворогів”, до яких часто потрапляли зовсім невинні люди.

Таким чином, політика “воєнного комунізму” означала відмову від товарно-грошових, ринкових відносин в економіці і встановленні відкритої військової диктатури в політичній сфері. Така політика не могла не викликати невдоволення у більшості населення України. До літа майже всі українські села охопили повстання проти більшовиків. Від них відійшли війська, очолювані Махном і Григор’євим. Не допомагали і жорстокі репресії.

У цей час (червень 1919 р.) в наступ на Україну рушили війська генерала Денікіна. Вони прагнули відновити дореволюційні порядки, повернути фабрики, заводи і землю капіталістам і поміщикам, ліквідувати національний рух. Назву “Україна” було заборонено, її замінили назвою “Юг России”, “Малороссия”. Не дозволялося навіть розмовляти українською мовою та видавати нею книги й газети. Були закриті національні школи, Академія наук. Територія України поділялася на три області: Харківську, Київську та Новоросійську (з центром в Одесі), якими управляли генерали-намісники. Денікінщина була терористичною диктатурою антинародного й антиукраїнського спрямування. Режим Денікіна викликав опір з боку українського населення. У повстансько-партизанському русі взяло участь понад 100 тис. осіб. Армія Денікіна змушена була відступати, 6 листопада 1919 р. радянські війська взяли Чернігів, 16 грудня – Київ, 7 лютого 1920 р. – Одесу. Таким чином, радянська влада повернулася в Україну втретє.

5. Завершення Української національно-демократичної революції, її наслідки та уроки. Розгромом військ Денікіна громадянська війна в Україні не закінчилася. Втративши всіляку надію самостійно вирішити встановлення своєї влади, Петлюра погодився на вимушений союз із Польщею. У квітні 1920 р. він уклав з поляками політичну та воєнну конвенцію для боротьби проти більшовиків. Польський уряд визнавав Директорію верховною владою на Україні, Директорія погоджувалася на відновлення кордонів Польщі в межах 1772 р. Це була спроба шляхом поступок продовжити боротьбу за незалежну Україну в обмежених кордонах, адже до складу Польщі відійшли б Східна Галичина, частина Волині й Полісся – територія площею понад 100 000 км² і з населенням близько 10 млн. осіб. Права польських землевласників відновлювались у межах самої УНР. Керівництво військами УНР та залізницями переходило до командування Польщі. Погоджуючись на існування України, необхідність якого вони спочатку заперечували, поляки сподівалися створити між собою та Росією східноукраїнську буферну державу.

6 травня 1920 р. польсько-петлюрівські війська чисельністю 65 тис. чол. поляків і 15 тис. українців оволоділи Києвом. Повернення польських панів, до яких традиційно вороже ставились українські селяни, остаточно підірвало авторитет Петлюри. Знову ситуація різко змінилася. У червні 1920 р. радянські війська перейшли в контрнаступ. 12 червня Київ було звільнено, 9 липня взято Проскурів (Хмельницький). У серпні-вересні Червона армія зробила спробу взяти Варшаву, але невдало, оскільки на цей раз на захист своєї столиці і незалежності піднялась значна кількість польського населення. У березні 1921 р. було укладено мирний договір між РСФРР і Польщею, згідно з яким до Польщі відійшли західноукраїнські землі.

У більшовиків в Україні залишався лише один суперник – генерал Врангель, який був у Криму. У листопаді 1920 р. Червона армія прорвалася у Крим, розгромивши війська Врангеля. Крім того, вона розгромила війська УНР на Поділлі, які перейшли кордон Польщі, погодившись на інтернування. Так закінчилася громадянська війна в Україні.

Отже, після розвалу Російської та Австро-Угорської імперій українському народу не вдалося створити свою державність. Це пояснюється насамперед тим, що українці не змогли зорганізуватися як нація, їх керівники припускалися прикрих помилок у соціально-економічній сфері (земельне питання та ін.), практичних справах. Національна ідея не зустріла широкої підтримки. Велике значення мав і зовнішній фактор – пряме втручання в українські справи Радянської Росії. Національно-демократичним силам довелося воювати на два фронти: проти російських більшовиків і російських білогвардійців. Негативну роль відіграла міжпартійна і внутрішньопартійна боротьба, особисте суперництво серед керівників УНР. Більшовикам вдалося використати у своїх цілях прагнення широких мас народу до нового життя, змін, рішучіше й організовано здійснювати свою політику. Таким чином, унаслідок дій певних чинників самостійна Україна опинилася без підтримки демократичних держав Західної Європи.

4. Соціально-економічне та політичне життя в Україні в умовах становлення тоталітарного режиму.

1. *Нова економічна політика та її здійснення в Україні.* У результаті громадянської війни українські землі опинилися у складі різних держав. Основна їх частина входила до складу Української СРР (площа – 452 тис. км², населення – 25,5 млн. осіб). Західна Україна (Східна Галичина, Західна Волинь, частина Полісся) відійшла до Польщі. Тут проживало 8,9 млн. осіб, зокрема 5,6 млн. українців. Північна Буковина була захоплена Румунією, Закарпаття – Чехословаччиною.

Східна частина України, що стала радянською, формально змогла відтворити свою історичну назву “Україна” та державність. Ця державність була достатньо умовною, оскільки всі політичні питання вирішувала Москва. Після закінчення громадянської війни економіка України була в надзвичайно скрутному стані. Загальні збитки народного господарства республіки досягали 10 млрд. золотих карбованців, промислове виробництво скоротилося в 9 разів порівняно з 1913 р., а в деяких галузях ще більше. У тяжкому стані знаходилося сільське господарство. Посівна площа зернових культур скоротилася порівняно з довоєнною на 30 %, виробництво технічних культур зменшилося на 75-90 %. Бракувало основних продуктів і товарів, без яких неможливо було обійтися: хліба, солі, сірників, мила. Крім того, загострилася політична ситуація. Селянин не був зацікавлений у продрозкладці, яка забирала у нього всі надлишки сільськогосподарської продукції. Звідси зменшення посівних площ і врожайності, бо який сенс вирощувати більше потрібного для прожиття і посіву, якщо все, що крім того, забиралося владою. Незадоволення переростало в збройні виступи проти радянської влади. Економічна криза переплелася з політичною. Потрібна була нова політика, яка б різко відрізнялася від воєнного комунізму. Така політика почала здійснюватися з березня 1921 р.

Нова економічна політика (неп) являла собою певну систему заходів в аграрній, промисловій, торговельній, фінансовій сферах.

Першим заходом непу була заміна продрозкладки продподатком. Згідно з цим у селян не забирали надлишки сільськогосподарської продукції, а встановлювали певну норму їх здачі. Таким чином, реквізиційний принцип у відносинах із селянством, який не враховував товарно-грошові відносини, змінювався принципом еквівалентності. Тепер селянин, знаючи обсяг податку, міг планувати своє господарство, був зацікавлений у розширенні посівних і підвищенні урожайності, адже все, що залишалося понад план (продподаток), належало йому. Другою особливістю було те, що продподаток мали розпочати стягувати з урожаю 1921 р., тобто з осені, а поки що діяв попередній закон щодо продрозкладки з урожаю 1920 р., лише зменшений на 20 %. Третя особливість полягала в тому, що стягування податку з урожаю 1921 р. здійснювалось звичайними методами продрозкладки.

Накопичення надлишків сільськогосподарських продуктів у селян призвело до виникнення проблеми їх реалізації. Тому логічним став другий крок непу – введення вільної приватної торгівлі, причому не тільки сільськогосподарськими товарами, але й промисловими. За рахунок торгівлі та обміну передбачалося частково отримати ще

160 млн. пудів і довести плановий мінімум, необхідний для споживання, до 400 млн. пудів. З введенням вільної торгівлі змінилися розподільчі відносини – картки замінив ринок.

Наступним кроком непу стала часткова денационалізація промисловості, розширення можливостей для створення приватних та функціонування орендних підприємств. У руках держави залишилися великі підприємства, значна частина невеликих передавалась у приватну власність або в оренду. В Україні в 1921 р. було здано в оренду 5 200 дрібних підприємств харчової, шкіряної та інших галузей промисловості. Приватний капітал контролював у перші роки непу 75 % роздрібного товарообігу. Розширення можливостей для функціонування приватного капіталу, оренди вимагало ліквідації ще одного постулату “воєнного комунізму” – заборони наймати робітників і примусової обов’язкової праці. Зростаючі промисловість, торгівля, сільське господарство потребували робочих рук і встановлення нового типу виробничих відносин (порівняно з попереднім періодом) між власником і робітниками. Керівництво більшовицької партії змушено було не акцентувати увагу на експлуатації людини людиною, наймана праця була дозволена. Значне розширення обсягів торгівлі та виробництва вимагало введення загального еквівалента, який би регулював відносини між виробниками та споживачами. Потрібна була реформа фінансової системи, введення правильного грошового обігу і функціонування банківської системи. У листопаді 1922 р. розпочався випуск банкнот, названих червінцями, причому кожний із них дорівнював 10 золотим карбованцям. Ця емісія забезпечувалася на 25 % дорогоцінними металами, а на 75 % – короткостроковими облігаціями. Протягом 15 місяців стабільний, але в обмеженій кількості червінець циркулював поряд із необмеженою і постійно девальвуючою рубльовою масою (загальна сума рублів наприкінці 1922 р. досягла майже 2-х квадрильйонів). У 1924 р. стало зрозуміло, що грошова реформа закінчилася успішно, гіперінфляція була подолана, країна отримала стабільну валюту.

Змінилися методи і форми управління підприємствами. Вони об’єднувались у госпрозрахункові трести за галузевими або територіальними ознаками. Госпрозрахунок як новий метод господарювання передбачав самоокупність трестів і отримання прибутку. Ліквідовувалася зрівнялівка в оплаті праці, натуральне постачання робітників поступово замінювалось заробітною платою, при нарахуванні якої враховувалися обсяг і якість роботи, що сприяло зацікавленості працюючих. Упровадження нової економічної політики позитивно вплинуло на розвиток усіх галузей народного господарства. За планом ГОЕЛРО

розпочалося спорудження в Україні декількох досить значних, як на той час, електростанцій: Чугуївської ДРЕС, Дніпровської ГЕС. У 1921 р. був створений перший радянський трактор.

Швидко відбудовувалося сільське господарство. Уже в перший рік непу в Україні суттєво збільшилося виробництво зерна: від 227 млн. пудів у 1921 р. до 637 млн. у 1922 р. Швидко зростав товарообіг торгівлі. Проте функціонування непу не було безхмарним. Завдяки помилкам у ціноутворенні 1923 і 1925 рр. стали кризовими. Восени 1927 р. виникли труднощі із хлібозаготівлями. Погіршилося міжнародне становище країни, і селяни, побоюючись війни, стали притримувати хліб. Іншою причиною були низькі ціни, тому селяни не продавали хліб, чекаючи, поки він зросте в ціні. У відповідь уряд ввів надзвичайні заходи. Дозволялося застосовувати репресії щодо тих селян, які притримували хліб і мали його надлишки обсягом більше ніж 30 тонн. Усе це означало повернення до воєнно-комуністичних методів управління. Прибічникам продовження непу на чолі з М. Бухарініним не вдалося відстояти свої позиції. Сталін вважав, що “гра” в економічний плюралізм повинна закінчитись, тому слід переходити безпосередньо до соціалізму.

2. *Україна й утворення СРСР.* Відповідно до Конституції 1919 р. Україна вважалася незалежною державою. Проте суверенітет республіки був дуже обмеженим. Роль центру відігравала Російська Федерація, яка контролювала Україну за допомогою трьох централізовано-наскрізних сил: Комуністичної партії, складовою частиною якої була КП (б)У; Червоної армії і каральних органів – НК (надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією). Радянські республіки, зокрема Україна, утворювали разом з Російською Федерацією єдину державу. Цьому сприяли також тісні економічні зв’язки, які склалися століттями, тожжна однопартійна політична структура на чолі з Компартією.

Ще в 1919 році московський центр Радянської держави організував утворення воєнно-політичного союзу радянських республік, об’єднавши основні сфери їхньої діяльності (оборону, економіку, транспорт, фінанси, зв’язок). Оскільки ці галузі управлялися з центру, республіки, дійсно, були автономними територіями унітарної держави з обмеженими правами самоврядування. Деякі місцеві партійно-радянські керівники (Х. Раковський, В. Затонський) вважали за необхідне розмежування функцій загальнофедеративних і республіканських органів, збереження суверенітету України. Аналогічну позицію займали й деякі представники керівництва з Грузії та Білорусії. Враховуючи це, керівництво РКП(б) створило комісію для підготовки проекту вдосконалення

федеративних відносин. Сталін підготував проект резолюції, який передбачав “автономізацію” республік.

10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад. Його делегати схвалили декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. 30 грудня 1922 р. відбувся I з'їзд Рад СРСР. З 2 215 делегатів 364 представляли Україну. За пропозицією керівника делегації УСРР М.В. Фрунзе з'їзд в основному затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір. Як і раніше, головні питання політики входили до компетенції союзного уряду. Утворювався об'єднаний ЦВК СРСР на чолі з головами ЦВК чотирьох союзних республік. Від України до нього увійшов Г.І. Петровський. Юридичне оформлення Радянського Союзу відбулося на II з'їзді Рад СРСР (січень 1924 р.), який прийняв Конституцію, що складалася з двох частин: Декларації і Договору про утворення СРСР. Проте союзний договір так і не був підписаний. Замість документа, який повинен був мати міжнародний характер, було підписано внутрішньодержавний акт – Конституцію СРСР.

Отже, з утворенням СРСР міжнародно-правовий статус України істотно змінився. Дійсно, вона стала автономним утворенням у складі Радянської Росії, національно-територіальним утворенням з власними (хоч і умовними) кордонами, своїм (хоч і з обмеженою компетенцією) адміністративним апаратом. А все ж це було кроком назад порівняно з українською державністю 1917-1920 рр.

4.3. *Українське відродження 20-х років.* Українське відродження 20-х років охопило різні сфері життя, зокрема освіту, науку, літературу, мистецтво. Важливим напрямом культурного будівництва була ліквідація неписьменності населення. У 1923 р. було створено товариство “Геть неписьменність!” У 1925 р. діяло 18 тис. шкіл, 145 технікумів, 35 інститутів. При вступі до вищих навчальних закладів враховувалося соціальне походження. Для робітників не вимагалось атестата про середню освіту, не проводилися вступні іспити. Для них у 1921 р. були відкриті робітничі факультети (робітфаки). Протягом 20-х років кількість неписьменних скоротилася від 70 до 43 % серед дорослого населення. Багато зробили для розвитку освіти наркоми О. Шумський, М. Скрипник. Центром української науки стала Всеукраїнська академія наук (ВУАН), в якій було три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. Найбільш плідно працювала перша секція, куди входили М. Грушевський, М. Слабченко, Д. Яворницький, С. Єфремов, А. Кримський.

Бурхливо розвивалась українська література, для якої характерне розмаїття літературних напрямків. До спілки селянських письменників “Плуг” входили П. Панч, А. Головка, до спілки пролетарських (“Гарт”) – В. Еллан-Блакитний, В. Сосюра. До неокласиків належали М. Зеров, М. Рильський, до символістів – П. Тичина. Всенародне визнання здобули гуморист Остап Вишня і драматург М. Куліш. Лесь Курбас і його театр “Березіль” спричинили Ренесанс українського театру. О. Довженко здобув світове визнання своїми фільмами “Арсенал”, “Земля”.

Із середини 20-х років істотну роль у політичному, ідеологічному та культурному житті населення починає відігравати радіо. Перша радіостанція в Україні почала діяти в Харкові в 1924 р.

З 1923 р. в країні почала проводитися *політика коренізації*, яка була спрямована на підготовку, виховання й висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів при формуванні державного апарату, організацію мережі шкіл, закладів культури, видання газет, журналів та книг мовами корінних національностей.

У середині 20-х років 80 % населення республіки становили українці, а 20 % – представники інших національностей. Тому політика коренізації здійснювалась у двох напрямках: українізація та створення необхідних політичних, соціальних і економічних умов для культурного розвитку національних меншин. Практичними кроками в напрямку українізації стали декрети ВУЦВК від 27 липня і 1 серпня 1923 р., в яких проголошувалася рівність мов, а в зв’язку з цим необхідність надання допомоги в розвитку української мови, щоб піднести її до рівня російської. Певна увага приділялася вивченню української мови молоддю, фахівцями, які після закінчення навчальних закладів повинні були прийти на виробництво та до державних установ. Одними з перших перейшли на викладання українською мовою Київський медичний інститут, Київський політехнічний інститут. Однак здійснення українізації вищої школи ускладнювалося через відсутність необхідної кількості підручників і недостатню розробку української наукової термінології, особливо з природничих дисциплін. Проте поступово становище змінювалося на краще. Найбільші зрушення відбулися у видавничій справі. Якщо 1 лютого 1923 р. в Україні з 65 газет українською мовою виходило 13, то на 1 жовтня 1924 р. уже 23. У книговидавничій справі тираж друкованої продукції українською мовою досяг 70 % загального тиражу книг, виданих у республіці. У 1924 р. з 5 млн. підручників українською мовою було видано 4 млн., що дозволило перевести 12 тис. шкіл на навчання українською мовою. У 1927 р. шкіл

із рідною мовою навчання стало 78 %, технікумів – 39 %. Майже 75 % місцевих державних установ і організацій, зокрема від 30 до 60 % республіканських наркоматів і відомств, розпочали діловодство українською мовою. Однак у той же час українізація партійного, профспілкового і комсомольського апаратів відбувалася повільно.

Для практичного керівництва політикою українізації була створена комісія з українізації на чолі з В.П. Затонським, куди ввійшли В.Я. Чубар, М.О. Скрипник, О.Я. Шумський та інші. Українізація не означала примусової денаціоналізації меншин, а щоб її проведення не завдало шкоди представникам інших національностей, які проживали компактно, під керівництвом Комісії у справах нацменшин ВУЦВК (1924-1930) відбулося національне районування території республіки. У 1923-1925 рр. було організовано 12 національних районів (німецьких, болгарських, російських і польських), а також національні сільради: 167 російських, 153 німецькі, 115 польських, 86 єврейських, 27 грецьких, 24 болгарських. У 1924 р. утворилася Молдавська Автономна СРР у складі УСРР. У цей час у республіці працювало 566 шкіл із німецькою мовою навчання, 342 з єврейською, 31 з татарською та ін. Цим створювались умови для національно-культурного відродження всіх народів України.

Під впливом національного відродження в Україні виникло так зване “націонал-ухильництво” – прояв націонал-комунізму, представники якого намагалися поєднати комунізм з національним рухом. Його речниками в Україні були М. Хвильовий, О. Шумський і М. Волобуєв. Хвильовий вважав, що українська культура повинна орієнтуватися не на російську, а на європейську. Шумський намагався розширити українізацію, зміцнити її кадровими змінами; Волобуєв відстоював економічну самостійність республіки. Ці погляди були засуджені більшовицьким керівництвом України. Однак з кінця 20-х років політика українізації почала гальмуватися, що пояснювалося офіційною владою небезпекою “націонал-ухильництва” й націоналізму.

4. *Політика форсованої індустріалізації та її наслідки.* До 1926 р. економіка СРСР і України переважно була відбудована. Постало питання про перспективи її подальшого розвитку. Вирішальною ланкою будівництва соціалізму мала стати *індустріалізація*, тобто процес створення крупної машинної індустрії в усіх галузях економіки. Індустріалізація була об’єктивно необхідною – не можна було базуватися на досягнутому рівні розвитку промисловості. Це було потрібно і для підвищення рівня життя людей, зміцнення обороноздатності, покращання стану культури, загального рівня цивілізованості, тобто сама по собі ідея індустріалізації була правильною.

Здійснення індустріалізації мало свої особливості:

- по-перше, індустріалізація почалася з розвитку важкої промисловості, і цій галузі весь час надавалася перевага. Це пояснювалося партійно-радянським керівництвом насамперед необхідністю зміцнення обороноздатності держави. Легкій промисловості надавали другорядного значення;
- по-друге, індустріалізація здійснювалася форсованим темпом. Висувалося завдання за 10-15 років збудувати соціалізм і наздогнати західні країни за рівнем промислового розвитку. Усе це досягалося за рахунок величезного напруження сил усього народу, збереження низького рівня його життя (особливо селянства);
- по-третє, індустріалізація проводилася в рамках жорсткого плану, часто нереального і необґрунтованого, і цим відрізнялася від індустріалізації на Заході, де цей процес керувався доцільністю, потребами суспільства, хоч і проходив без суворої регламентації;
- по-четверте, радянська індустріалізація здійснювалася за рахунок лише власних джерел фінансування, і пошук цих джерел був одним із головних завдань політики і предметом внутрішньопартійної боротьби. Результатом дискусій стало рішення, пов'язане з перекачуванням коштів із села в місто для фінансування промисловості.

Перша п'ятирічка почалася з жовтня 1928 р., а підготовка плану в двох варіантах (відправному та оптимальному) завершилася тільки навесні 1929 р. У травні XI Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив п'ятирічний план для України, який був складовою всесоюзного п'ятирічного плану. Проте зразу ж плани було піддано корегуванню з боку Сталіна. Його мета полягала в різкому форсуванні індустріалізації та колгоспного будівництва. Встановлювалися завищені й нереальні плани розвитку економіки. Ніяких об'єктивних підстав для таких темпів не було. Плани першої п'ятирічки, всупереч заявам Сталіна у січні 1933 р. про їх дострокове (за 4 роки і 3 місяці) виконання, реалізувати не вдалося, хоча на шляху індустріалізації були досягнуті й значні успіхи. У жовтні 1932 р. було введено в дію Дніпровську гідроелектростанцію – на той час найбільшу в Європі. У жовтні 1931 р. випустив перший трактор Харківський тракторний завод, а вже в наступному році він дав країні 16,8 тис. машин.

Напружені плани вимагали інтенсифікації праці робітників. Це досягалося шляхом соціалістичного змагання (стаханівський рух) за перевиконання завдань, заснованого на ентузіазмі, моральному заохоченні (нагородження орденами тощо), і адміністративного примусу.

Брак у роботі, запізнення на неї кваліфікувалися як шкідництво і переслідувались у кримінальному порядку.

Наслідки індустріалізації були дуже суттєвими:

- у 1940 р. промисловий потенціал України у 7 разів перевищував рівень 1913 р.;
- з аграрної країни республіка перетворилася на індустріальну;
- Україна посіла друге місце в Європі за виплавою чавуну, четверте за видобутком вугілля. Частка України в союзному виробництві залізної руди сягала 68 %, паровозів – 74 %. Однак недостатньо розвивалася промисловість на Правобережній Україні та Поліссі;
- прискорився процес урбанізації: до 33 % населення у 1938 р. мешкало у містах порівняно з 20 % за десять років до цього;
- важливим результатом стало подолання якісного, стадіального відставання промисловості. У 30-ті роки країна стала однією з трьохчотирьох, які були здатні виробляти будь-який вид промислової продукції, знаний у той час людством;
- швидкими темпами розвивалась важка промисловість. Однак відставала легка та харчова промисловість, спостерігалася стагнація аграрного сектора, повільно зростав добробут населення порівняно з централізацією економічного життя, репресіями та загибеллю мільйонів людей.

5. *Політика колективізації в Україні.* У другій половині 20-х років досить чітко виявилася тенденція до зниження темпів зростання продукції сільського господарства, що гальмувало розвиток промисловості. Більшість селянських господарств була малоземельною. Причини відставання: розпорошеність, роздрібненість, загальний низький рівень сільськогосподарського виробництва і пов'язаний з ним напівнатуральний характер цього виробництва. Більшовики вирішили здійснити укрупнення господарств шляхом колективізації, тобто створити об'єднання з відчуженням засобів виробництва. *Колективізація* розглядалася як засіб ліквідації залишків капіталізму, ринкових, товарно-грошових відносин, хлібозаготівельних криз, залучення селянських господарств до системи командно-адміністративної економіки, перетворення їх на “кріпаків” тоталітарного режиму. Гасло суцільної колективізації офіційно було проголошено в листопаді 1929 р. У січні 1930 р. керівні органи встановили терміни проведення колективізації для різних регіонів. Україну віднесли до другої групи регіонів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Окремо розглядалося питання про долю заможного прошарку селянства. “Ліквідація куркульства

як класу” стала одним з головних практичних заходів колективізації. Згідно з нею усі куркульські господарства поділялися на три категорії:

- до першої відносили “економічно міцні” господарства учасників та організаторів антирадянських виступів та терористичних актів. Відповідно до рішень судових органів їх треба було ізолювати в тюрмах або в концтаборах;
- до другої категорії відносили “економічно міцні” господарства, які не чинили ніякого опору. Їх разом із сім’ями виселяли у північні райони країни;
- “менш міцним” господарствам (фактично, це були середняки), які не чинили ніякого опору, повинні були надаватися невеликі земельні ділянки за межами колгоспних масивів.

Перший етап розкуркулювання в Україні – січень – початок березня 1930 р. За цей час розкуркулили 61 887 господарств. Площа вилученої землі досягла 582 тис. га, кількість відібраної робочої худоби – 58,6 тис. голів. Примусова колективізація з усупільненням майже всього майна, репресіями та свавіллям, розкуркулювання, яке зачіпало інтереси не тільки заможних селян, – все це викликало незадоволення селян і стало причиною масових виступів. Це змусило керівництво більшовиків відступити. Після визнання деяких помилок і дозволу виходити з колгоспів процент колективізації почав різко зменшуватись. З 10 березня по 20 червня, протягом 100 днів, із колгоспів вийшло півтора мільйона селянських господарств, тобто майже половина колгоспників. Новий наступ на селян почався восени 1930 р. Вишукуючи нових куркулів, залякували селян. Одноосібників намагалися задушити також податками. За таких умов селянин змушений був йти до колгоспу, і вже скоро колгоспний лад переміг. До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70 % селянських господарств.

Колективізація супроводжувалася масовими забоями селянами власної великої рогатої худоби, свиней, овець. Становище сільського господарства погіршилося в результаті знищення заможного прошарку селянства – людей, які вміли працювати. Тому валові збори зерна в Україні зменшилися. Обібране село важко пережило зиму 1931-1932 рр. Селяни в деяких районах України голодували. У червні 1932 р. 33 райони республіки потребували додаткової продовольчої допомоги. Голод удалося зупинити, проте належних висновків із подій зими 1931-1932 рр. керівництво як республіки, так і країни в цілому не зробило, що згодом призвело до ще більшої трагедії. Незацікавленість колгоспників у збиранні врожаю (адже зерно діставалося не їм) призвела до величезних втрат. До 1 листопада 1932 р. від селянського сектора України

було отримано лише 136 млн. пудів хліба (у 1930 р. майже 400 млн.). У зв'язку з цим керівництво країни прийняло рішення направити в Україну та деякі інші райони країни надзвичайні комісії з хлібозаготівель. Основним засобом проведення хлібозаготівель, що його практикували ці комісії, були репресії. Села, які мали особливо велику заборгованість із хлібозаготівель, заносилися на “чорну дошку”. Статут “чорної дошки” означав фактичну блокаду: припинявся підвіз товарів боржникам, для них заборонялася торгівля, достроково стягувалися платежі за фінансовими зобов'язаннями. Села оточувалися регулярними військами, фактично вони були приречені на голод. Терор голодом був застосований для того, щоб зламати опір і незадоволення українського селянства.

Від голоду селяни втікали в міста і тисячами вмирили просто на вулицях. Вимирили цілі села, поширилося людоїдство. Безпосередні втрати населення України від голоду 1932 р. становили близько 150 тис., а від голоду 1933 р. – від 3 до 3,5 млн. осіб. Це була одна із найтрагічніших сторінок історії українського народу, яка відбулася в результаті політики геноциду, що проводилася більшовицьким урядом. Генофонд української нації зазнав відчутних втрат, що мало і має значні негативні наслідки.

При переході до колективізації не були використані можливості інших форм кооперації. Грубо порушувалася законність, ігнорувалися права й інтереси селян. Була ліквідована економічна самостійність селянства, знищена найбільш працююча верства населення. У колгоспах застосовувався позаекономічний примус, колгоспники відчужувалися від засобів виробництва. Колгоспне виробництво жорстко регламентувалося, матеріальна зацікавленість була слабкою, почуття господаря атрофувалося.

6. *Утвердження сталінського тоталітарного режиму в Україні.* Ще в середині 20-х років почав утверджуватися політичний та ідеологічний монополізм Комуністичної партії у житті країни. Це означало ліквідацію інших партій, репресії проти їх колишніх членів, втручання партії в усі сфери життєдіяльності людей, політичну диктатуру Компартії, боротьбу проти будь-якого інакомислення у своїх лавах. Партія стала невід'ємною складовою тоталітарного режиму. Була створена така її структура, що впливала та контролювала все життя суспільства. Здійснювалося це шляхом організації партійних груп на всіх підприємствах та організаціях. Уся влада в країні зосередилася в руках партійного апарату. На вершині піраміди влади перебував Сталін, який до 1929 р. усунув усіх своїх суперників і став фактичним диктатором Радянського Союзу.

Зі зміцненням наказових методів керівництва, із посиленням бюрократизму партійні органи почали зрощуватися із господарськими і радянськими. Партапарат став вирішувати не лише політичні питання, але й господарські, причому навіть незначні. Так сформувалася адміністративно-командна система.

У 30-ті роки сталінський тоталітарний режим перейшов до широкомасштабного та системного терору проти власного народу. Терор мав ірраціональний характер, проте був викликаний певними причинами, серед яких головна – прагнення Сталіна зміцнити і захистити свою владу від будь-яких випадковостей. Крім того, в тоталітарній системі склалася своєрідна підсистема каральних органів, для яких репресії стали самоціллю, оскільки на цьому можна було зробити кар'єру. Велику роль у розгортанні репресій відіграла поведінка самого Сталіна, особисті риси його характеру: підступність, жорстокість, мізантропія. Для виправдання репресій Сталіним була висунута теза про загострення класової боротьби в ході будівництва соціалізму та наявність у республіці націоналістичних ухилів. Створювалася атмосфера загальної підозри, йшов пошук “ворогів народу”, фабрикування справ і розгортання політичних процесів, переважно проти інтелігенції.

Одним із перших в Україні був політичний процес у справі “Спілки визволення України” (СВУ), в результаті чого на лаві підсудних опинилося 45 осіб, переважно представників української інтелігенції. Їх звинувачували в підготовці терористичних актів, у шкідництві, намаганні скинути радянську владу, відокремити Україну від СРСР, у сприянні іноземній інтервенції в Україну. Ніяких документальних, речових доказів, які б підтверджували факт існування СВУ, суд не одержав. Згідно з вироком суду члени СВУ одержали різні строки ув'язнення. У 1931 р. була сфабрикована справа Українського національного центру (УНЦ), в яку втягнули двох визначних українських істориків: М.С. Грушевського та М.І. Яворського. Усіх 50 членів УНЦ у позасудовому порядку засудили до різних строків ув'язнення.

Нова хвиля репресій почалася в 1933 р. Приховати таке масштабну трагедію, як голод і смерть мільйонів людей, було неможливо, тому керівництво намагалось відвести від себе можливі звинувачення і звинуватити у всьому “шкідників”, насамперед фахівців сільського господарства. У 1933 р. Сталін звинуватив аграрників-професорів у тому, що вони спеціально прищеплюють худобі в колгоспах і радгоспах чуму, сибірку, сприяють поширенню менінгіту серед коней тощо. У березні 1933 р. колегія ОДПУ СРСР розглянула справу 75 службовців наркоматів землеробства і радгоспів України, Білорусії та Північного Кавказу.

На розгляд справи 75 осіб витратили менш ніж добу. У результаті 35 осіб було розстріляно.

Було репресовано чимало видатних діячів культури: Остапа Вишню, Леся Курбаса, М. Бойчука, Миколу Куліша, Олександра Досвітнього та ін. Взагалі ж, за часів сталінщини було репресовано близько 500 письменників, які працювали в Україні.

Усього в Україні з 1930 по 1941 рік було розкрито більше ніж 100 різних “центрів”, “блоків”, “організацій”. За сфабрикованими справами розстріляно сотні тисяч людей. Особливо страшного удару зазнали військові кадри. Був повністю знищений штаб Київського військового округу, який очолював Й. Якір. З 11 членів політбюро було знищено 10. Репресії проводилися за планом: зверху спускались цифри на тих, кого треба було знищити, тобто беззаконня, свавілля здійснювалося централізовано, і люди гинули безвинно. Про масштаби репресій в Україні свідчить така цифра: у післясталінські часи було реабілітовано більше ніж 500 тис. осіб.

Репресії сталінського режиму завдали шкоди не лише Компартії, але й усім галузям економіки, оскільки комуністи обіймали в ній керівні посади. Була понівечена доля мільйонів людей, членів сімей “ворогів народу”. Україна зазнала величезних демографічних втрат, були знищені кращі представники її інтелігенції, порушено генофонд. Шляхом репресій в Україні утвердився сталінський тоталітарний режим.

У січні 1937 р. була прийнята нова Конституція УСРР. Вона створювалася відповідно до Конституції СРСР 1936 р., майже повністю відтворюючи її. Україна визначалась як соціалістична держава робітників і селян, де політичною владою є Ради депутатів трудящих. Економічною основою визнавалися соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва, яка мала форму державної або кооперативно-колгоспної власності. Вищим органом влади була Верховна Рада, яка обиралася на 4 роки. Вона утворювала уряд – Раднарком. Місцевими органами державної влади були Ради депутатів трудящих. У Конституції декларувалися свобода слова, друку, зборів, мітингів, але це було неможливим в умовах тоталітарної держави. Конституція відмовилася від багатоступеневих і відкритих виборів, де робітники мали переваги над селянством, а частина населення позбавлялася прав. Вибори мали проводитися на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні, але реально цього не існувало. Права і свободи громадян фактично перекреслювалися тоталітарним режимом. УСРР перейменовувалася в Українську Радянську Соціалістичну Республіку (УРСР).

5. Соціально-економічне та політичне життя західноукраїнських земель

1. *Західноукраїнські землі в 1900-1914 роках.* На початку ХХ ст. всі західноукраїнські землі продовжували перебувати у складі Австро-Угорської імперії. Тут мешкало понад 4,6 млн. українців. Східна Галичина, де проживало українське населення, як і раніше, в адміністративному відношенні була об'єднана із Західною (польською) Галичиною в Королівство Галіції та Лодомерії. Увесь цей край поділявся на 50 повітів. Окремою адміністративною територією була Буковина, до якої входило 10 повітів. Закарпатські землі склалися з 4 українських комітетів.

Економіка на цих землях розвивалась уповільненими темпами, мала колоніальний характер, що виявлялося в її структурі та динаміці. Одним із проявів цього процесу був вивіз сировини із західноукраїнських земель до метрополії на переробку. Сировина становила понад 90 % усього експорту із західноукраїнських земель в інші країни. Природні багатства краю експлуатувалися нераціонально, по-хижацькому. На зламі ХІХ-ХХ ст. щорічні вирубки лісу в Карпатах перевищили 6 млн. м², що призвело до різкого скорочення площі лісів і порушення екологічної рівноваги. Переважна більшість західноукраїнських підприємств була дрібною і недостатньо механізованою. У 1902 р. 94 % промислових підприємств Галичини налічували до 5 робітників, тут діяло лише 5,5 % парових двигунів, що функціонували в імперії. Про колоніальний характер Галичини свідчить її галузева структура, яка характеризувалася перевагою харчових підприємств (34,3 %), лісозаготівлі та обробки лісу (20 %). Підприємства машинобудування, ремонту, металообробки становили лише 10 %. З традиційних галузей успішно розвивався видобуток солі. У 1906 р. на частку Галичини припадало 64 % вартості загальнодержавного виробництва солі. Проте західноукраїнські землі не обійшли й нові тенденції розвитку. Як і у світовій економіці в цілому, тут з'являються монополії, головним чином іноземні. На початку ХХ ст. західноукраїнські землі залишалися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорщини. У сільському господарстві було зайнято близько 90 % населення. Зберігалися велике поміщицьке та церковне землеволодіння. Поміщикам належало понад 40 % усіх земель.

На початку ХХ ст. в Західній Україні розгорнулася боротьба за реформу виборчої системи, що було складовою національно-визвольного руху. У 1914 р. сейм схвалив новий виборчий закон, згідно з яким українським партіям надавалося 27,2 % місць, українцям дозволялося

обіймати посади службовців урядових установ у повітах Галичини та Буковини. Проте система виборів до місцевих органів влади так і не була змінена, а українці знаходилися в нерівних умовах з іншими національними групами.

На початку ХХ ст. у Галичині визначилися три напрямки політичної думки:

- 1) москвофільський, який поволі спадав;
- 2) австрійський ультралоялізм передбачав орієнтацію на Австро-Угорщину і вірність династії Габсбургів;
- 3) самостійницький (державницький) за створення Української незалежної держави.

Більшість української громадськості в Галичині в цей час займала проавстрійську – антиросійську позицію. Це пояснюється тим, що політика російського уряду була ворожою українцям як у самій Росії, так і за її межами.

2. *Західноукраїнська Народна Республіка і Закарпаття у 1918-1919 роках.* Розпад Австро-Угорської імперії спричинив боротьбу за її спадщину на Західній Україні. На Східну Галичину претендували як Польща, так і українці, які намагалися збудувати тут свою державу. У жовтні 1918 р. у Львові представники західноукраїнських політичних партій, церковні ієрархи Східної Галичини та Буковини створили *Українську національну раду (УНР)*, яку очолив Євген Петрушевич. УНР стала керівним органом західноукраїнського національного руху. В її рішенні було записано:

- 1) усі українські землі у складі Австро-Угорщини є єдиною етнічною цілісністю;
- 2) вони утворюють окрему Українську державу;
- 3) усі національні меншини мають вислати до Української національної ради своїх делегатів.

За умов прагнення поляків відновити Річ Посполиту та узаконити свої права на Східну Галичину 19 жовтня 1918 р. Рада проголосила утворення держави на західних землях – *Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)*. Першою акцією керівництва ЗУНР стало перебазування до Львова легіону Українських січових стрільців з метою створення своїх збройних сил. 28 жовтня 1918 р. у Кракові було створено польську ліквідаційну комісію, яка мала перейняти владу в усій Галичині від Австрійської держави й оформити перехід її до Польщі. Офіційна передача влади була призначена на 1 листопада у Львові. За таких умов представники Українського військового комітету

вирішили захопити владу збройним шляхом. 1 листопада 1918 р. у Львові почалося повстання, що охопило багато міст. Національна рада закликала галичан брати владу на місцях до своїх рук і готуватися до скликання Установчих зборів. Революція переросла у війну за незалежність і захист від домагань поляків, що проголосили створення Речі Посполитої. 9 листопада 1918 р. УНР сформувала уряд – Тимчасовий державний секретаріат на чолі з К. Левицьким. До складу уряду входили секретаріати військових, внутрішніх, земельних, закордонних справ з урахуванням публічних робіт і віросповідань. 13 листопада було офіційно проголошено нову державу – *Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР)*. Президентом став Є. Петрушевич. Цього ж дня було затверджено Тимчасовий основний закон, відповідно до якого:

- новоутворена держава одержала назву *Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)*;
- були визначені кордони держави. ЗУНР займала територію 70 тис. км, близько 71 % населення становили українці, 14 % – євреї, загальна кількість населення становила 4 млн. осіб;
- закріплювалася державна незалежність;
- визначалися державний устрій, прапор, герб. Емблемою герба ЗУНР проголошувався золотий лев на синьому фоні.

21 листопада 1918 р. Львів було залишено українськими військами. У зв'язку із захопленням поляками Львова столицю було перенесено до Станіслава. У кінці листопада 1918 р. на підконтрольних українцям землях відбулися вибори до законодавчого органу влади – Української народної ради. Уряд і президент прагнули вивести країну з економічної кризи, для чого було вжито такі заходи:

- монополізація продажу зерна, сигарет, спирту і сільськогосподарської продукції;
- співпраця з кооперативними та фінансовими організаціями;
- початок відновлення роботи залізничного транспорту;
- 4 квітня 1919 р. уведення в обіг валюти – гривні й карбованця;
- 14 квітня 1919 р. з прийняттям закону про землю почалася аграрна реформа, що передбачала ліквідацію великого землеволодіння, поділ землі між безземельними селянами, але наділення землею планувалося здійснити після війни. Самовільне захоплення землі переслідувалось у кримінальному порядку;
- затверджено державність української мови, обов'язковість її вживання в державних установах та громадських організаціях;

- національні меншини усно і письмово могли спілкуватися з державними органами рідною мовою;
- реформувалась освіта. Публічні школи оголошувалися державними, а вчителі – державними службовцями. Українська мова стала основною в державних школах, проте національні меншини мали право навчатися рідною мовою. Особлива увага приділялася вивченню української мови, математики, історії, географії України. Учителі державних шкіл складали присягу на вірність Українській державі.

Проте уряд не зумів узяти під контроль видобування нафти (більшість розробок належала іноземцям), зупинити інфляцію і повною мірою реалізувати трудове законодавство.

Зовнішньополітичний курс передбачав відносини з урядом УНР і об'єднання УНР і ЗУНР в єдину державу. Розірвана між державами-сусідами (Польщею, Румунією, більшовицькою Росією, Угорщиною), Україна потребувала територіальної єдності для боротьби за свої національні інтереси. Вирішення цієї проблеми було поступовим. Наприкінці 1918 р. між урядом ЗУНР і Директорією велися переговори про втілення ідеї соборності. Тому 1 грудня 1918 р. у Фастові було підписано попередній договір про об'єднання ЗУНР і УНР. А 22 січня 1919 р. у Києві було проголошено *Акт злуки*, тобто об'єднання, соборності України, згідно з яким ЗУНР гарантувалася автономність. Об'єднання УНР і ЗУНР багато в чому мало формально-політичний, а не державно-правовий характер. Соборна Україна існувала формально тільки 9 місяців (до 16 листопада 1919 р.). Між урядами українських республік виникли певні розбіжності, пов'язані з різними зовнішньополітичними пріоритетами. Директорія УНР переважно боролася з Радянською Росією, а ЗУНР – із Польщею, і тут вони не могли допомогти один одному. Ускладнювали взаємовідносини й ідеологічні розбіжності. У Директорії переважали соціалістичні партії, а в уряді ЗУНР – помірковано-ліберальні.

Керівництву республіки вдалося створити майже стотисячну Галицьку армію, яка в січні-липні 1919 р. боролася з польською армією. Зрештою, Галицька армія зазнала поразки і змушена була перейти на Східну Україну, де взяла участь у громадянській війні. Закарпаття після проголошення незалежності Угорщини (16 листопада 1918 р.) увійшло до її складу. Проте на початку 1919 р. Чехословаччина захоплює західну частину краю, а Румунія – південно-західну.

21 січня 1919 р. у м. Хуст, окупованому чеськими військами, було скликано Закарпатські всенародні збори. У них взяли участь 420 представників від 175 міських і сільських громад. Обговорювалися 4 пропозиції

щодо перспектив приналежності краю: залишити у складі Закарпаття; передати Чехословаччині; передати ЗУНР; приєднати до Радянської України.

Після встановлення в березні 1919 р. радянської влади в Угорщині на Закарпатті почалося формування Русинської червоної дивізії (6 тис. бійців), яка воювала з чеськими та румунськими інтервентами. Радянський уряд Угорщини надав краю територіальну автономію і не заперечував проти приєднання його у майбутньому до УСРР. Проте інші політичні сили виступили проти цього, і Центральна руська народна рада в Ужгороді 8 травня 1919 р. схвалила таке об'єднання, як Чесько-Словацько-Руська федерація. Чехословацький уряд у листопаді 1919 р. видав Генеральний статут Підкарпаття і створив управлінський орган краю – Директорію. Згідно з Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. Закарпаття перейшло до Чехословаччини.

3. *Західноукраїнські землі між двома світовими війнами.* Після Першої світової війни західноукраїнські землі опинилися у складі трьох держав: *Польщі, Румунії та Чехословаччини.*

Українські землі, що увійшли до складу *Польщі*, становили третину її території. Це Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Поділля, Холмщина, Підляштя. Польський уряд територію своєї держави поділяв на дві категорії: Польща “А” (корінні землі) і Польща “Б” (східні землі – Західна Україна і Західна Білорусія). Основні галузі промисловості були зосереджені в Польщі “А”, куди надходили основні капіталовкладення. Польща “Б” була сировинним придатком і ринком збуту. На початку 20-х років польський уряд проводить політику “інкорпорації”, яка передбачала створення національної держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. З цією метою, незважаючи на аграрне перенаселення Східної Галичини, сюди спрямовувалися польські колоністи, яким надавалися кращі землі, фінансова допомога. Це загострювало міжнаціональні відносини і земельну проблему.

У 1923 р. уряд заборонив вживання слів “українець” і “український”. Замість них нав'язувалися терміни “русин”, “руський”. Уживання української мови було заборонено в усіх державних установах. З приходом до влади Ю. Пілсудського була висунута доктрина польського “прометеїзму”, яка означала, що історична місія Польщі – допомогти звільненню східноукраїнських і східнобілоруських земель від влади Москви і об'єднати їх із Польщею на федеративних засадах. Тому передбачалося замінити курс на національну асиміляцію курсом на державну асиміляцію, тобто зробити українців свідомими патріотами Польщі.

Економічне життя значно пожвавлював кооперативний рух, розвиток якого відбувався на досить високому рівні. Керував роботою кооперативів Ревізійний союз кооперативів. Кожне село обов'язково створювало в себе кооператив – крамницю, касу, молочарню. Створювалися пов'язані з кооперацією банки. Кооперативний рух розглядався як школа самоврядування і засіб економічного самозахисту українців.

Під час “великої депресії” 1929-1933 рр. українсько-польські відносини значно погіршилися. У цих умовах посилювалося невдоволення серед українців краю, яке вилилося у масові виступи. У відповідь на це польський уряд удався до жорстоких масових дій. З вересня 1930 р. було розпочато масові репресії щодо українського населення, які отримали назву “пацифікація” (утихомирення):

- закривалися українські громади;
- конфісковували майно селян;
- переслідувалися і заарештовувалися лідери українського руху;
- утримувалися під домашнім арештом українські депутати;
- було зруйновано близько 800 сіл;
- у 1934 р. в Березі Картузькій на Поліссі було влаштовано концтабір, в якому тримали 2 тис. політв'язнів, переважно українців.

Українці краю звернулися до Ліги Націй з протестом на дії уряду Польщі, внаслідок чого кампанія пацифікації набула характеру міжнародного скандалу.

Головним осередком української культури залишалося Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). У ньому працювало понад 200 науковців. У Львові існував таємний Український університет (1921-1925 рр.), в якому навчалося до 1 500 студентів. Літературна діяльність західноукраїнських письменників тісно перепліталася із політичною. Письменники, відповідно до своїх ідеологічних уподобань, розділялись на три напрямки:

- націоналістичний (Д. Донцов, О. Ольжич, О. Теліга);
- пролетарський, або прорадянський (Я. Галан, П. Козланюк, С. Тудор);
- ліберальний (І. Вільде, Б. Лепкий, Н. Королева).

Суспільно-політичний рух теж розділявся на три течії:

- партії з легальними засобами боротьби;
- націоналістичне підпілля;
- комуністичний рух.

У краї існували дванадцять українських політичних партій. Найбільшою та найвпливовішою легальною партією було *Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО з 1925 р.)*. Його лідери – Дмитро Левицький, Василь Мудрий. Програма передбачала боротьбу

за самостійну і соборну Україну легальними засобами. Партія виступала за автономію українських земель у складі Польщі і нормалізацію українсько-польських відносин. Головним виразником соціалістичних тенденцій краю була *Радикальна партія*. Після її об'єднання в 1926 р. з Українською партією соціалістів-революціонерів утворилась *Українська соціалістична радикальна партія*, лідерами якої були Лев Бачинський та Іван Макух.

Неп і українізація у Східній Україні призвели до зростання про-радянських симпатій у Західній Україні. З 1919 р. в Галичині діяла *Комуністична партія Східної Галичини*, яка в 1923 р. була перейменована в *Комуністичну партію Західної України (КПЗУ)*. Вона була складовою частиною Компартії Польщі. Програма передбачала курс на соціалістичну революцію і приєднання Західної України до УСРР. КПЗУ діяла в підпіллі. Голод 1932-1933 рр. і масові репресії в СРСР зменшили прорадянські настрої. Керівники КПЗУ були розстріляні в СРСР. У 1938 р. Комінтерн (об'єднання комуністичних партій) розпустило КПП і КПЗУ, затаврувавши керівництво партій як фашистську агентуру.

Серед інших партій у Східній Галичині також діяли *Українська католицька*, *Руська селянська*, *Руська аграрна* та інші партії.

Найбільшою та найвпливовішою організацією західних українців залишалася греко-католицька церква, яка налічувала 4 млн. віруючих та 3 тис. парафій. Греко-католицька церква мала власну політичну *Українську католицьку національну партію* на чолі з митрополитом Андрієм Шептицьким. Менш помітну роль у суспільно-політичному житті краю відігравала православна церква (налічувала 2 млн. віруючих).

Молодь більше тягнулася до організатора саботажних акцій – *Української військової організації (УВО)*, створеної в Празі 1920 р. колишніми командирами січових стрільців і Української Галицької армії). Її лідер Євген Коновалець надавав великого значення розробці ідеології революційного руху. Цією ідеологією став розвинутий Дмитром Донцовим український інтегральний націоналізм. Д. Донцов стверджував, що нація – це абсолютна цінність, і немає вищої мети, ніж здобуття незалежної держави. Заради цієї мети мають об'єднатися всі класи й політичні партії, необхідно діяти будь-якими засобами, припинивши суперечки й дискусії. Майбутню незалежну Українську державу має очолити вождь з необмеженою владою.

У 1926-1929 рр. у Західній Україні відбувалося об'єднання націоналістичних груп. Після кількох підготовчих конференцій у 1929 р. представники УВО, української націоналістичної молоді, Легіону українських націоналістів, Асоціації української націоналістичної молоді

зустрілися у Відні й заснували *Організацію українських націоналістів (ОУН)*, яка мала на меті створити Українську самостійну соборну державу. Напередодні Другої світової війни в ОУН налічувалося 20 тис. осіб. Основним змістом її діяльності був політичний терор проти представників польської влади. На початку 1930-х рр., крім сотень актів саботажу та десятків експропріацій державних фондів, члени ОУН організували понад 60 замахів та вбивств. У середині 1930-х рр. польська влада розпочала широкомасштабну кампанію карних заходів проти ОУН, унаслідок якої було заарештовано весь крайовий провід ОУН на чолі зі Степаном Бандерою та Миколою Лебедем та сотні рядових членів організації. У цих умовах в ОУН стався розкол на два крила: помірковане та революційне (радикальне). До першого належали представники старшого покоління: Є. Коновалець, О. Сенник, М. Сціборський, а також ті, що вважали за необхідне добитися допомоги рухові з боку Німеччини. До другого – такі представники молодшого покоління, як С. Бандера (лідер), М. Лебець, Я. Стецько, І. Климів, М. Климишин, Р. Шухевич та інші. Вони відстоювали методи терористичної діяльності. У 1938 р. Євген Коновалець був убитий радянським агентом, а його наступником став Андрій Мельник, який почав орієнтуватися на гітлерівську Німеччину, сподіваючись, що вона допоможе здобути незалежність Україні.

Отже, у міжвоєнний період Східна Галичина залишилася аграрно-сировинним придатком Польщі. У суспільно-політичному житті краю посилювалася конфронтація між корінним українським населенням та польською владою, що проводила жорстку політику колонізації.

У 1918 р., скориставшись розпадом Російської та Австро-Угорської імперій, частину українських земель (Ізмаїльський, Аккерманський, Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину) окупувала Румунія, режим тут був жорстокіший, ніж у Польщі. У краї були закриті всі українські школи. Замість українських учителів призначалися румунські. У Чернівецькому університеті закрили всі українські кафедри, заборонили друкувати наукові праці українською мовою. За румунським зразком змінювалися українські прізвища. До 1928 р. на Буковині зберігався воєнний стан. Українців (500 тис. осіб) проголосили “українізованими румунами” і намагалися насильно їх асимілювати.

Як і в Польщі, тут діяли три напрямки в суспільно-політичному русі:

- легальний;
- комуністичний;
- націоналістичний.

Найважливішою серед легальних була *Українська національна партія (УНП)* на чолі з Володимиром Залозецьким. Завдяки її діяльності українці дістали кілька місць у парламенті, в уряді створили відомство у справах національних меншин. *Комуністи* Буковини приєдналися у 1926 р. до Компартії Румунії і діяли нелегально. Вони закликали до приєднання Буковини до УСРР. *Націоналісти* не були організаційно оформлені, використовуючи для своєї діяльності спортивне товариство “Мазепа” і студентське “Залізник”. У 1927 р. розпочалася деяка лібералізація окупаційного режиму. Відновлювалися культурні товариства, театральні студії, хори. Почала виходити українська преса – щоденна газета “Час”, тижневик “Рідний край”.

Гальмувався розвиток сільського господарства. Великим землевласникам належало майже 55 % загальних земельних площ, у ході аграрної реформи селяни одержали земельні наділи, але, як правило, малоприсадибні для обробітки. Румуни руйнували господарства місцевих селян, занепад призвів до зниження врожайності, падіння поголів’я худоби, зубожіння сел. Зазначаючи економічних ускладнень, румуни прагнули розв’язати їх за рахунок загарбаних територій. Важливі для Чернівців підприємства закривалися, а їхнє обладнання вивозилося до Бухареста.

У 1938 р. румунський король Кароль II встановив у країні військову диктатуру, політичні партії та інші організації були розігнані. На Буковині завдяки конспірації продовжували діяльність націоналісти.

Дещо кращим, ніж у Румунії та Польщі, було становище українців у *Чехословаччині*. Закарпаття в чехословацькій державі мало статус окремого краю і називалося Підкарпатська Русь (з 1928 р. Підкарпатський край). Українське населення регіону під владою Чехословаччини не відчувало такого утиску національних інтересів, як українське населення Польщі й Румунії. У Чехословаччині не заборонялося вживання української мови. Тут діяли українські гімназії й початкові школи. У кінці 30-х років на Закарпатті існувало 483 початкові школи. Проте через відсутність вищих навчальних закладів українська культура не могла повністю розвиватись. Поряд з цим Закарпаттю відводилась роль економічно занедбаної провінції. Робітникам платили у півтора-два рази менше порівняно з центральними районами країни. Селяни були незадоволені аграрною реформою, тому що дві третини державних земель призначалися чеським колоністам.

Суспільно-політичні течії в Закарпатті мали національне забарвлення і відрізнялися своєю зовнішньополітичною орієнтацією:

- русофіли (“общество Духновича”) розглядали русинів як частину єдиного російського народу;
- “мадярони” доводили, що карпатороси – це окрема національність, і прагнули приєднати край до Угорщини;
- народовці (українофіли) на чолі з Августином Волошиним пропавували ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом, вели боротьбу з русофілами і “мадяронами”. Вимагали автономії Закарпаття, але уряд Чехословаччини відмовлявся;
- комуністи, які входили до легальної Компартії Чехословаччини, визнавали український характер Закарпаття, підтримували ідею приєднання до УСРР.

Наприкінці 30-х років центр західноукраїнського національного життя тимчасово перемістився до Закарпатської України. Українське закарпатське питання стало епіцентром європейської політики, за альтернативи його вирішення змагалися впливові зовнішньополітичні сили. Варіантів було три:

- 1) чехословацький;
- 2) угорський;
- 3) український – створення окремої держави (Карпатська Україна).

Після Мюнхенської угоди 1938 р., коли частина чехословацької території була передана Німеччині, уряд Чехословаччини 11 жовтня 1938 р. надав автономію Карпаторуській державі, яка повинна була знаходитись у федерації з Чехією та Словаччиною. Головою уряду став А. Волошин. Претензії до Закарпаття висунула Угорщина. Згідно з рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні 2 листопада 1938 р. міста Ужгород, Мукачеве, Берегове переходили до Угорщини. Столиця Карпатської України переносилася з Ужгорода до Хуста. Проводилася українізація освіти і державних установ, заборонялися всі партії, крім урядової – *Українського національного об'єднання (УНО)*. 12 лютого 1939 р. були проведені вибори до сейму Карпатської України, де УНО здобула близько 90 % голосів. 15 березня 1939 р. сейм проголосив незалежність *Карпатської України*, вона стала республікою на чолі з президентом, державною мовою визнавалася українська, кольори державного прапора – блакитний та жовтий. Президентом обрали А. Волошина. Була створена організація національної оборони – Карпатська Січ. Волошин звернувся до Німеччини з проханням взяти Карпатську Україну під протекторат, але німці відмовилися, порадивши не опиратися угорській армії, яка 14 березня 1939 р. напала на Карпатську

Україну. 40-тисячна угорська армія тиждень воювала із вдесятеро меншою Карпатською Січчю. Загинуло 5 тис. закарпатців, угорцям удалося окупувати все Закарпаття.

Отже, протягом 1920-1930 рр. сподівання національно свідомих українців на побудову суверенної демократичної республіки не виправдалися, але драматичні історичні події цього періоду сприяли накопиченню корисного досвіду для подальшої боротьби за незалежність. Українські етнічні території лишалися розділеними між кількома державами з різними політичними режимами. Більшість українських земель (Українська Радянська Соціалістична Республіка) перебували в радянській державі з тоталітарним комуністичним режимом та безмежною владою Сталіна. Модернізація України, яку здійснювали комуністи, супроводжувалася придушенням національно-визвольного руху, примусовою колективізацією, голодомором, масовими репресіями. Західноукраїнські землі були об'єктом соціально-економічного, національного гноблення з боку Польщі, Чехословаччини, Румунії. Колонізаторська політика викликала національно-визвольний рух, очолюваний українськими політичними партіями та рухами.

Тема 5. УКРАЇНА В СЕРЕДИНІ ХХ СТОЛІТТЯ (40-ВІ – ПОЧАТОК 50-Х РОКІВ)

План

1. “Українське питання” в стратегічних планах фашистської Німеччини.
2. Україна в роки Великої Вітчизняної війни.
3. Україна в період відбудови зруйнованого війною господарства.

1. “Українське питання” в стратегічних планах фашистської Німеччини

Друга світова війна 1939-1945 рр. була найтрагічнішим періодом в історії людства. Певною мірою це стосується й України. Страждаючи від сталінщини, а в західних регіонах – від гноблення Польщею, Румунією, Угорщиною, українці сподівалися, що будь-які зміни, навіть спричинені війною, приведуть до поліпшення умов їхнього існування. Проте вони помилилися. Опинившись між нацистським і радянським тоталітарними режимами, позбавлені власної держави, яка б захищала їхні інтереси, українці виявилися беззахисними перед спустошенням війни. За підрахунками дослідників, саме Україна зазнала найбільших втрат населення порівняно з іншими країнами, а також Німеччиною, Росією, Польщею, Білорусією.

Слід зауважити, що немає в історії визвольної боротьби українського народу такого періоду, який би так однобічно, тенденційно та необ'єктивно висвітлювався офіційною радянською історією.

Гітлеру і третьому рейху в їх змаганні за світове панування Україна потрібна була як постачальник продовольства і сировини.

Головною метою зовнішньої політики Німеччини з приходом нацистів до влади стало проголошене в “Майн кампф” здобуття нового життєвого простору для німців як народу вищої раси. Гітлер наголошував: “Якщо сьогодні ми говоримо про нові землі в Європі, то насамперед можна мати на увазі тільки Росію та підвладні їй прикордонні держави”. Під останніми нацистський фюрер мав на увазі західні республіки СРСР, зокрема й Україну.

У промові на щорічному партійному зібранні нацистів у Нюрнберзі у вересні 1936 р. він наголошував на необхідності захоплення передусім багатств Уралу, Сибіру та родючих земель України.

21 липня 1940 р., вперше повідомляючи військове командування про свій намір якнайшвидше напасти на СРСР, Гітлер побіжно зауважив: “Політичні цілі: Українська держава, Федерація прибалтійських держав, Білорусія...” Через десять днів перед тією ж аудиторією він говорив зовсім інше: “Остаточо: Україна, Білорусія, Балтійські держави – нам”.

У січні 1941 р., виступаючи перед підлеглими з таємною промовою, рейхсфюрер СС Г. Гімлер говорив, що “головною метою війни проти Радянського Союзу є знищення 30 млн. слов'ян”. 2 травня економічний штаб “Схід” затвердив принципи німецької господарчої політики на окупованій радянській території:

1. “Війну можна вести тільки за умови, що... всі німецькі збройні сили зможуть харчуватися за рахунок Росії.
2. Коли ми заберемо з країни все, що нам потрібно, десятки мільйонів людей, безсумнівно, помруть від голоду”. Коли нацисти писали “Росія”, вони мали на увазі СРСР, а коли йшлося про продовольство – Україну.

“В основному, – сказав Гітлер, – перед нами зараз стоїть завдання розрізати велетенський пиріг відповідно до своїх потреб, щоб ми могли, по-перше, опанувати ним; по-друге, управляти; по-третє, експлуатувати”. “Основні принципи: ніколи знову не повинне стати можливим утворення воєнної держави на захід від Уралу, Німеччина сама бере на себе захист цього простору від усіх можливих небезпек... Тільки німець має право носити зброю, а не слов'янин – не чех, не козак або українець”.

Для реалізації злочинних планів Гітлер призначив рейхскомісаром України Е. Коха, гауляйтера Східної Пруссії, який уособлював найбільш брутальну верству нацистської верхівки. Своїм підлеглим він постійно наголошував, що доля українців – бути рабами німців, “білими неграми”; що всі ті, хто становитиме навіть потенційну загрозу для панування окупантів над Україною, будуть знищуватися фізично. Головне місце серед ворожих окупантам сил, на думку Коха (як і Гітлера), займала національна інтелігенція. Отже, вона перша підлягала винищенню. І коли жертв було порівняно небагато, то це лише тому, що, як виявиться, справу ліквідації української національної інтелігенції вже виконала Москва.

Гітлерівський сатрап не робив таємниці з цього і не приховував своїх планів, бо вони втілювалися в конкретні дії окупаційної влади. Публічні висловлювання Коха перед німцями про те, що немає ніякої України, а є лише німецька колонія, що батіг – це найнеобхідніший атрибут управління нею, про українців як “недолюдей” швидко ставали відомими. Кох рішуче відкидав ідею створення будь-якого, навіть псевдополітичного, органу з місцевих діячів, як це було в райхскомісаріаті “Остланд”, який включав Прибалтику та Білорусь.

Кохівська адміністрація грабувала й фізично знищувала населення окупованої України, проте радянська влада не вимагала його екстрадиції для суду за злочини проти українського народу. Не позбавлене сенсу припущення, що це була своєрідна солідарність. Кох своєю політикою максимально ускладнював відносини між німцями та українцями. Отже, він робив саме те, що треба було Сталіну і що він наказував робити радянським партизанам, які чинили німцям опір таким чином, щоб спровокувати репресії проти українського селянства.

Сталін добре знав, як перед війною українське село ставилося до його влади. Голодомори, каторжна робота в колгоспах, 10-річні ув’язнення за зібрані на стерні “голодні” колоски. Це далеко не повний перелік того, що судилося пережити українському народові. Знав він і те, що німецькі обов’язкові поставки продовольства з селянського двору удвоє менші, ніж за часів радянської влади. За німців українське село жило заможніше, ніж до війни. Дії “народних месників”, які насправді ніколи не захищали населення від окупантів, мали змінити настрої на селі на користь Сталіна. Сталінська стратегія, здійснювана Українським штабом партизанського руху, дала свої наслідки: сотні спалених німцями українських сіл, сотні тисяч знищених українців.

Таким чином, Україну по черзі обезлюднювали обидва тоталітарні режими – червоний і коричневий.

Німці запровадили на окупованих територіях жорстокий окупаційний режим з поліцейським терором. Україну було перетворено на німецьку колонію, яка увійшла в німецький “життєвий простір” і стала джерелом продовольства та робочої сили, адже 85 % усього постачання Німеччини продуктами з території СРСР було з України. З 2,8 млн. чол., в основному молоді, примусово відправлених на роботу до Німеччини, 2,4 млн. були з України. Від початку окупації до березня 1944 р. з України було вивезено 9,2 млн. зерна, 622 тис. тонн м’яса та мільйони тонн інших продуктів, для перевезення яких було використано 1 418 тис. вагонів.

У жовтні 1941 р. Україна і вся Європа не впізнали свою першу Хатинь: село Обухівку на Полтавщині спалили, а все населення розстріляли. За часів окупації подібні варварські акції фашистами були проведені у 250 населених пунктах республіки.

На території України нацисти створили 50 гетто і понад 180 великих концентраційних таборів.

Таким чином, агресивна, людиноненависницька політика фашистської Німеччини стосовно України в період Другої світової війни – це суворе застереження нинішньому і прийдешнім поколінням про те, що проти війни потрібно боротися до того часу, поки вона не розпочалася.

2. Україна в роки Великої Вітчизняної війни

2.1. *Напад Німеччини на СРСР.* На світанку 22 червня 1941 р. шквал артилерійського вогню, град бомб впали на прикордонні застави й військові об’єкти, на фабрики і заводи, на мирні міста і села України. Спроби сталінського керівництва відвернути чи принаймні відтягнути криваву бійню шляхом загравання з агресором та поступок йому спричинили протилежні трагічні наслідки.

Плануючи і здійснюючи вторгнення в СРСР, Гітлер поставив собі за мету втілити в життя віковичну мрію пангерманістів – захопити безмежні й багатющі “східні території”, частково знищити їхнє населення, а решту – уярмити. Німецький імперіалізм прагнув до світового панування і мріяв про нові колоніальні володіння.

Відповідно до ретельно розробленого плану завоювання СРСР, так званого плану “Барбаросса”, війна мала закінчитися швидким розгромом Червоної армії. Важливе місце у планах німецького командування відводилося захопленню у найкоротші строки України з її величезними сировинними ресурсами й родючими землями. Україну планувалося захопити вже в перші тижні війни. Гітлер та його оточення,

поставивши економіку Німеччини на військові рейки, розраховували на швидку перемогу над СРСР і досягнення світового панування.

За планом “Барбаросса” в Україну вдерлися 57 дивізій і 13 корпусів групи армій “Південь”, їм протистояли 80 дивізій Київського та Одеського округів. Співвідношення у бойовій техніці також було на користь радянських військ. Якщо у групі армій “Південь” нараховувалося 850 танків, 16 000 гармат і 1 300 літаків, то у військах Південно-Західного і Південного фронтів, відповідно, 5 625 танків, 17 000 гармат, 2 700 літаків. Але через непідготовленість до війни і низьку кваліфікацію керівництва вони не змогли відбити напад, незважаючи на те, що близько 20 % радянської бойової техніки становили новітні зразки.

Перебіг подій на радянсько-німецькому фронті на території України одразу ж набрав несприятливого для Червоної армії характеру. У перший же день війни на Південно-Західному фронті бомбовому удару було піддано 66 аеродромів і виведено з ладу 579 літаків. Уже о 6 год. ранку аеродроми військово-повітряних сил мали вигляд кладовищ (понівеченого і розплавленого кольорового металу). Танковими клинами ворог розітнув та знищив частини, розташовані у прикордонній смузі. У полон потрапила велика кількість червоноармійців та командирів, серед яких десятки тисяч беззбройних військових будівельників, які споруджували оборонні укріплення. Було захоплено багато військової техніки, складів з боєприпасами, дефіцитними матеріалами, паливом, продовольством. “Противник відступає, війська завдають ударів, не звертаючи уваги на загони прикордонників, що залишаються в тилу наступаючих військ”, – доповідало командування однієї з німецьких фронтових частин.

Тим часом з місць боїв радянському керівництву надходили бадьоро-оптимістичні рапорти, як, наприклад, той, що його підписав начальник управління політичної пропаганди Київського особливого військового округу бригадний комісар Михайлов: “Моральний дух військ округу високий. Особовий склад сповнений грізної ненависті до німецького фашизму... Всі сили й засоби військ округу обрушені на ворога, знищуючи його там, де він перетнув кордон”. Такого роду інформація не могла не дезорієнтувати вище керівництво країни.

У перші дні війни розгорнулася запекла танкова битва на Південно-Західному фронті, в районі Луцьк – Броди – Рівне – Дубно. Виконуючи прийняту без урахування обставин директиву Й. Сталіна, що вимагала оточити і знищити ворожі війська, контрнаступ проти 1-ї німецької танкової групи здійснили вісім механізованих корпусів. Хоч ворог

і зазнав певних втрат, війська фронту вже на початку липня залишилися без танків.

Втративши в перших прикордонних боях більшість літаків і танків, частини Червоної армії не могли вже не тільки наступати, а й успішно оборонятися. Воїни погано озброєних і ще гірше керованих військ потрапляли у численні “котли”. Письменник О. Карпюк, згадуючи перші дні війни, писав: “... нічого на світі не було страшніше, ніж оточення. У результаті юрби ошаленілих бійців гарячково гасали в пошуках хоч якогось виходу. Створювалося враження, що серед них зовсім немає командирів, а ті, які були, якимось загубилися в загальному натовпі, що виявився раптом майже беззбройною сірошинельною масою. І всі вони дуже легко потрапляли у полон до німців”.

Зоставшись уже в липні 1941 р. практично без літаків і танків, радянські війська були приречені на відступ. Німецькі танкові клини, щільно прикриті з повітря авіацією, захопили Луцьк, Львів, Чернівці, Рівне, Станіслав (нині – Івано-Франківськ), Тернопіль, Проскурів (нині – Хмельницький), Житомир і підступили до Києва, Одеси та інших життєво важливих центрів республіки.

У цій скрутній обстановці, коли настрої розгубленості та невпевненості переважали в армії, окремі загони бійців і командирів виявили мужність і стійкість в опорі ворогові. Стійко оборонялися воїни на різних ділянках недобудованого укріпленого району на новому кордоні (в районі Леско на р. Сянок, нині ця територія належить Польщі). Частину військ 17-ї німецької армії було затримано тут аж до початку липня 1941 р. Гарнізони майже 100 недобудованих дотів вели безперервний вогонь по ворогу. Щоб подолати їхній відчайдушний опір, противник використав танки з вогнеметами, авіацію, зенітні гармати і снаряди з боєголовками. Німецьке командування через парламентарів із білими прапорами зверталось до захисників дотів з вимогою здатися. Все виявилось марним: близько 6 тис. солдатів продовжували нерівну боротьбу, сподіваючись на швидке повернення радянських військ. В огляді бойових дій у районі Леско, складеному у штабі 17-ї німецької армії, зазначалося, що коли для придушення дота на лінії Маржино (Франція) витрачалося 4-5 снарядів, польського дота в Перемишлі – 15, то в районі Леско для цього потрібно було 150 снарядів.

З іншого документа – звіту начальника військ ОС і поліції начальника оперативного тилу групи армій “Південь” від 25 липня 1941 р. – дізнаємось, що в лісах, на південь від дороги Рівне – Звягель (нині Новоград-Волинський), “тривалий час трималася 124-та радянська дивізія... Нові дані свідчать, що частини цієї дивізії все ще перебувають

у лісах та навколишніх населених пунктах”. У звіті підкреслювалося, що ці “відсталі частини становлять постійну небезпеку для армійського прифронтового тилу”. Оскільки випадків, коли воїнів, які потрапили в оточення, але все-таки не припиняли бойових дій, було надто багато, начальник військ СС Еккельн віддав наказ спеціальним охоронним військам – мотомеханізованій бригаді СС “Герман Герінг” і полку “Південна Росія” – здійснити операцію “прочісування” великих лісових масивів.

Ситуація на фронті ще більше ускладнювалася через розгубленість радянського керівництва. Директивний лист ЦК ВКП(б) партійним та державним органам прифронтових районів ухвалено лише на 8-й день війни, а Державний комітет оборони утворено на 9-й. Й. Сталін, який 22 червня не дав згоди на свій виступ зі зверненням до народу (його зробив В. Молотов), виступив перед народом тільки на 12-й день війни, коли німецькі війська вже заглибилися в територію України на 350 км.

Фашистська агресія спочатку не усвідомлювалася в суспільстві як смертельна загроза його існуванню. Переоцінка сил і можливостей Червоної армії у сполученні з недооцінкою військового потенціалу Німеччини, що спостерігалось у вищих ешелонах влади країни, позначилися й на настроях населення. Почувши приголомшливу звістку про напад Німеччини, люди підбадьорювали себе тим, що, мовляв, довго війна не триватиме, що “могутня і непереможна” Червона армія швидко розгромить агресора і за тиждень-другий захопить Берлін. Та вже на початку липня дедалі більше людей зрозуміли, що війна – це трагедія катастрофічних масштабів, яка надовго залишиться в їхній пам’яті.

В Україні з середини липня 1941 р. вирішальні бої розгорнулися на київському напрямку. Німці кинули на цю ділянку великі сили. За допомогою народного ополчення Червона армія більше двох місяців тримала оборону Києва. Але наприкінці серпня противник направив з центрального напрямку на південь сильне танкове угруповання, форсував Дніпро на північ і південь від Києва і почав операцію з оточення міста. Захисники Києва опинилися перед загрозою. У цій ситуації командування Південно-Західного фронту звернулося до Ставки Верховного Головнокомандувача за дозволом відтягнути війська з напівоточеного Києва. Однак Сталін, проявивши властиві йому свавілля та волюнтаризм, не взяв до уваги вагомих, глибоко аргументованих доказів. Він наказав “будь-якою ціною” утримати Київ.

Тільки 17 вересня, коли утворився “котел”, ставка дозволила залишити Київ. Та було вже пізно: вороже кільце замкнулося. У київському

оточенні припинили існування чотири армії. Стільки ж армій було втрачено й на Південному фронті (під Уманню в серпні та в районі Мелітополя у жовтні 1941 р.).

Водночас із наступом на Київ 300-тисячна ворожа (переважно румунська) армія повела широкий наступ на південний схід і південь України. До 16 жовтня 1941 р. тривала оборона Одеси, ворог взяв в облогу Севастополь.

Але стратегічний план гітлерівського керівництва – швидко й безперешкодно захопити Україну – був, по суті справи, зірваний військами Південно-Західного й Південного фронтів. Трагічними наслідками обернулися для них сталінські директиви: майже 1,5 млн. червоноармійців і командирів, погано озброєних і погано навчених, керованих найчастіше недосвідченими й некомпетентними начальниками, потрапили в 1941 р. в оточення на території України, стали в'язнями фашистських таборів смерті.

Здавши 22 липня 1942 р. м. Свердловськ Ворошиловградської області, уся територія України була окупована військами німців та їхніх союзників.

2. Окупаційний режим в Україні. Слідом за передовими частинами німецько-фашистської армії на українські землі вступили загони спеціального призначення, орда нацистських чиновників, завданням яких було встановлення “нового порядку”. У планах колонізації України зазначалося: “Україна – найродючіша область Європи, її завдання – постачати продукти харчування та сировину новій Європі”.

За Україною нацисти не визнавали права на державне існування. Окупанти штучно розчленували українську територію, бо розглядали Україну як “життєвий простір”, яким можна розпоряджатися на власний розсуд. Найбільша адміністративна одиниця, відома за назвою “Рейхскомісаріат “Україна”, охоплювала Правобережжя і більшу частину Лівобережжя. Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області як “дистрикт Галіцієн” (Галичина) були приєднані до генерал-губернії, утвореної на землях Польщі. За назвою “Трансністрія” до складу Румунії увійшли Чернівецька, Ізмаїльська та Одеська області, ряд районів Вінниччини, Миколаївщини та Херсонщини. З Чернігівської, Сумської, Харківської та Ворошиловградської областей було утворено прифронтову зону під юрисдикцією німецької армії. Ці дії свідчили про переконаність нацистського керівництва в тому, що Україна існує всього-на-всього як географічне поняття.

На пост рейхскомісара України Гітлер призначив Еріха Коха, відомого своєю жорстокістю й нетерпимістю, а також особливою ненавистю

до слов'ян. Він ретельно виконував усі вказівки фюрера. У своїй інавгураційній промові у вересні 1941 р. він відверто сформулював власну політику в Україні: “Мене знають як оскаженілого собаку. Саме завдяки цьому мене призначено рейхскомісаром України. Наше завдання полягає в тому, щоб вилучити з України все, до чого дійдуть наші руки, і в цьому ми не звертатимемо жодної уваги на почуття українців чи на їхні права власності. Від вас я чекаю якнайсуворішого ставлення до місцевого населення”.

Жорстокість, зневага до українців як до людей нижчого гатунку були головними рисами німецької системи управління. “Не будьте м'якими і сентиментальними” – ця вимога містилася в усіх інструкціях окупаційного режиму. Військовим чином, навіть найнижчим, надавалося право розстрілу без суду й слідства. Під час окупації в містах і селах діяла комендантська година. За її порушення мирних людей розстрілювали на місці. Магазины, ресторани, перукарні обслуговували тільки окупантів. Населенню міст заборонялося користуватися залізничним і комунальним транспортом, електрикою, телеграфом, поштою, аптеками. На кожному кроці можна було бачити оголошення: “Тільки для німців”, “Українцям вхід заборонено” тощо.

З перших днів окупації розгорнулася на повну потужність нацистська пропаганда. А потенціал її був чималий: майже 190 газет загальним тиражем 1 млн. примірників, 16 радіостанцій, кіномережа, різного роду виставки, потужний пересувний пропагандистський центр – спецбатальйон УЗ – та безліч інших ланок розгалуженого окупаційного апарату.

Окупаційна влада відразу почала провадити політику економічної експлуатації та нещадного гноблення населення. Уцілілі промислові підприємства, які окупанти оголосили власністю Німеччини, увійшли до імперських фірм, їх використовували для ремонту військової техніки, виготовлення боєприпасів. Частина підприємств повернули колишнім власникам. Робітників примушували працювати на нових господарів. Заробітна плата була дуже низькою.

Фашисти не стали знищувати колгоспи та радгоспи, а на їх основі створювали так звані громадські збори, або загальні двори та державні маєтки з головним завданням постачати хліб та інші сільськогосподарські продукти для фашистської армії та вивезення до Німеччини. Праця у цих дворах і маєтках нагадувала справжню панщину, або рабство.

Селян примушували працювати від ранку до смеркання. 85 % постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій здійснювалося за рахунок України.

Гітлерівці запровадили величезну кількість різних поборів з населення. Його змушували платити податки за будинок, садибу, двері, худобу, домашніх тварин (собак, кішок). Незалежно від того, чи мав селянин корови, чи не мав, мусив здати 600-700 л молока (або ж сплатити податок). Вводилося подушне – 120 крб. за чоловіка та 100 крб. за жінку. Крім офіційних податків, окупанти вдавалися до прямого пограбування населення, мародерства. Вони забирали в населення не тільки продукти харчування, а й майно, рекувізували годинники, велосипеди тощо.

Суть окупаційного режиму як у місті, так і в селі полягала в тому, щоб жорстокістю і терором залякати людей, зламати їхній опір і перетворити на покірних рабів. Військово-поліцейський апарат проводив організоване пограбування населення, створював нестерпні умови, прирікав на голодне вимирання.

Фашисти використовували Україну не лише як головного постачальника продуктів, а й як джерело примусової праці для недостатньо забезпеченої робітниками промисловості та сільського господарства Німеччини. Протягом 1942-1944 рр. до Німеччини було насильно вивезено 2,5 млн. українських юнаків і дівчат.

На спеціальних ринках їх як худобу продавали бауерам (багатим селянам) та підприємцям.

Гітлерівські колонізатори визнавали лише один метод управління захопленими територіями – фізичний і моральний терор. Кожен наказ фашистської влади закінчувався погрозами смертної кари. Окупанти стріляли, вшали, катували, закопували живцем у землю. Німецько-фашистські варвари з перших днів окупації з методичною послідовністю руйнували і знищували міста і села України. За роки окупації в Україні було вбито й замучено понад 4 млн. цивільного населення і понад 1,3 млн. військовополонених, а всього вона втратила 17 млн. осіб. 180 концентраційних таборів, які діяли в Україні, перетворилися на страхітливі “фабрики смерті”.

Серед незліченних злочинів нацистів найстрашнішою за жорстокістю, розмахом і наслідками стала кампанія винищення єврейського населення. Протягом 103 тижнів окупації кожного вівторка і п’ятниці у Бабиному Яру в Києві розстрілювали людей різних національностей, особливо євреїв. Свій “бабин яр” був у кожному українському місті. Фашисти здійснювали тиск на українське населення, щоб не допустити з їхнього боку допомоги євреям. Однак відомо сотні фактів, коли українці допомагали євреям. Тільки в Галичині, за далеко не повними

даними німецьких воєнно-польових судів та преси, за такі “злочини” покарано на смерть близько 100 українців.

Величезну допомогу єврейському населенню було надано з боку уніатської церкви, зокрема, митрополитом А. Шептицьким, який був чи не єдиним католицьким пастирем в Європі, що відкрито виступив на захист євреїв у посланні “Не убий”, а в листі Гітлеру протестував проти використання українців в антиєврейських акціях. Більше того, у згаданому посланні, розповсюдженому в Галичині, Шептицький закликав чесних людей відвернутися від місцевих душолюбів, на руках яких була кров невинних жертв. Митрополит особисто надав притулок 150 єврейським дітям і 15 рабинам. Близько 500 віруючих галичан допомагали своєму пастирю. За це Генріх Гімmlер збирався заарештувати Андрія Шептицького, а гестапівці вчинили в соборі Святого Юра обшук тоді, коли там відбувалася відправа. Іншого разу, шукаючи євреїв, вони відкривали навіть гробниці цього славетного храму.

Українське населення, яке було об’єктом нацистського терору, намагалося допомогти євреям. В Ізраїлі гідно відзначено подвижництво таких людей. Принаймні 100 українців – рятівників євреїв – удостоєні почесного звання “Праведник світу”.

Важко перерахувати всі ті жахливі злочини, що їх вчинили гітлерівці в роки окупації на території України. Проте ні масові розстріли, ні тортури не змогли залякати український народ і поставити його на коліна перед завойовниками. Люди всіх національностей, які жили на тимчасово окупованій території, чинили опір окупантам, створювали підпільні організації, йшли в партизанські загони і зі зброєю в руках вели нещадну боротьбу з ворогом.

3. Україна в період відбудови зруйнованого війною господарства

Друга світова війна мала для України не лише нищівні наслідки. Повоєнна Україна багато в чому відрізнялася від тієї, якою вона була раніше. Значно розширилися її кордони, зросли політичне й економічне значення в СРСР, докорінно змінився склад населення і, що найважливіше, вперше за багато століть усі українці опинилися в межах однієї держави. До цих змін прагнули пристосуватися як українське суспільство, так і радянський режим. Отже, заходи, спрямовані на це пристосування, становлять головну тему повоєнної історії України.

1. *Урегулювання територіальних питань та зміни у складі населення.* Найважливішим для українців територіальним питанням, що його розв’язала війна, стало входження Західної України до складу СРСР. На превеликий жаль поляків, Сталін переконав Великобританію

й Сполучені Штати погодитися на приєднання до УРСР земель, де західні українці становили більшість населення. У результаті в 1945 р. на Ялтинській конференції СРСР удалося примусити відновлену Польську державу поступитися своїми претензіями на Галичину та Волинь і провести кордон із Радянським Союзом за так званою “лінією Керзона”. Особливо болісно переживали поляки втрату Львова – давнього bastіону польської культури.

Чому ж Сталін так наполягав на включенні Західної України? Однією із причин було те, що немає нічого природнішого, як возз’єднання пригноблених західних українців зі своїми братами в Радянській Україні. Немає сумніву в тому, що Сталін не переймався інтересами українців. Очевидно, певну роль тут відіграли його власні політичні цілі. Поляки неспроможні були протистояти йому у військовому та інших відношеннях, тому Сталін просто не відчував потреби повертати їм Галичину й Волинь. До того ж, оволодівши Галичиною, СРСР дістав вигідну стратегічну позицію щодо Польщі, Угорщини та Чехословаччини. І нарешті, Сталіну не терпілося розгромити український націоналізм, а для цього він мав загасити його вогнище на Західній Україні.

Урегулювання територіального питання з Польщею передбачало також обмін населенням. У період між 1944 і 1946 рр. радянські власті дозволили переселитися у Польщу з Галичини й Волині майже мільйонові поляків (включаючи значну кількість євреїв та українців, що визнавали себе за поляків). Натомість у Радянську Україну добровільно чи примусово іммігрувало близько 520 тис. українців, які опинилися на польському боці нового кордону. Цей вихід поляків завершив їхній довготривалий відступ з України, що розпочався ще в 1648 р., коли польська шляхта втратила владу над Лівобережжям. Тривав він протягом XVIII та XIX ст., коли шляхта поступово втрачала політичну, а згодом і економічну владу на Правобережжі. І ось після Другої світової війни радянська влада вигнала поляків із Галичини та Волині – земель, на яких 600 років тому почалася польська експансія. З вигнанням поляків в українській історії перестали існувати важливі, частіше антагоністичні, але нерідко стимулюючі відносини.

Одразу після війни Москва переконала також Чехословаччину й Румунію відмовитися від претензій відповідно на Закарпаття та Буковину. Отже, Західна Україна з її понад семимільйонним населенням та 110 тис. км² території стала складовою СРСР. Наприкінці 1945 р. територія Радянської України розширилася і становила понад 580 тис. км².

Поляки виявилися не єдиною етнічною спільністю, присутність якої в Україні різко зменшилася внаслідок війни. До 1939 р. тут проживало близько 650 тис. німців, переважно нащадків колоністів XVIII ст. Побоюючись того, що вони можуть стати на бік своїх співвітчизників, що напали на СРСР, Сталін наказав евакуювати майже всіх німців до Середньої Азії. Аналогічна доля спіткала приблизно 200 тис. кримських татар, а їхня батьківщина згодом ввійшла до складу Української республіки. У 1944 р. Сталін, який вважав, що татари активно співпрацювали з німцями, віддав наказ провести їх масове вивезення з Криму. Лише близько половини татар, яких брутально викинули з їхніх осель, витримали подорож до Середньої Азії. Та найтрагічніша доля спіткала українських євреїв. Унаслідок нацистської політики екстермінації, а також масових евакуацій та обмінів населення з 2,7 млн. євреїв, що проживали серед українців у 1930-х роках, залишилося десь 800 тис. Окупації не пережив майже ніхто, але у повоєнні роки в Україну повернулися практично всі ті, хто свого часу евакуювався на схід.

Разючим контрастом на цьому тлі було відчутне зростання російської меншості. Після війни в Україні, й особливо на нещодавно анексованих західних землях, відчувалася гостра нестача промислових робітників, державних чиновників та партійних функціонерів. З цією метою в Україну, особливо в міста, переселялися заохочувані радянським урядом сотні тисяч росіян. Про швидко зростаючу їхню кількість свідчить така статистика: якщо в 1939 р. в Україні проживало 4 млн. росіян, тобто 12 % усього населення, в 1959 р. – майже 7 млн., або 16 %. На Західній Україні, де до війни росіян практично не було, в 1959 р. їхня чисельність становила 330 тис., або 5 % населення.

Унаслідок докорінних змін в етнічному складі України, що сталися після війни, такі народи, як поляки, євреї, кримські татари, які протягом тривалого часу відігравали важливу роль в історії України та збагачували її культуру, втратили своє значення або фактично зникли. Їхнє місце зайняли в основному росіяни. Тим часом приєднання західних територій не призвело до помітного збільшення чисельності українців, оскільки лише компенсувало ті втрати населення, яких зазнала Україна під час війни. У цьому процесі суспільство з багатонаціонального перетворилося переважно на двонаціональне, в якому українська більшість існувала пліч-о-пліч із постійно зростаючою російською меншістю.

Відбудова. Унаслідок чотирьох років найбільш руйнівної в історії війни Радянський Союз повинен був відбудувати у найкоротші строки народне господарство. Так, наприклад, в Україні промислове

виробництво в 1945 р. становило лише 26 % рівня 1940 р. Як і слід було чекати, радянська влада почала відбудовувати своє господарство із складання четвертого п'ятирічного плану (1946-1950). І знову цей план базувався на характерній особливості тоталітарної системи: можливості розпоряджатися ресурсами без урахування побажань і потреб людей. Звідси і його приголомшуючі вимоги: він закликав відбудувати розорені регіони, підняти промисловість і сільське господарство на довоєнний рівень і навіть перевищити його – і все це менш ніж за п'ять років. Сталін запропонував ряд грандіозних проектів “перетворення природи”, які передбачали будівництво в Україні величезної греблі на Дніпрі, створення в степу великих лісосмуг для боротьби з посухами. Незважаючи на жертви та виснаження від війни, робітники повинні були, як ніколи, тяжко працювати, оскільки план вимагав підвищення продуктивності праці на 36 %.

2. *Відбудова економіки.* Як і в 30-ті роки, четверта п'ятирічка мала неоднозначні результати. Зусилля, спрямовані на відбудову важкої промисловості, що поглинули 85 % капіталовкладень, принесли дивовижні успіхи. До 1950 р. промислове виробництво в Україні на 15 % перевищувало рівень 1940 р. У Західній Україні, де до війни важкої промисловості практично не існувало, прогрес у цій галузі особливо вражав: до 1950 р. промислове виробництво у краї зросло на 230 %.

У 1950-х роках Україна знову стала однією з провідних індустриальних країн Європи. Вона виплавляла більше чавуну на душу населення, ніж Великобританія, Західна Німеччина та Франція (щоправда, Західна Німеччина виробляла більше сталі), а за видобутком вугілля майже зрівнялася з Західною Німеччиною. Однак хоч українська промисловість порівняно з довоєнним періодом стала навіть потужнішою, її частка у загальнопромисловому виробництві Радянського Союзу зменшилася, оскільки нові індустриальні центри, що виникли за Уралом, розвивалися більш швидкими темпами.

Зростання промисловості, проте, не призвело до підвищення життєвого рівня. Традиційне для радянського режиму нехтування випуском товарів споживання дійшло до крайнощів: купити пару взуття, зубну щітку чи навіть буханець хліба було проблемою. У 1950 р. легка промисловість ледве досягла 80 % довоєнного рівня. Купувати продукти споживання стало ще складніше внаслідок грошової “реформи” 1947 р., що девальвувала карбованець і “з’їла” особисті заощадження.

Але ніде невдачі відбудови не виявилися з такою очевидністю, як у сільському господарстві – цій хронічно хворій галузі радянської економіки. Втративши під час війни більшу частину поголів'я худоби

й техніки, сільське господарство зазнало ще страшніших руйнувань, ніж промисловість. Крім того, другорядне значення, якого надавали цій галузі радянські планувальники, і згубна сільськогосподарська політика радянських чиновників відчутно перешкоджали покращенню становища на селі. У 1946 р. настала катастрофічна посуха й голод.

У результаті від голоду у східно-південних областях УРСР померло щонайменше 300-500 тис. осіб, траплялися випадки людодства.

Водночас із СРСР у країні соціалістичного табору було безкоштовно вивезено близько 1,7 млн. пудів хліба.

Незважаючи на явні хронічні проблеми колгоспів, радянське керівництво рішуче відновило політику колективізації й почало навіть активніше проводити її. У 1946 р. було вжито заходів, щоб відібрати у селян землю та реманент, які їм удалося “приватизувати” під час війни. Наступного року Микита Хрущов розпочав в Україні, цій сільськогосподарській лабораторії Радянського Союзу, гучний проект, спрямований на розв’язання аграрних проблем. Він передбачав об’єднання колгоспів у гігантські агроміста, що теоретично мало сприяти високоефективному використанню гостродефіцитної сільськогосподарської техніки; водночас кожне з них мало забезпечити близько 5 тис. мешканців усіма благами міського життя. Проект також передбачав ліквідацію присадибних ділянок, з яких селяни отримували більшу частину продуктів харчування. Нарешті, він обіцяв надати режимові право більш суворого контролю над сільським населенням. Проте, оголосивши про ліквідацію крихітних, але таких життєво необхідних для селян ділянок, режим зайшов надто далеко: пасивний опір і гучні протести набрали такого розмаху, що уряд мусив відмовитися від проекту “агроміст”. Породжені цим проектом хаос і невдоволення лише перешкоджали виробництву зерна. У 1950 р. воно досягло близько 60 % рівня 1940 р. Залишалася невирішеною проблема харчування.

3. Політична відбудова. Комуністична партія України (КПУ) пережила війну напрочуд добре, хоч на початку цієї трагедії вона опинилася в скрутній ситуації. На партію покладалася велика відповідальність за перші поразки, помилки і страшні втрати, що призвели до різкого падіння її престижу та авторитету. Внаслідок військової мобілізації і втрат на фронтах чисельність членів КПУ зменшилася від майже 600 тис. у 1940 р. близько до 200 тис. у 1945 р. Більшість із них евакуювалися під час радянського відступу, й лише десь 15 тис. перебували на Україні під час війни. Однак у подальшому перелом у ході подій на користь СРСР означав також і кращі часи для комуністів України.

Особливо помітною рисою членів партії й насамперед її керівників, які протягом війни займалися українськими справами, було сильне почуття внутрішньої солідарності. Основою його були ті товариські стосунки, що склалися в рядах партизанського руху, організованого й очолюваного комуністами. Це тісно згуртоване товариство високопоставлених членів КПУ (часто його називали “партизанським кланом”), багато учасників якого пізніше стали членами українських мафій, пов’язаних із Хрущовим та Брежневим.

Після війни в міру того як демобілізувалися чи поверталися з евакуації комуністи, а також із вступом до партії нового поповнення, її чисельність в Україні знову зросла й у 1950 р. становила понад 700 тис. Але вона все ж лишалася порівняно малою: з кожної тисячі населення лише 20 чоловік перебували в партії, в той час як середній показник по Союзу становив 30 комуністів на тисячу населення. Важливі зміни відбулися також в етнічному складі КПУ. Прагнучи стати частиною звитяжної Радянської держави, честолюбні українці стали виявляти більше, ніж будь-коли, прагнення до вступу в партію. Якщо в 1920 р. українці становили лише 19 % КПУ, то в 1958 р. – понад 60 %. Щоправда, на росіян і далі припадав непропорційно великий відсоток посад найвищих рівнів, але й тут стала відчуватися згодом присутність українців. Інша особливість післявоєнної Компартії України, як і Союзу, полягала в її схильності залучати до своїх лав дедалі більшу кількість нової радянської інтелектуальної еліти. У 50-х роках кожний п’ятий лікар і кожний третій інженер були членами партії порівняно з кожним тридцять п’ятим робітником і сорок п’ятим колгоспником. Після війни партія з усією очевидністю брала на себе роль глибоко вкоріненого “істеблішменту”.

Українські комуністи були задоволені післявоєнним відродженням, але Сталін чекав більшого. Порівняно з іншими регіонами Радянського Союзу відбудова промисловості в Україні відбувалася повільно, катастрофічним було становище в надзвичайно важливому секторі республіки – сільськогосподарському, а націоналізм, особливо на Західній Україні, лишався ще далеко не викореним. Тому в березні 1946 р. Сталін знову послав свого “аварійного монтера” Кагановича замінити Хрущова на посаді першого секретаря КПУ. Малопопулярний Каганович не добився великих успіхів, і Микита Хрущов, який попри своє російське походження виявляв ознаки місцевого патріотизму, знову повернувся до Києва.

Найпомітнішим наслідком війни на урядовому рівні стала несподівана, хоч і дуже обмежена, поява України на міжнародній арені.

У квітні 1945 р. за наполяганням Сталіна Україна та Білорусія були включені разом з СРСР до складу 47 країн – засновниць ООН. Головним мотивом Сталіна, як правило, вважають його прагнення отримати додаткові голоси в ООН (спочатку він вимагав надати право голосу кожній із 16 радянських республік). Однак це свідчення того, що Сталін враховував вирішальну роль українського народу у розгромі нацистської Німеччини. Так чи інакше, але з 1945 р. при ООН діє українська місія. Згідно з радянськими джерелами, УРСР до 1950 р. стала також членом 20 міжнародних організацій і самостійно уклала 65 угод. Проте в ООН, як і в інших організаціях, Україна ніколи не відходила від позицій, які займав СРСР. Коли в 1947 р. Великобританія звернулася до Радянської України з пропозицією встановити прямі дипломатичні відносини, вона так і не отримала відповіді. Західні вчені дійшли до висновку, що функції українського Міністерства закордонних справ є чисто “церемоніальні, декоративні та символічні”. Оцінюючи потенційне значення виходу України на міжнародну арену, Ярослав Белінський пише: “Міжнародне представництво Української РСР разом з її гімном, державним прапором, міністром закордонних справ, без сумніву, належить до категорії радянських конституційних положень. Коли б режиму вдалося послабити український націоналізм, його не змогли б тоді оживити ніякі конституційні положення”.

4. *Радянізація західних областей*. Паралельно з відбудовчими роботами у західних областях прискореними темпами здійснювалися індустріалізація, колективізація, культурна революція та радянізація. Спосіб життя західних українців необхідно було у найкоротші строки привести відповідно до того, який панував на Наддніпрянській Україні.

За темпами промислового розвитку західні області випереджали загальнореспубліканські показники. Обсяг валової промислової продукції тут зріс більше, ніж втричі, з’явилися нові галузі виробництва (машино- і приладобудування, металообробна, хімічна та ін.), розроблялися нові родовища корисних копалин (Бориславське нафтове родовище, Львівсько-Волинський вугільний басейн, Роздольське родовище сірки та ін.). Було збудовано найпотужніший на той час у Європі газопровід “Дашава – Київ”.

Однак промислове зростання краю мало як позитивні, так і негативні наслідки: безгосподарність, розкрадання й винищення природних ресурсів (особливо Карпат), відставання галузей харчової й легкої промисловості, забруднення навколишнього середовища тощо.

На початку 1950-х рр. в західних областях була завершена суцільна колективізація сільського господарства. Вона здійснювалася у звичних

для командно-адміністративної системи умовах примусу, репресій і терору, із порушенням принципів добровільності й поступовості.

У соціально-культурній сфері інтенсивно ліквідувалася неграмотність, зростала мережа шкіл, училищ, вузів, технікумів, закладів культури й охорони здоров'я. Так, порівняно з довоєнним періодом кількість учителів зросла майже у 6 разів, а кількість студентів майже у 10 разів, було створено 22 вузи.

Водночас швидкими темпами викорінювалося усе, що було пов'язано з попереднім способом життєдіяльності. Зі сходу прибуло близько 86 тис. партійних, радянських, комсомольських працівників та спеціалістів різних галузей народного господарства і соціально-культурної сфери. Приїжджі кадри становили близько 90 %. Це були керівники різних рангів, які становили основне ядро партійних організацій. Наприклад, у 1950 р. із 23 тис. членів Львівської обласної організації КП(б)У тільки 10 % становили місцеві активісти.

Утвердження радянського способу життя супроводжувалося збройною боротьбою, численними зловживаннями, порушеннями норм законності, ігноруванням місцевих особливостей.

5. Ідеологічний наступ сталінізму. Незважаючи на великий моральний стимул, який дала більшовикам перемога у Другій світовій війні, Сталін був переконаний, що війна завдала радянському суспільству серйозних ідеологічних втрат. Аби піднести бойовий дух народу під час війни, радянська влада підтримувала російський і неросійський патріотизм, послабила обмеження релігійної діяльності. Проте найбільше занепокоєння режиму викликало те, що близько 70 млн. радянських людей – тих, котрі жили у зоні німецької окупації, працювали на примусових роботах і потрапили у полон, зазнали впливу західного способу життя. Крім того, шляхом анексії до складу СРСР було включено мільйони людей, які ставилися до його ідеології, політичної системи й економічного порядку вороже чи принаймні скептично. Тому, на думку Сталіна, режим повинен був знову посилити контроль над суспільством, особливо в царині ідеології.

Сталін дав завдання своєму близькому помічникові Андрію Жданову: відновити ідеологічну чистку. Влітку 1946 р. Жданов почав наступ проти тих, хто прагнув лібералізації культурного клімату й захоплювався досягненнями західної цивілізації. Він стверджував, що така позиція означала невдоволеність радянською культурою. А це, на його думку, було недопустимим. “Наше завдання, – проголошував він, – полягає в тому, щоб вести наступ проти буржуазної культури, яка перебуває в стані розкладу і занепаду”. Але якщо метою Жданова

та його прибічників було відкинути західну культуру, то вони повинні були запропонувати народові більш кращу альтернативу. Таким чином, ідеологічна кампанія Жданова стала новим поштовхом для оспівування російської культури та наукових досягнень. Для кожного західного винаходу радянські пропагандисти знаходили росіянина, який висунув цю ідею раніше, для кожного видатного західного автора знаходився кращий за нього російський автор, а для кожного славетного державного діяча Заходу російський із значними досягненнями. Поява цієї нової форми російського націоналізму не була несподіванкою: ще у травні 1945 р. Сталін оголосив його в своєму знаменитому тості за російський народ, вітаючи його як найвидатнішу з усіх націй, що входять до Радянського Союзу.

Як це часто траплялося в минулому, українці були під враженням ініціатив Сталіна. Вони довше, ніж росіяни, перебували під нацистською окупацією, саме їх переважно вивозили для примусової праці до Німеччини, саме на Західній Україні антирадянські настрої були найбільш непримиренними. Західні українці значною мірою зазнали впливу Заходу. Зауваження Сталіна, що він депортував би до Сибіру всіх українців, якби їх не було так багато, звичайно, не віщувало нічого доброго. Про наближення погрому в Україні свідчило висунуте в липні 1946 р. Центральним Комітетом партії у Москві зловісне звинувачення українських комуністів у тому, що вони “не надають належної уваги підбору кадрів та їхній політично-ідеологічній підготовці в галузі науки, літератури і мистецтва..., де існує ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія” і “українські націоналістичні концепції”. Це був похоронний дзвін по скромному повоєнному ренесансу української культури.

Через місяць, коли Остап Вишня – надзвичайно популярний поет-гуморист, репресований у 30-х роках, – наважився висловити думку, що художник має право помилятися у пошуках творчого почерку й самобутності, з Москви посипалися звинувачення в “ідеологічній розхлябаності”. Сприймавши цей випадок як підказку, лідер Комуністичної партії України Микита Хрущов та його заступник з ідеології К.З. Литвин тут же завдали нищівного удару по українській інтелігенції в цілому, звинувачуючи її в “українському націоналізмі”. Тим часом Литвин зосередився на конкретних прикладах, зокрема на нещодавно опублікованій “Історії української літератури”. Він стверджував, що вона мала суттєві “недоліки”, бо зображала розвиток української літератури ізольовано від класової боротьби, перебільшувала впливи заходу й недостатньо підкреслювала позитивний вплив російської

літератури. Через рік подібній критиці було піддано перший том “Історії України”, який вийшов у 1943 р. за редакцією М.Н. Петровського.

Нещадні нападки були спрямовані також на українських композиторів за використання традиційних українських тем. Оперу К. Данькевича “Богдан Хмельницький” критикували за те, що росіянам у ній відведене недостатньо помітне місце, а українські літературні журнали та енциклопедії звинувачували в зосередженості на “вузьких” українських темах. Особливої жорстокості набуло “полювання” на реальних та удаваних українських націоналістів у 1947 р. під час короткого перебування в Україні Кагановича, який, можливо, отримував садистичну насолоду, тероризуючи представників української інтелігенції.

Апогей цього ідеологічного “закручування гайок” настав у 1951 р., коли В. Сосюру за вірш “Любіть Україну!” звинуватили в “націоналізмі”, а автора змусили покаятися публічно. Пошуки ідеологічних відхилень набули ще більш гротескового й смертельного забарвлення, коли об’єктом переслідувань обрали євреїв. Багатьох єврейських письменників, учених, художників репресували за звинуваченням у “космополітизмі”. Таємна поліція навіть сфабрикувала “змову” групи єврейської інтелігенції, що планувала за допомогою “міжнародного єврейства” заволодіти Кримом і відокремитися від Радянського Союзу. Саме в цей час з’явилося сміхотворне твердження, властиве для радянської пропаганди, нібито українські націоналісти співпрацюють з єврейськими сіоністами на шкоду СРСР.

В міру того як множилися чутки, що свідчили про підготовку Сталіна до наступної кривавої чистки, інтелігенцію України охоплювала паніка. Практично завмерла творча діяльність, а інтелігенція кинулася визнавати власні помилки й просити вибачення. Цілком очевидно, що українська інтелігенція засвоїла урок 30-х років: краще відступити сьогодні, якщо хочеш жити й писати завтра. Саме тоді, коли всі збиралися з силами, щоб пережити наступну сталінську чистку, 5 березня 1953 р. “великий вождь” помер. Здається, було чути, як Україна полегло зліхнула.

В українців, котрі до 1939 р. жили під радянською владою, після воєнних років викликали відчуття “вже баченого”. Знову вони почали здійснювати величезні виснажливі будівельні проекти, знову переживали гнітючий перехід від періоду відносної гнучкості в ідеології та культурі до ортодоксії, знову перед ними поставала реальна перспектива голоду і репресій.

Проте для західних українців повоєнні роки відкрили нову добу, ввівши їх у цілковито інший світ, з яким вони мали лише коротке

й нещасливе знайомство у 1939-1941 рр. Включення до складу СРСР тепер означало їхнє відмежування від політичних і культурних цінностей Європи. Його результатом також стала втрата найважливішого набутку західноукраїнського суспільства – його широкої організаційної мережі, найстарішим і найважливішим складником якої була греко-католицька церква, а найновішим – ОУН/УПА, мережі, що протягом поколінь служила основним захистом проти чужої влади й найактивнішим виразником української національної самобутності. Але не всі наслідки радянської анексії були негативними: в результаті сталінського диктату нарешті було розв'язано українсько-польський конфлікт, що довго виснажував обидві держави. Крім того, радянська влада започаткувала давно запізнілу суспільну та індустріальну модернізацію регіону. І як би там не було, але саме вона нарешті об'єднала всіх українців у єдиній державі.

Протягом 1946-1951 рр. вийшло 12 постанов ЦК ВКП(б) із політико-ідеологічної роботи. Її основні напрямки визначалися поетапно: боротьба проти націоналізму, космополітизму й низькопоклонства перед Заходом. Головним ідеологом у СРСР був А. Жданов, а в Україні – Л.М. Каганович, який з березня по грудень 1947 р. очолював ЦК КП(б)У.

У післявоєнні роки переслідувань і публічного цькування зазнали О. Довженко (за кіносценарій “Україна в огні”), М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко, Ю. Смолич, В. Сосюра (за вірш “Любіть Україну”), К. Данькевич (за оперу “Богдан Хмельницький”) та багато інших визначних літераторів, митців та науковців.

Крім загальносоюзних, масових ідеологічних ударів в республіці завдали такі постанови, як “Про перекручення й помилки у висвітленні української літератури у “Нарисі історії української літератури; “Про журнал сатири й гумору “Перець”; “Про журнал “Вітчизна”; “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР” та ін.

Розгорнуті наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. всесоюзні дискусії із питань мовознавства, філософії та політичної економії остаточно встановлювали партійну монополію в науці, ідеологічний диктат і контроль у всіх сферах суспільно-політичного й духовного життя.

Великої шкоди біологічній науці та сільському господарству завдала “лисенківщина”. Її жертвами в Україні стали відомі генетики М. Гришко, С. Гершензон, Л. Делонс, І. Поляков та інші.

У цілому розвиток наукових досліджень був спрямований на виконання “плану перетворення природи”, що його висунув Сталін у 1948 р.

Розпочалося будівництво багатьох гідроелектростанцій, водосховищ, каналів, намагалися акліматизувати субтропічні культури тощо.

У більш сприятливих умовах розвивалися природничо-математичні й технічні науки, які обслуговували військово-промисловий комплекс. У 1948-1950 рр. в Україні було виготовлено першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину, вперше одержано важкий азот, розроблено теорію розділення ізотопів, методів концентрування важкої води. Активно проводилися дослідження в галузі фізики атомного ядра та атомної енергетики, авіації, порошкової металургії, електрозварювання, освоєно технологію отримання чавуну. У 1953 р. збудовано найбільший на той час (понад 1,5 км) суцільнозварювальний міст через Дніпро у Києві та ін.

Ліквідація греко-католицької церкви. До приходу радянської влади греко-католиками були близько 5 млн. західних українців на чолі з митрополитом А. Шептицьким. Після його смерті у 1944 р. греко-католицьку церкву очолив Й. Сліпий. Тоді ж розпочалася ліквідація цієї церкви: розроблявся сценарій, створювалася ініціативна група, заарештовувалися й переслідувалися священники.

У березні 1946 р. у Львові був скликаний і проведений під контролем НКВС церковний собор. Ініціативну групу очолив Г. Костельник (у 1948 р. вбитий). І хоч рішення собору не були канонічними, але офіційно Українська греко-католицька церква у Галичині перестала існувати (з 1949 р. також у Закарпатті). Її віруючі насильно переводилися до Руської (Російської) православної церкви. Понад 1400 священників та 800 монахів і монахинь були заслані у Сибір, 200 розстріляні.

Військова сила і репресивно-каральні органи були вирішальним фактором “радянізації” західних областей УРСР. Наприкінці війни та в перші повоєнні роки сталінське керівництво зосередило тут велику кількість армійських та спеціальних підрозділів НКВС-НКДБ. З лютого 1944 р. до пізньої осені 1945 р. вони здійснили 27 тис. бойових операцій проти ОУН-УПА.

Чисельність УПА на час вигнання фашистів із Західної України становила близько 100 тис. чоловік, ще стільки ж нараховувало бандерівське підпілля. З 1946 р. УПА реорганізувалася у невеликі підпільні загони.

За офіційними даними протягом 1944-1945 рр. було проведено близько 6 тис. бойових операцій проти радянських військових частин і 14,5 тис. диверсій та терористичних акцій, у ході яких загинуло близько 30 тис. осіб.

Втрати ОУН-УПА були значними. Тільки протягом 1944-1946 рр. вбито 56,6 тис. та 108,5 тис. взято в полон. Ще 48,3 тис. бандерівців добровільно склали зброю.

Намагаючись якнайшвидше здобути перемогу, радянське керівництво вдавалося до найжорстокіших форм боротьби, провокацій, репресій і терору. На боці сталінського тоталітарного режиму була явна перевага у засобах і методах ведення бойових і каральних акцій. Відомо багато фактів страшного насильства, свавілля й беззаконності, що їх чинили спеціальні підрозділи та виконавці.

Щоб позбавити повстанців підтримки, уряд вдався до масових депортацій. У період з 1944 по 1947 р. кількома етапами було відправлено у північно-східні райони СРСР понад 100 тис. членів ОУН-УПА та їх родин. Вивозили також за відмову вступати до колгоспу та за будь-які інші “націоналістичні” і “контрреволюційні” дії. Серед виселених було багато жінок, дітей і престарілих. Усього з 1944 по 1952 р. за офіційними даними із Західної України було виселено понад 200 тис. чол., за неофіційними – від 300 до 800 тис. чол.

Наприкінці 1940-х рр. збройний опір бандерівців почав слабшати, хоча окремі загони діяли до середини 1950-х рр. 5 березня 1950 р. під Львовом у сутичці з НКВД загинув крайовий провідник ОУН і головнокомандувач УПА Роман Шухевич (Тарас Чупринка). Його наступником став Василь Кук, але результат боротьби був уже визначений.

Тема 6. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ УРСР В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953-1964 РОКИ)

План

1. Десталінізація.
2. Соціально-економічний розвиток Радянської України.
3. Духовне життя в Україні: основні тенденції та характерні риси.

1. Десталінізація

Намагання нового керівництва дістати ширшу підтримку серед неросійських народів, особливо серед українців, були частиною великого плану реформ. Сталінський підхід до модернізації, що являв собою поєднання терору, ідеології та примусової індустріалізації, виявився ефективним, але штучним методом просування радянського суспільства вперед. Хрущов розумів, що в кінцевому підсумку переконання, а не примус, ефективність, а не задушливий контроль, майстерне управління, а не революційний запал, забезпечать надійне зростання Радянського

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

Союзу. Щоб здійснити перехід до нових методів, потрібно спочатку відійти від старих.

У 1956 р. на XX з'їзді партії Хрущов виголосив одну з найдраматичніших у радянській історії промов. У тривалому й детальному виступі він піддав нищівній критиці Сталіна за його злочини, викликавши серед партійних ортодоксів велику розгубленість. Ця “секретна промова” стала сигналом до початку десталінізації. За нею почали відбуватися помітні зміни в атмосфері життя країни. Було послаблено ідеологічні настанови, що стало початком “відлиги” в культурному житті. Послаблювалася політика самоізоляції в міру того як заохочувалися поїздки (хоч і ретельно контрольовані) до СРСР із-за кордону, особливо туризм усередині країни. Невпинна русифікація неросійських народів стала більш прихованою. Почалася підготовка до проведення глибоких змін в економіці. Це не означало, що зникли тоталітарні риси режиму – вони лишалися великою мірою недоторканими. Проте відчутно послабилися притаманні сталінському періодові всеохоплюючий страх і творчий параліч.

Спочатку українці реагували на ці зміни з обережністю, якої вони навчилися за сталінщини. Але коли стало ясно, що критика “культу особи” Сталіна ведеться відверто і в широких масштабах, вони приєдналися до неї з численними власними скаргами та вимогами. Як і належало сподіватися, лунали голоси невдоволення у середовищі діячів культури. Одним із перших пролунало, а потім не раз повторювалося звинувачення за той жалюгідний стан, в якому опинилася українська мова. Інтелігенція, студенти, робітники й навіть партійні чиновники – всі повторювали один і той же рефрен: особливий статус у СРСР російської мови ніяк не означає, що українська мова повинна зазнавати дискримінації. Такі гасла, як “Захистімо українську мову!” та “Розмовляймо українською!” дедалі частіше лунали по всій республіці, особливо в середовищі студентів університетів.

Іншим питанням, що стало обговорюватися, був занепад української науки. Історики, на відміну від численних партійних заробітчан, котрі називали себе істориками, виступали проти жорсткого ідеологічного контролю Москви в їхній галузі, що призвів до “зубожіння історії”, що виражалося у провінціалізмі, рабському дотриманні партійної лінії, перебільшенні зв'язків і спорідненості з Росією та одночасному приниженні “української історичної самобутності”. Аналогічні скарги на стан речей у своїй сфері висловлювали літературознавці.

Кремль, очевидно, прислухався до всього цього. У 1957 р. українські історики дістали дозвіл заснувати власний часопис під назвою “Український історичний журнал”. Через два роки почалася публікація

Української Радянської Енциклопедії за подібним проектом, що його здійснювали українські емігранти на Заході. Незабаром з'явилися такі вагомі багатотомні публікації, як “Словник української мови”, “Історія української літератури”, “Історія українського мистецтва” й дуже детальна “Історія міст і сіл України”, якої не мали навіть росіяни.

Намагаючись піднести українську науку й тим самим підняти престиж української культури, інтелігенція зосередилася не лише на традиційних гуманітарних дисциплінах, а й вимагала створити в республіці умови для розвитку таких сучасних галузей знань, як ядерні дослідження та кібернетика. Так, у 1957 р. в Києві було засновано комп'ютерний центр, що в 1962 р. став Інститутом кібернетики. Це дало змогу Україні відіграти провідну роль у розвитку цієї галузі в СРСР. З'являлися численні україномовні журнали з природничих і суспільних наук. Цілком очевидно, що українська інтелектуальна еліта збиралася використати створені десталінізацією можливості для поширення сучасних знань українською, а не російською мовою.

Оскільки Хрущов визнав, що багато жертв сталінського терору були репресовані незаконно, дедалі гучніше лунали вимоги реабілітувати їх. Першими, кому посмертно повернули добре ім'я, стали репресовані комуністи. На Україні зростали вимоги реабілітувати таких націонал-комуністів, як Скрипник, Хвильовий і члени КПЗУ. Незабаром уже пропонувалося реабілітувати такі ключові постаті культури, як драматург Микола Куліш, театральний режисер Лесь Курбас, кінорежисер зі світовою славою Олександр Довженко й видатний мислитель XIX ст. Михайло Драгоманов, кожен із яких досяг успіхів у намаганні піднести українську культуру над властивою для неї провінційністю. Насамперед відновлення доброго імені цих діячів торкалося такого в політичному плані важливого питання, як культурна незалежність України та її “власний шлях до комунізму”. Партія реагувала на ці вимоги обережно й неоднозначно. Але той факт, що українська інтелігенція продовжувала добиватися реабілітації згаданих діячів, свідчив про те, що ідеї репресованих і надалі зберігали свою притягальну силу.

Для мільйонів українців, ув'язнених у сибірських таборах примусової праці, десталінізація принесла несподівану волю: багато з них отримали амністію й дозвіл повернутися додому. Цю часткову ліквідацію гігантської системи концтаборів прискорив ряд табірних повстань, зокрема у Воркуті та Норільську (1953 р.), Караганді (1954 р.), в яких провідну роль відіграли колишні члени ОУН і УПА. Проте Кремль дав ясно зрозуміти, що не допустить інтегрального націоналізму ОУН. У 1954 р., в розпал святкувань переяславської річниці, було оголошено про страту Василя Охрімовича – видатного провідника ОУН в еміграції,

якого з літака закинули в Україну американці. А в 1956 р. відбувся ряд широко висвітлених у пресі процесів над колишніми членами ОУН, що закінчилися смертними вироками. Не викликало сумнівів, що режим і далі, не вагаючись, розправиться з кожним, хто зайде надто далеко в захисті українських інтересів.

Чи не найяскравішим свідченням рішучості Хрущова дотримуватися основних засад радянської національної політики – навіть якщо водночас робилися деякі другорядні поступки – стала реформа освіти у 1958 р. Ті положення її широкої перебудови, що торкалися вивчення національних мов, містили надзвичайно багато суперечностей. Отже, школярі були зобов'язані вивчати рідну, а також російську мову. Ліберальна хрущовська реформа передбачала право батьків вибирати мову навчання для своїх дітей. На практиці це означало, що можна навчатися в Україні й не вивчати української мови. Враховуючи цілий ряд формальних і неформальних заходів, що спонукали до вивчення російської мови, слід було очікувати того, що багато батьків віддадуть своїх дітей до російських шкіл, аби не обтяжувати їх вивченням другої, хай навіть рідної, мови. Попри бурю протестів, до яких приєдналися навіть українські партійні чиновники, режим завдав удару по вивченню національних мов, продемонструвавши в такий спосіб, що навіть у період лібералізації він міг лише модифікувати, але не відкинути остаточно політику русифікації.

Проте вплив десталінізації сягнув далеко поза політико-культурні течії та протитечії, прихильниками яких були кремлівські політики й київські інтелектуали. Загальне послаблення ідеологічного контролю виявило нові настрої, що зароджувалися серед освіченої міської молоді. Якщо палка меншість була сповнена рішучості виправити недоліки сталінського терору, то величезна більшість не виявляла в ідеологічних і політичних питаннях великої заінтересованості. І все ж у молоді виразно зростали настрої непокори владі та прагнення керуватися в житті засадами індивідуалізму, так довго пригнічуваного сталінською ортодоксією. Для молоді стали нестерпними одноманітність радянського життя, віджила мораль, старомодна манера вдягатися і вкрай ідеологізована система навчання. У її середовищі поширювалася мода на західну джазову та поп-музику, що викликало переляк у старшого покоління. А деякі молоді люди, зокрема так звані “стиляги”, навіть хизувалися своїм нечуваним (за радянськими мірками) одягом і “антигромадською поведінкою”. В Україні, як і в усьому Радянському Союзі, почало з'являтися матеріалістичне й егоцентричне “Я” – покоління (вже достатньо сформоване на Заході), дуже відмінне від попереднього, що породило таких завзятих комуністів і націоналістів.

2. Соціально-економічний розвиток Радянської України

Послідовники Сталіна надавали великого значення підвищенню економічної ефективності радянської системи. Від успіху в цій галузі залежало багато, оскільки, випередивши Захід в економічному відношенні, Радянський Союз тим самим зміцнив би своє внутрішнє становище й разом з тим показав світові, що комунізм є справді передовою системою. Хрущов, як не парадоксально, розумів: щоб довести економічні переваги комунізму, партія мусить стати менш ідеологізованою й більш управлінською організацією.

У період “колективного керівництва” в Кремлі точилися гострі дебати про те, в якій формі і в якому напрямі належить проводити економічні реформи. Але всі погоджувалися, що хронічним недоліком радянської економіки є сільське господарство. На це вказувала проста статистика: між 1949 і 1952 рр. обсяг продукції промисловості зріс на 230 %, а обсяг сільського господарства лише на 10 %. Ця статистика була для радянського керівництва не лише соромом, а й істотною економічною, політичною та ідеологічною вадою. Низька продуктивність сільського господарства означала нестачу продуктів, що, звісно, викликало сумніви (як у самій країні, так і за кордоном) у перевагах радянської системи. Тому Хрущов, вирішивши, що роки, проведені в Україні, зробили його спеціалістом із сільського господарства, вжив цілий ряд заходів щодо покращення ситуації на селі. Для України, цієї житниці Радянського Союзу, його заходи мали особливе значення, оскільки вже вкотре Україна мала слугувати майданчиком сільськогосподарського експериментаторства.

В УРСР, як і у всьому СРСР, здійснювалося реформування колективного й особистого сільськогосподарського виробництва: зростала матеріальна зацікавленість і самостійність господарств, поліпшився якісний склад керівництва, селяни отримали паспорти. Валовий збір зерна зріс майже на 20 %, цукрових буряків – удвічі, виробництво м’яса й молока – у 2-3 рази.

Однак після 1958 р. темпи зростання сільськогосподарського виробництва різко зменшилися. Якщо з 1950 по 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства УРСР збільшився на 65 %, то з 1958 по 1964 р. – лише на 3 %. Обмежувалися присадибні господарства колгоспників. З 1963 р. СРСР змушений імпортувати зерно з-за кордону.

Серед причин такого становища були ліквідація у 1958 р. машинно-тракторних станцій (МТС) з обов’язковим викупом їх техніки колгоспами і радгоспами, а також здійснення грандіозних хрущовських “надпрограм”: освоєння цілини (з 1954 р.); надмірне розширення посівних площ

під кукурудзу; намагання наздогнати й перегнати США по виробництву м'яса, масла й молока, які поглинали колосальні матеріальні та людські резерви, консервували екстенсивний характер розвитку сільського господарства. А головне – продовжувала зберігатися безперспективна в нових умовах командно-адміністративна система управління, планування й розподілу.

У 1957 р. Хрущов розпочав реформу управління, за якою створювалися раднаргоспи – територіальні ради народного господарства (в СРСР – 105, в Україні – 11). Її мета полягала в тому, щоб поєднати надмірно централізоване планове керівництво із самостійністю республік, країв та областей, демократизувати та скоротити управлінський апарат. Спочатку реорганізація управління стосувалася тільки промисловості й будівництва, згодом (1962 р.) і аграрного сектора. Розпочалася також перебудова усіх державних, партійних, громадських організацій за виробничо-територіальною ознакою, із поділом на промислові і сільські.

Разом з тим, зосередивши у своїх руках партійну й державну владу (з 1958 р. – також Голова Ради Міністрів), Хрущов фактично відновив практику одноосібного керівництва. На місцях усе залежало від влади партійних функціонерів. Вони разом з органами держбезпеки контролювали усі сфери суспільно-політичного й духовного життя.

У 1963 р. в газеті “Правда” було надруковано новаторську статтю харківського професора О. Лібермана про необхідність розширення в СРСР ринкових відносин. Розпочалися цікаві дискусії й підготовка економічної реформи, але після усунення Хрущова (1964 р.) командно-адміністративній системі уже ніщо не загрозувало.

У період “великого десятиріччя” (1953-1963 рр.) поліпшилися умови праці радянських людей, зросли їх доходи, скорочено робочий день, запроваджено 5-денний робочий тиждень. Значних розмірів набуло житлове будівництво, у побуті з'явилися телевізори, магнітофони, пральні машини тощо.

Але вже з початку 1960-х років періодично бракувало найнеобхідніших товарів, зокрема хліба, зросли роздрібні ціни на м'ясо й масло, траплялися випадки замороження заробітної плати. У 1963 р. у Кривому Розі та Одесі відбулися робітничі страйки та заворушення.

Грандіозні задуми Хрущова вимагали істотних зрушень у галузі освіти, науки, фундаментальних досліджень, винаходів і відкриттів. Протягом 1956-1965 рр. кількість осіб з вищою й середньою спеціальною освітою, а також учених зросла в Україні приблизно в 2,5 рази. Українські вчені багато зробили для розвитку ракетобудування, космонавтики, використання атомної енергії у військових і мирних цілях,

брали активну участь у підготовці до запуску першого штучного супутника Землі (1957 р.), польоту в космос першої у світі людини – Ю. Гагаріна (1961 р.) та ін. З 1956 р. Генеральним конструктором космічних кораблів у СРСР став виходець із Житомирщини С.П. Корольов. У 1964 р. у Харкові було споруджено найбільший у світі прискорювач електронів. В.М. Глушков став фундатором першого в Союзі Інституту кібернетики. Важливі винаходи було здійснено Інститутом електрозварювання ім. Є.О. Патона. У медицині прославився хірург М. Амосов. Значного розвитку набули теоретичні й практичні напрямки математичних, хіміко-біологічних, фізичних, геологічних, сільськогосподарських та інших наук.

Важливі науково-освітні й культурні центри відкривалися в західних областях. Так, з 1959 р. у Рівному розпочав роботу Український інститут інженерів водного господарства (УІВГ), тепер – НУВГП.

Із утвердженням соціалізму “остаточно” Хрущов вважав за можливе здійснити в СРСР форсований комуністичний ривок. Третя програма КПРС, прийнята у 1961 р. для будівництва так званого світлого майбутнього, визначала 20-річний період – до 1980 року. Передбачалося добитися щонайменше подвійного зростання виробництва й продуктивності праці, створення потужної матеріально-технічної бази, формування нових суспільних відносин і моралі, комуністичної культури тощо. Це була наукоподібна утопія, чергова “надпрограма” державної партії, яка з подвійною силою намагалася спекулювати на народному ентузіазмі і зовсім не була зацікавлена у справжньому реформуванні суспільства.

3. Духовне життя в Україні: основні тенденції та характерні риси.

1. *Шестидесятники.* Лібералізація була схвально сприйнята інтелігенцією. В Україні розпочалися кампанії щодо реабілітації та повернення читачам творчої спадщини відомих письменників та митців (В. Еллана-Блакитного, В. Чумака, Л. Курбаса, О. Досвітнього, Г. Косинки, М. Ірчана, М. Куліша, Г. Хоткевича, Б. Антоненка-Давидовича та багатьох інших), а також партійних, державних і військових діячів.

З’явилися нові періодичні видання (“Прапор”, “Знання та праця”, “Радянське літературознавство”, “Український історичний журнал” та ін.), відновився вихід часопису “Всесвіт”, була створена Українська Радянська Енциклопедія, розпочалося видання багатотомного “Словника української мови”. У 1962 р. встановлено щорічну Шевченківську премію в галузі літератури, журналістики, мистецтва та архітектури. У Москві споруджено пам’ятник Великому Кобзареві, у Львові – І. Франку.

Особлива увага у цей період приділялася розвитку української мови. На початку 1963 р. у Києві відбулася надзвичайно представницька конференція (понад 800 учасників) із питань культури української мови. Ставилося завдання поширити українську мову у всіх сферах державно-політичного й громадського життя, насамперед у галузях освіти та виховання. Це було актуально, бо проведена в СРСР у 1958 р. реформа системи середньої освіти дозволяла батькам вибирати мову навчання для своїх дітей. Тож склалася парадоксальна ситуація: в українських школах українська мова не була обов'язковою для вивчення.

На хвилі національно-культурного відродження з'явилося нове покоління талановитих письменників, поетів, літературних критиків та митців, що увійшли в історію як шестидесятники – Д. Павличко, Ліна Костенко, В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, В. Стус, І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, С. Параджанов, Ю. Ільєнко, Т. Яблонська, В. Зарецький, А. Горська та багато інших. У Києві, Львові та деяких інших містах виникли клуби творчої молоді (КТМ). Шестидесятники прагнули зламати існуючі догми й стереотипи в літературі та мистецтві, знайти нові форми й методи відображення дійсності. Вони рішуче відмовлялися від тоталітарного мислення, від проявів антигуманізму та ізоляції від зовнішнього світу. Але після того як Хрущов у 1962 р. різко розкритикував виставку модерністського мистецтва у Москві, розпочалися гоніння й переслідування на шестидесятників, їх звинуватили у формалізмі, космополітизмі, відході від марксизму-ленінізму тощо. У наступні роки шестидесятники залишалися основною силою дисидентського руху в СРСР.

Десталінізація та лібералізація радянської системи не були послідовними та логічно завершеними. У критичних ситуаціях уряд вдавався до військової сили (придушення революції в Угорщині у 1956 р., робітничого виступу у Новочеркаську в 1962 р. та ін.). Тривали переслідування за антирадянську агітацію й пропаганду, не були реабілітовані усі жертви сталінського режиму, а тим, хто повертався із заслання, не довіряли й чинили усілякі перешкоди.

Протягом 1954-1959 рр. в УРСР за антирадянську діяльність було притягнуто до відповідальності близько 3,5 тис. чоловік. У 1956 р. вдруге був заарештований і засуджений до 10 років позбавлення волі Юрій Литвин, звинувачений у створенні підпільної націоналістичної організації. У 1957 р. за протест проти введення радянських військ в Угорщину був засуджений до 7 років тюремного ув'язнення і 5 років позбавлення громадянських прав Олекса Тихий – один із перших українських правозахисників.

З 1958 року розпочалася антицерковна кампанія, в ході якої в УРСР були закриті тисячі церков і молитовних будинків, а з 32 монастирів залишилися діючими тільки 9.

У республіці особлива увага приділялася боротьбі з націоналістичним рухом. У 1958 р. в Івано-Франківську КДБ викрив групу молодих робітників і студентів за назвою “Об’єднана партія визволення України”. У 1961 р. у Львові було засуджено членів організації “Український національний комітет”. За деякими даними, підпільні групи існували в Тернополі, Ходорові, Коломиї, Стрию та ін., вони намагалися продовжувати традиції ОУН-УПА.

Найвідомішою опозиційною групою стала Українська робітничо-селянська спілка (1959-1961 рр.) на чолі з Л. Лук’яненком. Її учасники (І. Кандиба, С. Вірун та ін.) уперше в післявоєнній історії орієнтувалися на мирні методи боротьби, мали намір пропагувати ідею конституційного виходу України зі складу СРСР.

2. Реакція. Неспокій, що поширювався в усьому радянському суспільстві, не міг не стурбувати Хрущова та його кремлівських однодумців. У грудні 1962 р. він викликав до себе групу провідних російських письменників і застеріг їх від надмірного радикалізму. Через кілька місяців дошкульній критиці в пресі було піддано ряд представників російської інтелігенції. Стало зрозуміло, що режим невдовзі почне погром лібералів. Сприймавши сигнал Москви, партійні чиновники в Києві приготувалися приструнити “незрілі елементи” в українській літературній громаді.

Навесні 1963 р. наступ почав Андрій Скаба, український партійний чиновник, відповідальний за ідеологічну чистку, нищівно розгромивши творчість таких літературознавців, як Сверстюк, Світличний і особливо Дзюба. Валентин Маланчук, головний охоронець ідеології в Україні, застерігав громадськість від молодих і недосвідчених письменників, котрі виступають у “ролі перших борців проти культу особи і звертають надмірну увагу на негативні явища цього періоду і, більше того, вихваляють твори західних письменників”. Крім чергового заклику до боротьби з усіма проявами українського “буржуазного націоналізму”, він з гордістю розповідав про свої успіхи в боротьбі з релігією і обіцяв замінити релігійні на такі радянські свята, як День серпа і молота та вечори робітничої слави.

Іншим фактом, що вказував на повернення певних аспектів сталінізму, стала поява кількох неофіційних антисемітських публікацій. Найхарактернішою з них був трактат “Іудаїзм без прикрас”, що його в 1964 р. опублікувала Академія наук України, цілком ймовірно, за вказівкою

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

Москви, оскільки в останні дні життя Сталіна пропагандистський апарат фабрикував матеріали, в яких намагався показати взаємозв'язки й тісну співпрацю між українськими націоналістами та сіоністами. Ліберальна українська інтелігенція піддала книгу суворій критиці. Але справжній вибух обурення викликало повідомлення про те, що у травні 1964 р. доценту згорів відділ бібліотеки Академії наук України, в якому зберігалися тисячі безцінних книжок і документів з української історії та культури. У вчиненні цього “нечуваного в історії світової культури злочину” признався якийсь Погружалський – русофіл зі схильностями психопата.

Ці події стали яскравим свідченням рішучості Хрущова відновити дисципліну серед інтелігенції. Проте повертатися до політики “жорсткої руки” було запізно. Ряд невдач у внутрішній і зовнішній політиці, серед яких провал ракетної конфронтації навколо Куби, розрив з Китаєм, безладдя, породжене реформами, й катастрофічний неврожай 1963 р. фатально ослабили позиції радянського лідера. У жовтні 1964 р. у його колег урвався терпець і вони змусили Хрущова піти у відставку. Добі реформ, експериментаторства й лібералізації настав кінець.

Роки, коли Хрущов був при владі, цілком очевидно, були перехідним етапом радянської історії. Незважаючи на численні невдачі, розчарування й несподівані наслідки від реформ та експериментів, усе ж таки вдалося перетворити СРСР із країни, де правлять терор і драконівська політика, на більш раціональну систему господарювання, орієнтовану на нові індустріальні технології. Цей перехід особливо відчувався в Україні, де сталінізм сягнув найжахливіших форм.

Які ж зміни відбулися в хрущовські роки і – що не менш важливо – які не відбулися? Припинилися масові арешти, терор і чистки. Таємна поліція, прерогативи якої обмежили, тепер викликала “небезпечні елементи” на “задушевні” розмови і, як правило, погрожувала звільненням з роботи чи обмеженням можливостей дістати освіту їхнім дітям. Та якщо ці зустрічі не давали бажаного результату, проводилися арешти (але вже не розстріли), не такою суворою стала трудова дисципліна. Поступово підвищувався життєвий рівень. На деякий час письменники, поети та інші діячі культури дістали ширший простір для самовираження. Зростали впевненість керівництва республіканської Компартії у своїх силах та визнання важливого економічного значення України у складі СРСР. Але найбільш вражаючою, особливо з огляду на жахливі втрати, що їх зазнала українська інтелігенція в 30-х роках ХХ ст., стала поява нового багатообіцяючого покоління діячів культури.

Проте в недоторканності збереглося багато основоположних рис радянського способу життя. Цензура продовжувала жорстоко регламентувати межі того, що дозволялося читати, бачити й слухати. Абсолютну монополію на політичну владу утримувала Комуністична партія. Попри реформи економікою й далі управляли бюрократи, а всі громадяни працювали на державних підприємствах і в установах та купували товари в державних крамницях. Зростання значення України в СРСР і політичні успіхи окремих українців ніяк не змінили того факту, що інтереси України лишалися цілком підпорядкованими інтересам радянської імперії в цілому.

Тема 7. УКРАЇНА В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (1965-1985 РОКИ)

План

1. Наростання застійних явищ у радянському суспільстві (70-ті – перша половина 80-х рр.).
2. Суспільно-політичне життя та духовний розвиток УРСР.
3. Зовнішня політика Радянського Союзу в 1965-1985 рр.

1. Наростання застійних явищ у радянському суспільстві (70-ті – перша половина 80-х років)

У жовтні 1964 р. партійно-державна номенклатура усунула Хрущова від влади, звинувативши його в суб'єктивізмі та волюнтаризмі, порушенні норм і принципів партійного та державного керівництва. Новим лідером Компартії в СРСР майже на 20-річний період (1964-1982 рр.) став Л. Брежнєв, партійний функціонер із Дніпропетровщини, який був відомий своїми консервативними поглядами й відданістю існуючій системі.

У 1965-1966 рр. брежнєвське керівництво розгорнуло підготовлену ще за Хрущова економічну реформу. Однак після короткотривалого піднесення в період 8-ї п'ятирічки (1966-1970 рр.) настав етап сповільненого, загасаючого економічного розвитку. Тенденція до застою проявилася і в Україні: середньорічний приріст валового суспільного продукту, темпи зростання продуктивності праці і, відповідно, темпи приросту реальних доходів на душу населення зменшилися в республіці більше, ніж вдвічі. Незадовільно й неякісно вирішувались питання автоматизації, електрифікації, механізації, газифікації, хімізації, меліорації тощо.

Свою економічну безгосподарність і безпорадність збанкрутіла система прикривала надмірною експлуатацією видобувних галузей, експортом сировини і нафтодоларами. Добившись військового паритету із США, СРСР безнадійно відставав у соціально-економічній сфері. Завдяки брежнєвському стабілізаційному курсу, в СРСР законсервувалися екстенсивні, затратні методи господарювання, застарілі і екологічно небезпечні технології, відставання темпів науково-технічного прогресу, неспроможність колгоспно-радгоспної системи, неефективне використання природних і людських ресурсів, виснаження родовищ і земель, висока частка важкої ручної та жіночої праці, господарська незацікавленість, диктат партійних і відомчих інстанцій, погіршення екологічної й демографічної ситуації, незадовільні умови праці, культурно-побутового обслуговування й відпочинку, постійний дефіцит якісних товарів і довжелазні черги, залишковий принцип фінансування освіти, науки, культури і медицини, загострення житлової і продовольчої проблеми тощо.

За рівнем і якістю життя розрив між СРСР та західними державами постійно збільшувався. Однак це не завадило радянському керівництву в 1967 р. зробити висновок про побудову в СРСР “розвинутого соціалізму”. У 1977 р. була прийнята чергова (четверта за рахунком), “найдемократичніша” у світі брежнєвська Конституція. У ній юридично закріплювалася державно-партійна монополія КПРС як керівної й спрямовуючої сили радянського суспільства.

Розпочинаючи із 1968 р., коли радянські війська здійснили інтервенцію в Чехословаччину, поступово відбувся тихий поворот до неосталінізму й антигуманізму. В СРСР руйнувалися основи народовладдя й демократії, а ради, профспілки, виборчі комітети, громадські організації та об’єднання відігравали лише декларативну й декоративну роль. Із зміцненням режиму політичного самодержавства скорочувалась гласність, ігнорувалися права людини, зростав бюрократично-управлінський апарат (до 18 млн. чол.), який щороку видавав величезну кількість наказів, інструкцій та розпоряджень; повсюди панував культ “сірості”, лицемірства, кар’єризму й пристосовництва. Партійно-державна номенклатура, підтримувана органами держбезпеки, суду й прокуратури, армії та міліції, створила вигідну й зручну для себе систему корупції, пільг і привілеїв, а для народу видимість зовнішнього благополуччя. Занепадала суспільна мораль, зростали алкоголізм і наркоманія, втрачалися перспективи. Сталінська модель адміністративно-командної системи себе повністю вичерпала, а нової радянське керівництво не спромоглося створити.

Після смерті Л.Брежнєва, увінчаного усіма можливими нагородами й преміями, загальне кризове становище спробував врятувати Ю. Андропов (1982-1984 рр.), в минулому керівник КДБ. Він рішуче вдався до комісарських методів боротьби із злочинністю, корупцією та недисциплінованістю. Але вже його наступник, висуванець брежнєвської команди Л.Черненко (1984-1985 рр.), усе повернув на свої місця.

1. *Особливості соціально-економічного розвитку УРСР.* За своїм потенціалом Україна вважалася одним із найрозвинутіших регіонів СРСР. Однак структура розміщення продуктивних сил і природокористування були деформованими, інтенсивно розвивалися насамперед базові галузі – вугільно-металургійна, машинобудівна, атомна енергетика. Україна становила менше 3 % території СРСР, але тут було зосереджено 25 % всього промислового союзного потенціалу, близько 40 % атомних енергоблоків, видобувалося понад 50 % залізної руди, майже 30 % вугілля. Усіма цими багатствами неефективно, а інколи навіть злочинно, розпоряджалися загальносоюзні відомства.

У республіці різко погіршилася екологічна ситуація: її територія набагато інтенсивніше (приблизно в 10 разів) забруднювалася відходами, в багатьох місцях виникли зони екологічної небезпеки, особливо потерпало населення великих міських центрів. 53 % працюючих були зайняті в галузях із шкідливими для здоров'я умовами праці.

Нераціональність і безперспективність економічної системи зумовили не тільки екологічні, але й соціальні проблеми і мали далекоглядні політичні наслідки. Наприклад, в Україні частка галузей групи “Б” (легка й харчова промисловість) не досягала навіть 1/3 загального обсягу валової продукції, а в розвинутих країнах цей показник становить приблизно 2/3. Хронічне відставання галузей легкої й харчової промисловості та сфери обслуговування приводило не тільки до дефіциту якісних споживчих товарів і послуг, але й до значної й постійної залежності України від імпорتنих поставок. Республіка назавжди прив'язувалась до загальносоюзного (насамперед російського) економічного комплексу.

Надзвичайно високою була частка старих підприємств та основних виробничих фондів. Рівень їх спрацьованості зріс до 43 %, середній вік устаткування становив 28 років, модернізація проводилась дуже повільно. За темпами зростання основних виробничих фондів УРСР займала останнє місце в Радянському Союзі.

Негативні процеси відбувалися в аграрному секторі. Україна забезпечувала 60 % союзного виробництва цукру, 44 % – соняшнику, 36 % – плодів та ягід, 30 % – овочів, понад 20 % – масла, м'яса, сиру тощо. Але динаміка зростання була невтішною.

Протягом 1960-х – першої половини 1980-х рр. капіталовкладення в агрокомплекс зросли втричі і становили понад 100 млрд. крб. Однак, якщо в другій половині 1970-х років середньорічний приріст аграрної продукції становив 1,5 %, то в першій половині 1980-х років – тільки 0,5 %. Валовий обсяг продукції рослинництва збільшився лише в 1,5, зокрема зернових – в 1,3 раза. Поголів'я корів зросло лише на 13 %, а річний надій молока від однієї корови становив у середньому 2 570 кг (на Заході – 5-6 тис.). Займаючи всього лише 5-6 % сільськогосподарських угідь, присадибні ділянки селян давали приблизно 30 % м'яса, 25 % молока, майже 40 % картоплі.

16 млрд. крб. виділили на меліорацію земель. Та разом із позитивними отримали й негативні результати: ґрунти заслонювались, знижувався рівень вод, утворювалися тріщини, поширювалися ерозійні процеси і втрачалися родючі ґрунти. Загинули придніпровські чорноземи, посівні площі скоротилися на 1,1 млн. га.

До 1985 р. природний газ отримали тільки 5 % сільських населених пунктів. Понад 4,5 млн. селян виїхали до міста, із карти України зникло більше 1,5 тис. неперспективних сіл. Отже, за темпами зростання промислової і аграрної продукції та національного доходу Україна займала передостанні місця в СРСР.

Стан освіти та науки. Негаразди все більше проявлялися в галузі освіти та науки, хоча кількісні показники весь час зростали. Протягом 1966-1976 рр. було здійснено перехід до загальнообов'язкової десятирічної освіти; до 1980-х рр. більше ніж у 5 разів збільшилася кількість спеціалістів із вищою освітою та науковців. У республіці проводилися фундаментальні дослідження з математичних, природничих і технічних наук. Особливо великі досягнення були в галузі кібернетики (у 1973 р. українською мовою вийшла унікальна двотомна “Енциклопедія кібернетики”), ядерної фізики, астрономії, атомної енергетики й ракетобудування, матеріалознавства, механіки, біохімії, сільськогосподарських наук тощо. Світової слави набули розробки інститутів електрозварювання ім. Є. Патона, кібернетики ім. В. Глушкова, багатьох інших академічних, міжгалузевих і вузівських наукових центрів.

В УРСР працювало багато визначних учених та педагогів. Однак їх діяльність часто сковувалась адміністративно-командними методами управління і партійним диктатом. Наукові розробки надзвичайно повільно й неефективно впроваджувались у виробництво, кількісні показники переважали над якісними.

Відставання від цивілізованого світу найпомітніше проявилось в соціально-побутовій, культурній і гуманітарній сферах. Їх надмірна

заідеологізованість призвела до формування фальшивих ідеалів, ігнорування загальнолюдських цінностей та норм морального й національного виховання. Гіперболізація класового підходу і соціалістичного реалізму, формалізм у вирішенні національно-релігійних проблем створювали духовний вакуум, сприяли порушенню зв'язків минулих і наступних поколінь. Жорстоко переслідувалися неформальні об'єднання та будь-які інші спроби вийти за межі установлених комуністичною владою догм і стереотипів.

Етнодемографічні та соціальні зміни. В Україні інтенсивно збільшувалася кількість міського населення (до 2/3 від усієї кількості); приблизно в 2 рази зросла чисельність робітників і службовців, однак колгоспників стало удвічі менше. У декілька разів підвищився освітній рівень, але позитивні кількісні зміни супроводжувалися занепадом моралі, зниженням престижності інтелектуальної праці, відставанням соціальної сфери. У містах постійно зростала черга на житло, рівень забезпечення необхідними товарами й послугами та споживання промислових і продовольчих товарів залишався дуже низьким.

Протягом 1960-1970-х рр. у результаті дії багатьох факторів у 4 рази знизилась народжуваність (від 13,6 чол. у 1960 до 3,4 у 1980 р. на тисячу чоловік населення) і майже у 2 рази зросла смертність (відповідно 6,9 і 11,4 чол.). За рівнем смертності УРСР у 1980-х рр. зайняла 3-тє місце в СРСР. У двох областях – Чернігівській та Сумській – кількість померлих почала перевищувати кількість народжених. Населення республіки старіло, зменшувалась середня тривалість життя (від 70 до 68 років).

У національному складі частка українців зменшилася від 76,8 % у 1959 р. до 73,6 % у 1979 р. Зате частка росіян зросла відповідно від 16,9 до 21,1 %. Протягом 1959-1979 рр. в УРСР поселилися, в основному в містах, від 1,5 до 2 млн. етнічних росіян. Несприятлива для українців ситуація в південно-східних областях ще більше загострилася. Наприклад, з 1970 по 1979 р. українців у Донецькій області збільшилося на 26 тис., а росіян – на 238 тис. чол.

Інтенсивно відбувалася новітня русифікація, яка особливо посилилася після усунення в 1972 р. П. Шелеста від влади. Першим секретарем ЦК КПУ став В. Щербицький (1972-1989 рр.) – “опора застою”, прихильник повного підпорядкування України московському центру. Він активно пропагував брежнєвсько-сусловську теорію злиття націй і формування єдиного радянського народу.

За гласними й негласними вказівками радянського керівництва українська мова інтенсивно витіснялася з усіх сфер суспільно-політичного, наукового, культурного і навіть побутового життя. Так, якщо

в 1970 р. у республіці українською мовою було видано 38,2 % усіх книг та брошур, то в 1988 р. – лише 21,4 %, трохи більше 1/5. На кіностудії ім. О. Довженка із 60 відзнятих фільмів лише 3 були україномовними. Репертуар кінотеатрів майже на 100 % був російськомовним. У 1987 р. тільки половина дітей навчалася в українських школах. Зрештою, радянська політика інтернаціоналізму призвела до того, що кількість українців, які вважали українську мову своєю рідною, постійно зменшувалася: від 93,5 % у 1970 р. до 87,7 % у 1989 р. В Україні термін “український народ” майже не вживався, натомість говорили й писали народ України, трудящі УРСР тощо.

2. Суспільно-політичне життя та духовний розвиток УРСР

Близько 1 000 осіб брали участь у різних формах дисидентського руху, 80 % із них представляли інтелігенцію. За своїм спрямуванням дисидентство поділялося на національно-демократичне, правозахисне й релігійне. Дисиденти протестували проти посилення ідеологічного тиску КПРС, порушення прав людини, повороту до неосталінізму, негативних проявів соціально-економічної, національно-культурної та релігійної політики.

У 1965-1966 рр. пройшла перша хвиля арештів (І. Світличний, М. і Б. Горині, В. Мороз, М. Косів та ін.). Восени 1965 р. на прем'єрі знаменитого кінофільму С. Параджанова “Тіні забутих предків” із протестом виступили І. Дзюба та В. Стус. Незабаром І. Дзюба написав роботу на тему “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, у самвидаві з'явилися актуальні публіцистичні дослідження В. Чорновола “Лихо з розуму”, Є. Сверстюка “Собор у риштованні” та ін.

Проти політичних арештів виступила велика група діячів науки, літератури й мистецтва. У 1968 р. колективний лист до радянського керівництва підписали І. Дзюба, В. Шевчук, Ліна Костенко, І. Драч, М. Вінграновський, В. Некрасов, І. Світличний, В. Стус та інші (всього 139 чол.). Усі вони згодом зазнали адміністративно-партійних стягнень і переслідувань. Але критичні звернення до керівництва і до редакцій центральних газет не припинялися.

На знак протесту проти придушення радянськими танками “Празької весни” 1968 р., а також підневільного становища України у складі СРСР колишній воїн УПА і в'язень сталінських таборів Василь Макух здійснив у Києві акт самоспалення.

У ті ж роки набув розголосу заборонений і розкритикований владою, як ідейно-шкідливий пасквільний твір, роман О. Гончара “Собор”. На його захист піднялася творча молодь м. Дніпропетровська.

Організаторів протесту засудили до 2-5 років ув'язнення в таборах суворого режиму.

З 1970 р. у самвидаві почав виходити підпільний “Український вісник” (гол. ред. В. Чорновіл). За написання статей і книг авторів жорстко карали. Наприклад, історика В. Мороза засудили до 14 років тюремного ув'язнення.

У 1970 р. трагічно загинула за невідомих обставин талановита художниця А. Горська. Її похорон у Києві переріс у політичну демонстрацію протесту проти репресій. У 1971 р. В. Стус, В. Чорновіл, І. Стасів та інші утворили громадський комітет захисту Ніни Строкатої. Ще раніше інженер-майор Г. Алтунян та кібернетик Л. Плющ увійшли до першої в СРСР ініціативної групи захисту прав людини.

У 1972-1973 рр. пройшла друга велика хвиля арештів – близько 100 чоловік, у тому числі подружжя Світличних і Калинців, В. Стус, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, Л. Плющ, І. Дзюба, С. Параджанов, Є. Пронюк, Ю. Шухевич, С. Глузман та ін. У республіці розпочалася так звана ера маланчукізму – доба тотального наступу на українську мову, культуру, історію (з 1972 р. В. Маланчук-Мілман став секретарем ЦК КПУ з питань ідеології). У науково-освітніх та культурних установах відбулися масові звільнення з роботи, які не обминули навіть партійних працівників. Так, із Вищої партійної школи при ЦК КПУ звільнили 3-х викладачів разом із ректором А. Чеканюком; з посад були усунуті головний редактор журналу “Комуніст України” В. Терлецький, директор Інституту історії партії І. Назаренко, міністр освіти Ю. Даденков, деякі секретарі ЦК КПУ й обкомів партії, директор Інституту археології Ф. Шевченко, редактор журналу “Дніпро” Ю. Мушкетик та багато інших. Позасудових переслідувань і цькувань у цей період зазнали історики О. Апанович, М. Брайчевський, Я. Дашкевич, Я. Дзира, О. Компан, літературознавці М. Коцюбинська, Г. Нудьга, С. Пінчук, С. Шурат, письменники Б. Харчук, О. Бердник, Г. Снігірьов, В. Некрасов та ін. Поетичні збірки Ліни Костенко не друкувалися 16 років; видання її віршованого роману “Маруся Чурай” відтягнулося на 6, а книжки В. Симоненка “Лебеді материнства” – на 10 років.

Імена багатьох українських діячів та чимало найвагоміших подій і явищ української історії заборонено було навіть згадувати, безсоромно фальсифікувалися і переслідувалися будь-які національно-патріотичні мотиви. Як приклад можна навести заборону книги П. Шелеста “Україна наша Радянська”, брошури М. Киценка “Хортиця у героїці й легендах”, роману І. Білика “Меч Арея”, закриття унікальної збірки українського мистецтва Івана Гончара та ін.

1. *Українська Гельсінська група*. Виникла в 1976 р. для сприяння виконанню гельсінських угод на чолі з письменником М. Руденком. До групи ввійшли О. Бердник, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, Н. Строката, О. Тихий та ін. Згодом чисельність групи зросла майже до 40 чоловік. У Москві групу представляв генерал П. Григоренко. В основі діяльності правозахисників знаходилися такі основоположні міжнародні документи, як Декларація прав людини (1948 р.) та матеріали Наради з питань безпеки й співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1975 р.). Учасники групи добивалися, щоб права людини стали щоденною нормою суспільного життя в СРСР, а УРСР отримала повноцінний державний статус.

Незважаючи на арешти, переслідування та еміграцію за кордон декількох учасників, УГГ продовжувала свою діяльність аж до періоду горбачовської перебудови. Вона залишилася єдиною в СРСР правозахисною організацією, яка не заявила про свій саморозпуск. У 1988 р. на її базі виникла Українська Гельсінська спілка (УГС), а в 1990 р. – Українська республіканська партія (УРП).

Дисидентський рух вимагав від його учасників великої мужності та самопожертви. У 1978 р. поблизу могили Т. Шевченка в Каневі підпалив себе Олекса Гірник із Калуша, колишній політв'язень польських та радянських тюрем, що боровся проти русифікації українського народу та “проти російської окупації в Україні”.

У травні 1979 р. під Львовом (у Брюховичах) знайшли повішеним популярного композитора В. Івасюка. Існує версія про причетність до цієї справи КДБ. На траурний мітинг зібралось багато людей, згодом голова львівської організації СПУ Р. Братунь був звільнений з посади.

Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. у суспільно-культурному житті наступили деякі полегшення. У 1979 р. В. Маланчука звільнили з посади секретаря ЦК КПУ, тоді ж була знята негласна заборона на друкування творів опальних письменників та поетів. Розширилася й лібералізувалася тематика історичних досліджень, поліпшилася робота по збереженню пам'яток історії та культури. Партійне керівництво намагалось таким чином добитися певного компромісу з інтелігенцією, завданням якої було створення національної за формою, але обов'язково соціалістичної за змістом української радянської культури.

Проте, як засвідчила практика, принципової зміни у проведенні партійно-ідеологічної лінії не відбулося. Продовжувалися гоніння на людей розумової й творчої праці. Наприклад, із посади головного редактора журналу “Всесвіт” зняли Д. Павличка, хоч саме при ньому цей часопис набув найбільшої популярності.

Протягом 1984-1985 рр. у таборах і тюремних лікарнях закінчили свій земний шлях О. Тихий, В. Марченко, Ю. Литвин та В. Стус. Ціною власного життя вони сприяли утвердженню в нашому суспільстві ідеалів демократичної й правової держави.

3. Зовнішня політика Радянського Союзу в 1965-1985 рр.

З приходом до влади Л. Брежнєва (1964), здавалось, суб'єктивізм у зовнішньополітичних відносинах буде зникати, адже визначився достатньо чіткий курс на розрядку. Нагадаємо, що наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст., завдяки ініціативі СРСР та його союзників і вмілій взаємодії з західними партнерами, було досягнуто чимало.

Так, під час першого в історії офіційного візиту Президента США Р. Ніксона до Радянського Союзу в 1972 р. було підписано документ “Основи взаємовідносин між СРСР і США”, договір про обмеження систем протиракетної оборони, розроблено тимчасові угоди про деякі обмеження стратегічних роззброєнь ОСО-1, а згодом ОСО-2. Підписано договори між ФРН, з одного боку, і СРСР, а також НДР, ПНР, ЧССР – з іншого. У вересні 1971 р. СРСР, США, Великобританія та Франція після тривалих переговорів підписали угоду по Західному Берліну. ГА ООН у вересні 1971 р. схвалила радянську пропозицію про скликання всесвітньої конференції із роззброєння.

Україна брала активну участь у поглибленні процесу розрядки. У 1971 р. вона підписала договір про заборону розміщення зброї масового знищення на дні морів і океанів, 1974 р. – документ про “Визначення агресії” та ін. Важливий внесок України і в успішне проведення наради з безпеки і співробітництва в Європі – підписання в 1975 р. у Гельсінкі заключного Акта наради. Дехто вважає заслугою Л. Брежнєва підписання Гельсінського пакту як кульмінацію успіхів радянських зовнішньополітичних акцій 70-х років ХХ ст. Але, на жаль, брежнєвське керівництво вбачало у гельсінських документах 33 держав насамперед засіб лише для “закріплення післявоєнних реалій”, консервації того, що є, а все інше вважалось культурним і науковим обміном. Деідеологізація відносин була у той час другорядною.

Хоча в 1977 р. за радянської ініціативи ГА ООН прийняла Декларацію про поглиблення, зміцнення розрядки міжнародної напруженості, проте повільний, але незаперечний відступ від неї розпочався.

У чому полягають його прояви і причини? Вважалось, що причиною цього є плани розробки нейтронної зброї, виробництво “першингів-2” і розміщення крилатих ракет у Європі, небажання зупинити випробування ядерної зброї.

А Радянський Союз? Сучасні дослідники оцінили прорахунки брежнєвської політики, коли мільярди витрачалися на знищення

радянських ракет, хоча можна було вчасно зупинити їх розгортання. Канцлер ФРН Р. Шмідт запропонував заморозити розгортання радянських ракет СС-20, а у відповідь – не розміщувати “першинги” й американські крилаті ракети. Причини відмови треба шукати в “брежнєвській доктрині”, яка з’явилася набагато раніше, ще під час “Празької весни” 1968 р.

Як і М. Хрущов, не спромігшись зрозуміти суть угорських подій, брежнєвське керівництво адекватно оцінило події у Чехословаччині. Л. Брежнєв погрожував відставкою, якщо ревізіоністи прийдуть до влади у Празі. Серед вищого керівництва КПРС, яке приймало рішення про вступ радянських військ у Чехословаччину, був і член Політбюро ЦК партії, перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест. Саме через П. Шелеста чехословацькі “товариші” передали звернення до Л. Брежнєва “про допомогу”. Голос П. Шелеста звучав тоді дуже рішуче, хоча згодом, через два десятиріччя, він скаже: “Це було помилкове рішення, яке принизило роль і міжнародний авторитет Радянського Союзу”. Він буде змушений визнати, що й серед простих людей України були противники тієї репресивної акції.

Саме після придушення “Празької весни” ідеї про демократизацію і лібералізацію відносин із сусідніми країнами зникли. Їх місце зайняла брежнєвська “доктрина здержування”, яка остаточно привернула увагу до СРСР соціалістичних країн. Це засвідчують польські події 1980 р. Що заважало повторити тут чехословацький варіант? Існує думка, що на засіданні 4 грудня 1980 р. у Москві окремі члени Політбюро ЦК КПРС, зокрема В. Щербицький, поставились до цих подій з підвищеною відповідальністю. Тоді Політбюро поділилося у співвідношенні 6:6. Гадаємо, що причини інші: 7 грудня Президент США Дж. Картер надіслав послання Л. Брежнєву. Бжезинський звернувся до глав західних держав і ООН, особисто до Індіри Ганді з проханням вплинути на позицію Москви (з дня на день мав розпочатися візит Л. Брежнєва в Індію). Саме загроза замороження відносин зі США і західними країнами врятувала Польщу в 1980 р.

Проте загроза радянської інтервенції знову стала реальністю (1981 р.). В. Крючков, який тоді очолював радянську зовнішньополітичну розвідку, був прихильником підготовки і проведення в Польщі празького варіанта, тому дуже тенденційно оцінював польську ситуацію, про що і доповідав голові КДБ Ю. Андропову. І лише зважений крок генерала В. Ярузельського про введення в Польщі в грудні 1981 р. воєнного стану врятував країну від можливої інтервенції. Це вже була внутрішня справа поляків. Як зазначав В. Ярузельський, “поляк у поляка стріляти не буде”.

Для збереження і зміцнення панування у Східній і Центральній Європі необхідні були величезні збройні сили. Згідно з логікою боротьби з НАТО, “доктрина Л. Брежнєва” мала на меті абсурдну ідею: будь-що домогтися воєнно-стратегічного паритету, а в Європі – переваги. Цікаво, що радянська частка у воєнних витратах Варшавського договору становила 90 %, а американська в НАТО – близько 50 %.

Принциповою помилкою радянської зовнішньої політики було введення радянських військ в Афганістан у 1979 р. Ще в 30-х роках ХХ ст. відомий радянський дипломат, нарком закордонних справ М. Литвинов наголошував: “Мир є цілісним”. Він мав на увазі, що мир у Європі не може бути стабільним, коли, наприклад, в Азії Японія здійснює агресію проти Китаю, а в Африці Італія зводить рахунки з Ефіопією.

Натомість Радянський Союз на початку 80-х років ХХ ст. вперто намагався переконати всіх і насамперед себе, що можна воювати в Афганістані й успішно будувати “загальноєвропейський дім”. Цього не могла зрозуміти і Європа. Такими діями Радянський Союз поховав і потужний антивоєнний рух, що набував сили на європейському континенті. Тоді ж голос членів делегації України у різних організаціях ООН, на сесіях ГА звучав на підтримку невинуватих дій СРСР, які засуджували навіть союзники з Варшавського блоку.

Хто відповідав за війну в Афганістані? Академік Г. Арбатов вважає, що з чотирьох осіб, що приймали рішення, двоє не передбачали його наслідків (Л. Брежнєв – через хворобу, Д. Устинов – через політичну обмеженість). Але, за його словами, неможливо збагнути, як А. Громико і особливо Ю. Андропов припустилися такої помилки. Г. Арбатов спрощує це питання, адже добре відомо, що в регіональних конфліктах Радянський Союз завжди мав власні інтереси. Тисячі синів рядових трудівників України гинули в Афганістані. Однак Афганістан – не єдине місце на землі, куди посилали українську молодь. Були ще Ангола, Мозамбік, Ефіопія, Єменська Арабська Республіка та інші країни, де в бойових діях брали участь воїни з усіх радянських республік.

Разом з іншими радянськими республіками Українська РСР надавала економічну і науково-технічну допомогу країнам, що визволилися від колоніальної залежності. Промислові підприємства України поставляли продукцію в 70 країн Азії, Африки, Латинської Америки. Українські представники в різних організаціях ООН, на сесіях Генеральної Асамблеї рішуче виступали проти расової дискримінації та політики неоколоніалізму, за соціальний прогрес країн, що розвиваються. У 1970 р. УРСР була призначена членом спеціального комітету ООН проти апартеїду, 1976 р. стала членом Комітету з прав людини.

У 1983-1985 рр. республіку обрали членом Комісії з прав людини (ЕКОСОС). У відносинах з країнами третього світу дипломатичні кроки України в ООН були спрямовані на підтримку політики радянського керівництва, яке боролось з американською адміністрацією за сфери впливу, що не сприяло досягненню стабільності у світі.

На соціалістичні країни припадало 80 % усіх торгово-економічних зв'язків України. Однак протягом тривалого часу не вирішувалася проблема взаємовигідних зв'язків, не удосконалювалась їх структура. Із соціалістичних країн республіка одержувала здебільшого готову продукцію, а з України туди відправляли передусім паливо і сировину за цінами, нижчими від світових. До того ж витрати на видобуток природних ресурсів постійно зростали. Україні доводилось мати невинувдані витрати через прагнення радянського керівництва до незмінної політики щодо Східної та Центральної Європи.

Критичний аналіз попередніх зовнішньополітичних доктрин, практики досягнень і невдач радянської дипломатії, глибоке осмислення реалій сучасності дали змогу по-новому визначити її роль, стратегію і тактику у міжнародних відносинах. Вперше теза про нове політичне мислення була висловлена М. Горбачовим у грудні 1984 р. в Лондоні, де він очолював радянську парламентську делегацію. Проте ставлення до цієї ідеї почало змінюватися після квітня 1985 р. завдяки утвердженню процесу перебудови.

Нове політичне мислення стало реальністю. Маргарет Тетчер заявила про закінчення “холодної війни”. Безпрецедентний факт допомоги всьому світу Вірменії після землетрусу був переконливим свідченням цьому. Найпереконливішим виявленням оновлення зовнішньої радянської політики став вивід військ із Афганістану і реалізація договору щодо ракет середньої та близької дальності. Велика заслуга М. Горбачова, радянської зовнішньої політики після 1985 р. полягала в тому, що розпочався системний і цілеспрямований демонтаж першоджерел конфронтації, а не їх наслідків, як було за часів Л. Брежнєва. “Доктрини Л. Брежнєва” змінив універсальний принцип свободи вибору і невтручання у внутрішні справи. Небезпечний класово-ідеологічний підхід у міжнародних справах змінив принцип орієнтації на загальнолюдські інтереси.

Нове політичне мислення сприймалось керівниками соціалістичних країн неоднозначно. У таборі радянських і місцевих консерваторів, “прихованих” і “відкритих” сталіністів, було чути голоси про “розвал соціалістичної співдружності”, “реставрацію капіталізму”. Н. Чаушеску, наприклад, закликав до створення “Інтернаціоналу” противників перебудови, щоб збройною силою зупинити нові процеси

у східноєвропейських країнах. Він заявив, що реформи стануть можливими в Румунії, “коли на яблунях виростуть груші”. Однак історія зроби́ла вибір. Намагання будь-що зберегти сталінський псевдосоціалізм призвело до глибокої кризи і повалення тоталітарних режимів.

З утвердженням нового політичного мислення українській дипломатії, з одного боку, стало легше працювати, оскільки змінилося загальне ставлення до України у світі, з іншого – складніше. Кожна країна, кожен народ став активніше реалізувати невід’ємне право на вибір свого шляху розвитку. Цю політику Україна декларувала в ООН. Велике значення мала участь України в міжнародних програмах співпраці по лінії спеціалізованих організацій, запозичення і впровадження всього корисного, що було за кордоном.

Великим міжнародним форумом, який широко обговорював проблему формування нового способу мислення, була 41-ша сесія ГА ООН у 1986 р. Республіка стала співавтором 12 проектів резолюцій із найважливіших аспектів політики виживання, роззброєння. У виступі на сесії глава делегації України наголосив, що проблема виживання може бути розв’язана лише внаслідок докорінного повороту до дійсно безпечного світу. Справжня безпека може бути загальною, взаємною і рівною для всіх. Сесія схвалила 70 рішень, і українська делегація їх підтримала.

На 42-й сесії ГА ООН у 1987 р. Україна разом із БРСР, НРБ, УНР, СРСР, ЧССР виступила з меморандумом про всеосяжну систему міжнародного миру і безпеки. Представники республіки розробили і внесли два робочих документи, що забезпечували принциповий підхід до питань піднесення ролі ООН у галузі вдосконалення механізму реалізації шляхів досягнення безпеки.

Працюючи в першому комітеті під час роботи 43-ї сесії ГА ООН, республіка стала співавтором 10 резолюцій з питань міжнародної безпеки і роззброєння. У другому комітеті (економічні та фінансові питання) разом з Чехословаччиною Україна виступала з важливою ініціативою у справі зміцнення міжнародної екологічної безпеки. У третьому комітеті, який розглядав соціальні, гуманітарні питання, республіка стала ініціатором прийняття Резолюції про міжнародне співробітництво в галузі прав людини. Україна виступила співавтором понад 40 резолюцій, 60 разів українська делегація виступала з приводу головних питань, що обговорювалися на сесії Генеральної Асамблеї ООН.

У вересні 1989 р. в Києві проведено семінар ООН із питань багатосторонніх заходів щодо зміцнення довіри та запобігання війні. Свідченням зростаючого міжнародного авторитету України стало відкриття Генерального консульства ФРН, візит у столицю республіки

Прем'єр-міністра Канади Мартина Брайана Мелруні в листопаді 1989 р., перебування у Києві та Львові у квітні 1990 р. Президента Республіки Польща В. Ярузельського.

Для України як європейської держави актуальним постало питання про конкретний внесок у загальноєвропейський процес, визначення форм участі у регіональному співробітництві в різних галузях: економічній, екологічній і гуманітарній. Особливого значення для формування нової структури економіки України набули спільні підприємства як найбільш зріла форма міжнародної економічної співпраці. Якщо на початку 1989 р. працювало дев'ять таких підприємств, то на 1 січня 1990 р. у республіці було зареєстровано 83 спільні підприємства із зарубіжними партнерами з 26 країн. Найбільша кількість підприємств була створена з фірмами ФРН, Австрії, Франції, Угорщини та Польщі.

З 1989 р. підвищилася ефективність підприємств і організацій республіки у зовнішньоекономічній сфері. Зареєстровано понад 2 тис. учасників, які займалися встановленням зовнішньоекономічних зв'язків. Усього підприємства України поставили на експорт продукції на суму 6,3 млрд. крб., але лише на 0,3 млрд. крб. за безпосередніми зв'язками з іноземними партнерами. І надалі повний контроль за зовнішньоекономічними відносинами України здійснювався з Москви.

Україна як член ЮНЕСКО, з якою співпрацювало на постійній основі майже 600 неурядових організацій, не була представлена в жодній. Ситуація змінилася в серпні 1990 р. У Києві відбувся перший конгрес МАУ (Міжнародної асоціації українців). Президентом був обраний Г. Грабович (США). Це перша міжнародна неурядова організація, в якій фігурує Україна. Вирішальну роль у піднесенні ролі народної дипломатії відіграв Всесвітній з'їзд українських лікарів, який відбувся у серпні 1990 р. в Києві та Львові. Він став своєрідним прообразом світового конгресу українців, що відбувся в 1992 р.

Отже, незважаючи на зниження суверенітету України в міжнародних відносинах у 1945-1990 рр., можна стверджувати, що саме участь республіки в діяльності міжнародних організацій, насамперед в ООН, дала їй змогу долучитись до світового досвіду ведення і розв'язання міжнародних проблем.

Українці відмовилися від ігнорування думки громадськості, позбулися надмірної таємничості зовнішньої політики, більш відкритою стала дипломатична "кухня". Розширилось і коло учасників зовнішньополітичного процесу, зросла народна дипломатія. У січні 1990 р. Україна була учасницею 160 міжнародних договорів. Це створило належні умови для її подальшої співпраці з широкого кола політичних, економічних, гуманітарних, правових та інших питань.

Отже, протягом чотирьох повоєнних десятиліть (1945-1985 рр.) Україна економічно і політично залишалася однією із найважливіших складових командно-адміністративної системи СРСР. Радянське керівництво, формально визнаючи і декларуючи історичне право українців на національну самобутність і державність, погодилося на значне територіальне розширення кордонів УРСР за рахунок західноукраїнських земель (на жаль, не всіх) і Криму, а також на представництво УРСР на міжнародній арені (у 1945 р. Україна стала членом-співзасновником ООН). Однак вирішальним для Москви у розв'язанні усіх питань соціально-економічного, політичного і культурного розвитку республіки було забезпечення тут, як і загалом в усьому СРСР і країнах соціалістичного табору, великоросійських імперських інтересів, позбавлення українського народу реальних національно-державних перспектив. В Україні з особливою жорстокістю було ліквідовано збройний опір ОУН-УПА, а згодом придушено політичну і духовну опозицію. Республіці відвели роль “опори застою” і бази формування єдиного радянського народу з усіма негативними наслідками такого стану речей для всієї Центрально-Східної Європи.

Тема 8. ПЕРЕБУДОВА В СРСР. УКРАЇНЬКА РСР НА ШЛЯХУ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

План

1. Початок перебудови. Економічна політика СРСР в другій половині 80-х років ХХ ст.
2. Піднесення національно-визвольного руху в УРСР. Проголошення незалежності України.
3. Суверенізація Української РСР.

1. Початок перебудови. Економічна політика СРСР в другій половині 80-х років

У березні 1985 р. до влади приходять М.С. Горбачов, який у квітні цього ж року проголошує політику перебудови, причинами якої було:

- відставання СРСР за темпами економічного розвитку, ефективності виробництва, продуктивності праці від провідних країн світу;
- застійні тенденції в соціально-політичній і духовній сферах життя;
- загальна криза суспільства.

Мета перебудови – збереження радянської системи шляхом її модернізації.

Періодизація доби перебудови:

- 1985-1986 рр. – пошуки шляхів модернізації соціалістичного суспільства; курс на прискорення;
- 1987-1988 рр. – початок реальних перебудовчих процесів, спроби реформ у промисловості, гласність. Перебудова “згори”;
- 1989-1991 рр. – перебудова “знизу”. Падіння авторитету Комуністичної партії, кінець її політичної монополії, утворення нових партій. Значна активізація політичної діяльності мас, посилення дезінтеграційних процесів у СРСР.

Спочатку термін “перебудова” означав поліпшення керування державним і господарським механізмом, але поступово під ним мали на увазі цілий комплекс політичних реформ у радянському суспільстві в 1985-1991 рр.

Основні напрями реформ:

- демократизація суспільства;
- створення правової держави;
- гласність;
- реабілітація незаконно засуджених і репресованих за роки радянської влади;
- утвердження багатопартійності;
- запровадження інституту президентства;
- підготовка нового союзного договору;
- політика нового мислення у зовнішніх відносинах;
- підтримка демократичних революцій у Східній Європі.

Партійний апарат насторожено зустрів реформи, прагнучи зберегти колишню систему управління. У 1987 р. М. Горбачов зробив серйозні кроки у справі демократизації громадського життя. Почалася політика гласності (під цим терміном мали на увазі обмежену свободу слова). Прибічники М. Горбачова дозволяли і заохочували критику Сталіна і сталінського режиму. У суспільстві знову довідалися про масштаб репресій (і значно більше, ніж у 50-ті роки). 1987 р. М. Горбачов визнав, що проголошеного за Л. Брежнєва “розвинутого соціалізму” насправді не існує, що в СРСР побудовано деформований, несправжній соціалізм. М. Горбачов сподівався, що гласність дозволить йому опертися на народні маси, очистити КПРС від консервативних прихильників старого курсу і за допомогою оновленої партії забезпечити проведення реформ і могутній ривок в економіці. Сам того не бажаючи, М. Горбачов зумовив політизацію радянського суспільства. Ніколи ще в СРСР і Україні не було такого інтересу до минулого, прагнення до змін, неприйняття ідей комунізму. Гласність підсилила підтримку М. Горбачова громадянами країни, але зруйнувала в них віру в комуністичні

ідеали. Незабаром стало зрозумілим, що люди прагнуть демократії, але не довіряють КПРС.

В економіці М. Горбачов проголосив курс на прискорення. Цей курс був закріплений XXVII з'їздом КПРС (1986 р.). Суть прискорення зводилась до того, щоб надати підприємствам самостійність, відібрати компетентних керівників, навести порядок на підприємствах, зацікавити робітників у результатах їхньої праці. Головним завданням прискорення було швидке застосування досягнень НТР і збільшення обсягів виробництва до 2000 р. у 2 рази. План прискорення був абсолютно нереальний, тому що з самого початку передбачалося його здійснювати в рамках адміністративно-командної моделі економіки, без усякого застосування ринкових відносин. У 1987 р. стало зрозумілим, що ніякого прискорення не відбувається, національний дохід майже не зростає.

У липні 1987 р. пленум ЦК КПРС вирішує заохочувати кооперативний рух. Було оголошено про початок радикальної економічної реформи. Державні підприємства повинні були продовжувати роботу в рамках планової економіки, рівень заробітної плати, ціни на їхню продукцію продовжувала визначати держава. Кооперативи могли діяти за законами ринку, вільно встановлювати ціни та розміри заробітної плати. Ця політика стала здійснюватися на всій території СРСР і стала причиною швидкого розвалу економіки. В умовах, коли в країні були відсутні товарні біржі, комерційні банки, не було вільного обміну валюти, організатори кооперативів отримували сировину і матеріали в державних магазинах і на державних підприємствах. Кооперативи виникали головним чином у сфері обслуговування, у легкій промисловості, торгівлі. Вони почали домовлятися з керівництвом державних підприємств, магазинів, товарних баз про оптову закупівлю частини їхньої продукції. Керівники кооперативів могли платити більше, ніж держава, за одну і ту ж продукцію. Це було вигідно керівникам заводів, але продаж товарів кооперативам призводив до того, що підприємство не виконувало державного плану і руйнувало весь ланцюжок зв'язків між державними підприємствами. Невиконання планів викликало ланцюгову реакцію: перерви в постачаннях з одного підприємства на інше призводили до нових спадів виробництва, а в кінцевому підсумку до повного руйнування планової економіки. Одночасно кооперативи швидко заробляли гроші, скориставшись підвищеним попитом на дефіцитні товари. В умовах економічного спаду, коли реальне виробництво скорочувалося, держава продовжувала виплачувати заробітну плату і навіть підвищувала її. Але зростання заробітної плати не супроводжувалося підвищенням цін у державних магазинах. Люди стали купувати багато товарів про запас, почали виникати несподівані дефіцити (тютюн,

алкоголь, зубна паста, миючі засоби, цукор). У 1989 р. ціни почали зростати, але до цього часу довіру до карбованця було підірвано. Усе більшого значення набували бартерні угоди. У 1990 р. національний дохід УРСР уперше скоротився на 1,5 %. Результатом непродуманої економічної реформи став розвал планової економіки, але ринкова економіка ще не утворилася. В УРСР і Радянському Союзі панував економічний хаос.

М.С. Горбачов спробував “прискорити” розвиток економіки СРСР за рахунок ширшого впровадження наукових досягнень у промисловість і випереджаючого розвитку машинобудування, не змінюючи економічних відносин. Поряд із цим активно проводилася антиалкогольна кампанія, яка призвела до дефіциту бюджету, інфляції, непродуманого вирубування виноградників, стимулювала розвиток самогонваріння.

У травні 1990 р. була оприлюднена урядова програма переходу до ринку. Таким чином, вирішувалось питання про перехід від планової системи управління до регулювання промисловості через вільні ціни та прибуток.

Перебудова почалася і у сфері ідеології. На ХІХ партійній конференції було обговорено хід політичної реформи і взято курс на будівництво “соціалістичної правової держави”, поділ влади, розвиток парламентаризму. Був створений новий законодавчий орган – з’їзд народних депутатів СРСР. Вибори стали проводитися на альтернативній основі. У березні 1990 р. ІІІ з’їзд народних депутатів запровадив посаду Президента СРСР. Ним став М. Горбачов. Була скасована стаття 6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС у суспільстві. Розпочався процес формування багатопартійності. На черговому ХХVІІ з’їзді КПРС у 1990 р. усередині партії намітився розкол. Почався масовий вихід з лав КПРС.

В Україні здійснення політики перебудови мало свої особливості:

1. Процеси реформування йшли повільніше, ніж у центрі та прибалтійських республіках, оскільки гальмувалися міцним партійно-державним апаратом на чолі з В.В. Щербицьким.
2. На здійснення перебудови дуже вплинула Чорнобильська катастрофа (аварія на Чорнобильській атомній електростанції у квітні 1986 р.). У результаті катастрофи було виведено з користування 144 тис. га землі, 492 тис. га лісу, забруднено площу в 10 млн. га. У найкоротші терміни потрібно було відселити 160 тис. осіб, побудувати їм житло. Ліквідація наслідків аварії вимагала величезних економічних і фінансових затрат.
3. Процеси перебудови в Україні відбувалися без кровопролиття, як це було в Прибалтиці, Грузії, Азербайджані, Узбекистані, Таджикистані та інших республіках тодішнього СРСР.

2. Піднесення національно-визвольного руху в УРСР. Проголошення незалежності України

Головною ознакою духовного і культурного життя у роки перебудови була *гласність* – відкрите обговорення в засобах масової інформації історичного минулого та актуальних проблем сучасності. Термін “гласність” означав перехідний етап у напрямі до свободи слова. Раніше вся інформація була під жорстким контролем, а частина її взагалі була заборонена, тому така політика означала значний радикалізм. Гласність насамперед поширилася на історію. У світ вийшли численні публікації художніх, філософських творів, які тривалий час залишалися недоступними: секретні протоколи пакту Молотова-Ріббентропа, документи про голодомор 1932-1933 рр., Українську революцію 1917-1919 рр., діячів Центральної Ради та Директорії, події громадянської війни в Україні, сталінські репресії, війну в Афганістані. З’явилося неупереджене висвітлення діяльності ОУН-УПА в роки Другої світової війни. Глядачі змогли побачити раніше заборонені й нові фільми. З’явилися документальні фільми, що розповідали про сувору дійсність минулих років. Були повернуті із забуття романи В. Винниченка, драми М. Куліша, оповідання М. Хвильового. Нові телевізійні передачі пробуджували інтерес до української історії.

У 1989 р. в країні склалася нова політична ситуація. Реформація почала здійснюватись тепер не лише “згори”, але й “знизу”, з боку широких мас. Відбувалася поляризація суспільних сил, почали формуватись нові політичні партії, зароджувався реальний політичний плюралізм, різко зростало значення національного питання. Були створені умови для зростання ролі української мови в житті республіки. Відомі письменники Ю. Мушкетик, Б. Олійник, Д. Павличко вимагали обов’язкового вивчення української мови в школах.

У 1987 р. в Києві був створений Український культурологічний клуб (УКК). Учасники клубу проводили дискусії щодо закритих сторінок радянської історії, обговорювали проблеми української культури та мови. Відчуваючи тиск з боку влади через опозиційність режиму, УКК саморозпустився. У 1987 р. дисиденти на чолі з Л. Лук’яненком відновили роботу Української Гельсінської спілки, її філії виникли в багатьох регіонах України. Восени 1987 р. у Львові виникло Товариство “Лева” – молодіжна організація, що об’єднувала людей різних політичних поглядів і культури. У 1988 р. в Україні масово створюються нові суспільні неформальні об’єднання: студентська організація “Громада” в Київському університеті, а також “Спадщина”, Союз незалежної

української молоді, Демократичний союз студентів, студентське братерство. У лютому 1989 р. в Києві було утворено Товариство української мови імені Т. Шевченка. Його учасники вимагали надати українській мові статусу державної. У результаті тиску з боку громадськості у 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон “Про мови в Українській РСР”, яким був закріплений статус української мови як державної. Навесні 1989 р. у Києві виникло товариство “Меморіал”. До нього входили письменники, художники, кінематографісти, театральні діячі, що виступали за реабілітацію жертв сталінських репресій в Україні.

Посилився і рух за свободу віросповідання. У 1987-1989 рр. українські греко-католики змогли домогтися відновлення своїх прав, УГКЦ вийшла з підпілля, храми, що наприкінці 40-х рр. держава передала православним, були повернуті УГКЦ. У червні 1990 р. відбувся Перший собор Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), активізувалися й інші релігійні громади.

Із виникненням в 1988 р. опозиційних КПРС рухів в Україні починає формуватися багатопартійність. Десятки невеликих політичних груп діяли по всій Україні. Головною метою демократичних сил було створення широкого об’єднання на зразок народного фронту. У 1989 р. починається об’єднання невеликих політичних організацій в єдиний загальнонаціональний рух – Народний Рух України за перебудову. Проект програми НРУ був розроблений у лютому 1989 р.; з 8 по 10 вересня того ж року в Києві відбувається установчий з’їзд Народного Руху. Прибічники НРУ хотіли побудувати в Україні демократичне, гуманне суспільство, в якому б існували можливості для розвитку народовладдя, забезпечення розвитку української нації й інших національних груп в Україні. Важливим було прагнення створити суверенну Українську державу, яка б будувала свої відносини з іншими республіками СРСР на основі нового союзного договору. НРУ не був політичною партією, він був блоком різних партій і громадських організацій, що визнавали його програму. НРУ швидко став серйозною політичною силою, очолив організацію І. Драч.

Демократичний рух 1988-1989 рр. довів, що народ України став серйозною політичною силою. Нові громадські організації діяли більш рішуче, ніж того хотіло б керівництво КПРС. Вони пропагували ідею суверенітету України, відродження української мови та культури, порушували екологічні проблеми, виступали за подальшу демократизацію політичної та економічної систем.

Восени 1988 р. була оголошена політична реформа. Вона повинна була сприяти переходу влади від КПРС до рад. Але проголошені завдання й реальні справи керівництва КПРС багато в чому не збігалися: закон про вибори дозволяв КПРС заздалегідь забезпечити собі панування у Верховній Раді СРСР. Це розуміла переважна частина громадян України. Стали виникати політичні партії, програми яких переважно відрізнялися одна від одної. У 1989 р. в Україні утворилися партії радикального і поміркованого напрямків. У жовтні 1989 р. у Львові була створена Українська національна партія, що вимагала виходу України зі складу СРСР. У липні 1990 р. ця партія й інші невеликі організації створили Українську міжпартійну асамблею (УМА) та збиралися створити альтернативний орган влади – Національний конгрес. Радикалів підтримувала частина жителів Правобережжя й Західної України. У 1990 р. на основі Української Гельсінської спілки виникла Українська республіканська партія, що також прагнула до незалежності і дуже впливала на керівництво Народного Руху України. Лідером партії був Л. Лук'яненко. У грудні 1990 р. була утворена Демократична партія України, що вимагала незалежності і переходу до ринкової економіки. Обидві партії рішуче відкидали комуністичну ідеологію. У травні 1990 р. були утворені дві соціал-демократичні партії – СДПУ і СДПУ(о). Обидві партії прагнули до побудови справедливого суспільства, наполягали на глибоких реформах. Восени 1990 р. виникла Партія зелених України.

Нові партії були нечисленні за складом, але їхня популярність швидко зростала. КПРС швидко слабшала, її лави покинули сотні тисяч чоловік. Серед інших комуністів не було єдності: багато рядових комуністів зайняли вичікувальну позицію, спостерігаючи за боротьбою між консерваторами та реформаторами усередині партії. Консерватори засуджували політику гласності та бажали припинити реформи; реформатори прагнули перетворити КПРС на партію соціал-демократичного типу та продовжити реформи. Наприкінці 1990 р. майже всі реформатори вийшли зі складу КПУ і створили Партію демократичного відродження України. Це було свідченням глибокої кризи усередині Комуністичної партії. Восени 1989 р. відбулася зміна партійного керівництва УРСР: В. Щербицького змінив В. Івашко.

Таким чином, з 1990 р. в Україні розпочинається процес формування багатопартійної системи. Формується близько 16 політичних партій.

У березні-квітні 1990 р. в Україні відбулися перші порівняно вільні вибори до Верховної Ради та місцевих рад. На 450 мандатів

до Верховної Ради претендувало близько 3 тис. кандидатів у середньому по 6-7 чол. на одне місце. Основне суперництво розгорнулося між двома силами: демократичним блоком, який складався із Руху, Гельсінської спілки, екологічних груп і численних “неформальних” організацій, та кандидатами від Комуністичної партії. Комуністи мали певні переваги, сконцентрувавши у своїх руках засоби масової інформації, фінансові ресурси. До того ж на політичну свідомість багатьох громадян України ще впливали стереотипи минулого: вихована десятиліттями тоталітаризму політична дисципліна та побоювання “націоналізму”. Комуністи дістали більшість і сформували у парламенті свою депутатську групу (“група 239”), а демократичний блок (125 депутатів) – свою (Народну раду). Хоча комуністи значно переважали за кількістю своїх суперників, їм уперше довелося зіткнутися із легальною опозицією у стінах парламенту. Між двома групами розгорілася гостра боротьба, що часто негативно впливала на прийняття конструктивних рішень. У цілому, результати виборів засвідчили значне посилення впливу національно-демократичних сил. Після виборів головні питання життя республіки вперше стали вирішуватися не в ЦК Компартії України, а у Верховній Раді України. Головою Верховної Ради України, на посаду якого також уперше балотувалося 10 претендентів, був обраний В. Івашко, якого незабаром (липень 1990 р.) змінив Л. Кравчук.

3. Суверенізація Української РСР

16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України, що проголошувала “верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах”. Відносини УРСР з іншими радянськими республіками повинні були будуватися на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємодопомоги і невтручання у внутрішні справи. Прийняття Декларації було важливим кроком у боротьбі за незалежність республіки, створило для цього правові передумови, але ще не означало виходу України зі складу СРСР.

Декларацією визнавалося право української нації на самовизначення, держава повинна була захищати й охороняти національну державність українців. Єдиним джерелом державної влади визнавався народ, а Верховна Рада УРСР могла виступати від його імені. У документі йшлося про принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Генеральний прокурор мав здійснювати контроль за виконанням законів.

Територія України проголошувалася недоторканною. Декларація визнавала невід’ємні права та свободи людини. Вона складається з 10 розділів. У розділі про економічну самостійність проголошувалося, що “земля, її надра, повітряний простір, водні й інші природні ресурси є власністю українського народу, тобто громадян усіх національностей України”.

Декларація забезпечувала національно-культурне відродження українського народу, духовні й мовні потреби українців, що проживають за межами України.

Передбачалося створення власних збройних сил. Україна брала зобов’язання не поширювати, не виготовляти й не нарощувати ядерну зброю. Майбутня зовнішня політика України, визначена Декларацією, вбачалася як нейтральна, першочергове завдання якої – забезпечення національних інтересів України.

Згідно з пунктом “Екологічна безпека” передбачалося створення національної комісії для радіаційного захисту населення, що було необхідно у зв’язку з аварією на ЧАЕС.

Декларація про державний суверенітет не мала статусу конституційного акта й тому залишилася планом на майбутнє, побажаннями для майбутньої зовнішньої та внутрішньої політики.

Історичне значення Декларації про державний суверенітет:

- суверенітет офіційно визнано необхідною умовою подальшого розвитку української нації;
- визначено основні напрямки досягнення реального суверенітету;
- закладено основи майбутньої незалежності держави, зроблено перший крок на шляху до неї.

У 1990 р. вперше за багато років відбулися масові страйки робітників Донбасу і Дніпропетровська (250 тис. учасників); голодування студентів у жовтні 1990 р. призвело до відставки голови уряду В.А. Масола. У 1991 р. загострилася боротьба між консерваторами і демократичними силами. Реформаторські сили прагнули прискорити реформування суспільства, його демократизацію, змінити політичну та економічну системи. З іншого боку, посилились спроби зберегти панування КПРС, зміцнити СРСР, який почав розвалюватись, повернутись до ситуації “доперебудовного” періоду.

19-21 серпня 1991 р. найближче оточення Президента М.С. Горбачова спробувало здійснити державний переворот. Президента ізолювали в Криму, а в Москві був створений Державний комітет з надзвичайної ситуації (ДКНС) на чолі з віце-президентом Г. Янаєвим. До Москви

було введено війська. Опір путчистам організували й очолили в Москві Б. Єльцин та Верховна Рада Росії. В Україні Голова Верховної Ради Л. Кравчук зайняв позицію очікування. Зрештою, Президія Верховної Ради України прийняла рішення про невизнання постанов путчистів на території України. Самі путчисти діяли пасивно і зазнали поразки. Незважаючи на короткочасність цих подій, їхні наслідки були значними для України.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради України майже одностайно проголосила незалежність республіки, прийнявши відповідний акт. Віднині на території України повинні бути діяти лише Конституція та закони України. Було прийнято також рішення про підпорядкування військових формувань, дислокованих в Україні, Верховній Раді України та створення Міністерства оборони України, департизацію державних органів і установ.

Будівництво суверенної держави почалося ще до референдуму. 4 вересня 1991 р. над будинком українського парламенту було встановлено національний блакитно-жовтий прапор. 8 жовтня Верховна Рада ухвалила закон “Про громадянство України”. Усі жителі СРСР, які постійно проживали на території України, стали її громадянами. 11 жовтня український парламент затвердив концепцію оборони і будівництва Збройних сил України. У цьому документі зазначалось про бажання України бути нейтральною, без’ядерною державою, що не входить ні в які воєнні блоки. У листопаді 1991 р. Верховна Рада ухвалила закон “Про державний кордон України”, який проголосив недоторканність кордонів республіки, визначив порядок їх охорони та правила переходу. Тоді ж була створена Національна гвардія України, а також ухвалено закон “Про прокуратуру”, згідно з яким нагляд за виконанням законів на території України повинна була здійснювати Генеральна прокуратура республіки. Замість КДБ була сформована Служба національної безпеки України (СНБУ, з 1992 р. – СБУ).

1 грудня 1991 р. відбулися Всеукраїнський референдум і вибори Президента України. 90 % учасників референдуму віддали свої голоси за незалежність. Слід відзначити, що за незалежність проголосували й представники інших національностей: росіяни, євреї, білоруси, поляки та ін. На президентських виборах із шести кандидатів (В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук’яненко, В. Чорновіл, І. Юхновський, Л. Табурянський) О. Ткаченко зняв свою кандидатуру на користь Л. Кравчука). Найбільше голосів отримав Л. Кравчук (62 %).

Тема 9. УКРАЇНА НА ШЛЯХУ САМОСТІЙНОГО ДЕРЖАВНОГО РОЗВИТКУ. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ПОЛІТИЦІ, ЕКОНОМІЦІ ТА СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ В ПЕРШІ РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991-1994 РОКИ)

План

1. Державотворення та політичний розвиток України в 1991-1994 рр.
2. Труднощі формування національної економіки й прорахунки в її реформуванні.
3. Зовнішня політика незалежної України. Вихід України на міжнародну арену.

1. Державотворення та політичний розвиток України в 1991-1994 рр.

Після проголошення незалежності України та підтвердження цього акта Всеукраїнським референдумом почалася розбудова незалежної Української держави. Головними завданнями цього процесу були:

- творення власної суверенної держави;
- демонтаж тоталітарних структур;
- становлення багатопартійності;
- перетворення централізованої державної економіки на багатоукладну ринкову економіку;
- національне відродження;
- утвердження України як повноправного суб'єкта міжнародного права.

У незалежній Україні була введена нова державна символіка й атрибутика. У січні 1992 р. затверджено новий гімн “Ще не вмерла Україна” (автор музики М. Вербицький), у лютому 1992 року затверджено малий герб у вигляді тризуба, який є головним елементом великого Державного герба. Україна створила власні Збройні сили, були сформовані інститути влади. Таким чином, було утворено всі атрибути держави від кордонів до нагородної системи.

В Україні було сформовано три гілки влади. Вищим законодавчим органом стала Верховна Рада, що обирається на 4 роки. Новим елементом у структурі вищої виконавчої влади став інститут Президента. Президент обирається всенародним голосуванням терміном на 5 років, він є главою держави, главою виконавчої влади і верховним Головнокомандуючим. Вищою судовою інстанцією є Верховний Суд України. У березні 1992 р. український парламент ухвалив закон про введення

посади представника Президента на місцях. У червні 1992 р. Верховна Рада України ухвалила закон “Про об’єднання громадян”, який визначив правові основи діяльності політичних партій. Услід за цим у 1992-1994 рр. їх кількість значно зросла.

У країні склалася реальна багатопартійність, яка поділяється на три напрямки: *ліві партії, центристські та праві*. *Ліві партії* мали на меті побудувати соціалізм або суспільство, де буде забезпечена соціальна рівність громадян, домінуватиме державна власність на засоби виробництва. Сюди належали Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Прогресивна соціалістична партія України. *Центристські партії* дотримувалися поміркованих політичних позицій, виступали за розвиток ринкових відносин, розвиток приватної власності у поєднанні з необхідністю соціального захисту населення. До них належали Соціал-демократична партія України (об’єднана), Партія зелених, Народнo-демократична партія України. *Праві партії* виступали за ринкові реформи, пріоритет приватної власності, захищали ліберальні цінності. До них належали Народний Рух України, Українська республіканська партія, Конгрес українських націоналістів. У середині 1993 р. нараховувалось до 60 політичних партій, з них 21 офіційно визнана.

У 1992-1994 рр. політична ситуація в країні була досить гострою. Погіршувалось соціально-економічне становище, дуже швидко змінювалися прем’єр-міністри. Верховна Рада змінила чотири уряди – В. Масола (травень-жовтень 1990 р.), В. Фокіна (листопад 1990 – жовтень 1992 р.), Л. Кучми (жовтень 1992 – вересень 1993 р.), Л. Кравчука (Ю. Звягільського) (вересень 1993 – червень 1994 р.), розглянула сім програм виходу з кризи. Але жодна з них реально не була втілена в життя. Основними причинами стали нерішучість і половинчастість програм, непродуманість програм соціального захисту людей, що робило реформи непопулярними. Йшла боротьба за владу між Президентом Л.М. Кравчуком та Верховною Радою, яка заперечувала проти передачі виконавчої влади від рад до президентської структури. За 1992-1994 рр. Верховна Рада прийняла близько 450 законів, але більшість з них не спрацювала. Суперники звинувачували один одного в погіршенні соціально-економічного становища. У цій ситуації президент і Верховна Рада вирішили достроково припинити повноваження і провести нові вибори.

У березні 1994 р. були проведені вибори до Верховної Ради за мажоритарним принципом, а в червні-липні – вибори Президента України. У результаті виборів значну частину місць отримали комуністи й соціалісти. На це вплинуло тяжке соціально-економічне становище республіки, погіршення рівня життя людей, віра частини населення в те,

що можна повернути дешевизну товарів і доперебудовний рівень життя за допомогою комуністів. Цьому сприяло також певне розчарування частини громадян у результатах функціонування незалежної держави, побутування думки, що в усіх бідах винна незалежність. Головою Верховної Ради України було обрано соціаліста О.О. Мороза, який замінив І. Плюща (грудень 1991 – травень 1994 р.).

2. Труднощі формування національної економіки та прорахунки в її реформуванні

На економіку України руйнівний вплив мали загальна економічна криза, що охопила СРСР в кінці 80-х років ХХ ст., та розпад загально-союзного економічного комплексу. У момент проголошення незалежності Україна виявилася немічною і деформованою в економічному відношенні. 95 % підприємств підпорядковувалися Москві, майже 80 % усього виробництва не мало завершеного технологічного циклу, термінової заміни вимагали 40 % технологічно застарілих машин і устаткування. Криза охопила промисловість і сільське господарство.

Завдання реформування економіки зводилися до структурної перебудови промислового виробництва, до переходу до ринкових відносин і пошуку шляхів економічної кооперації і партнерства в нових умовах. Ключовим завданням було проведення ефективної приватизації, тобто продаж державних підприємств приватним підприємцям, що були готові вкладати кошти в їхній розвиток. У процесі приватизації і всієї економічної політики були допущені грубі прорахунки. Було оголошено про поступовий характер переходу до ринку, що означало збереження державного сектора в економіці на невизначений термін. Багато керівників підприємств використовували дану ситуацію: вони бажали отримувати від держави на пільгових умовах сировину, електроенергію, наполягали на підвищенні заробітної плати. Підприємства продовжували працювати неефективно, не приносили доходів, а багато чиновників і представників адміністрації державних підприємств скористалися ситуацією і використовували свої державні посади заради особистого збагачення. Державний бюджет регулярно не виконувався. Стихійний перехід до ринкових відносин призвів до різкого збільшення імпорту в Україну дешевих, але неякісних іноземних товарів. Почався відтік грошей за кордон, українські підприємства легкої та харчової промисловості швидко банкрутіли.

Високі податки призвели до виникнення “тіньової економіки”. Більшість підприємців прагнула уникнути сплати податків. У 1993 р. інфляція набула надзвичайних розмірів, у жодній країні світу не було такого дефіциту Державного бюджету. Прагнучи знайти ресурси для

бюджету, уряд почав збільшувати податки. В Україні було встановлено найвищу у світі ставку податку з громадян – 90 % від одержаного прибутку. За такої ставки будь-яка комерційна діяльність ставала не- вигідною. Експерти Міжнародного валютного фонду засвідчили, що економічна ситуація в Україні в 1994 р. погіршилася порівняно з будь- якою країною світу, за винятком тих, що воювали.

Було вжито серйозних заходів щодо стабілізації карбованця, інфляція скоротилася, але спад у виробництві залишався і набував катастрофічних розмірів. Масовим явищем стало безробіття, особливо в невеликих містах. На державних підприємствах нормальним явищем стали затримки з виплатою заробітної плати або її видача продукцією даного підприємства.

Реформи в першій половині 90-х років ХХ ст. не торкнулися сіль- ського господарства. Зберігалися колгоспи і радгоспи, що працювали неефективно. Щовесни їхні керівники наполягали на забезпеченні села дизельним паливом і бензином для проведення посівних робіт. Держава справно виділяла гроші, що ще більш підштовхувало інфляцію. Імпорт дешевої продукції призвів до того, що багато колгоспів і птахо- фабрик не витримали конкуренції. Виробництво зерна, м'яса, молока постійно скорочувалося. Безробіття охопило і село.

У першій половині 90-х років ХХ ст. відбувалося утвердження при- ватної власності та приватизація дрібних підприємств. У 1991-1993 рр. у приватну (зокрема кооперативну) власність перейшло 3,6 тис. підпри- ємств та організацій. Приватні підприємства працювали ефективно і швидко збільшували обсяги виробництва. Дуже швидко розвивалися сфера обслуговування, торгівля, легка промисловість. У приватні руки перейшли майже всі дрібні підприємства, значна частина великих і сере- дніх підприємств. Але не завжди підприємці діяли в рамках закону. Ряд підприємств після приватизації не змогли відновити ефективне вироб- ництво. Незважаючи на всі негативні моменти, приватний бізнес забез- печував реальне зростання виробництва, робочі місця, нагромадження капіталу.

На початку 90-х років ХХ ст. відбувався процес створення націо- нально-фінансової системи. Сформувалася мережа комерційних бан- ків. З метою виходу з рубльової зони на території республіки в 1992 р. були введені купони багаторазового використання, які були замінені в 1996 р. на справжню національну валюту – гривню. Запровадження фік- сованого курсу купоно-карбованця щодо долара і рубля призвело до зростання оборотів тіньової економіки та відтоку вітчизняних капіталів за кордон.

За перші роки незалежності економіка України потрапила у глибоку кризу, яка торкнулася практично всі сфери господарського життя і серйозно загальмувала розвиток суспільства. Національний дохід у 1993 скоротився на 15 %, продуктивність праці – на 13 %. В середині 1993 р. в Україні нараховувалось 5 382 збиткових підприємств та організацій, а це 16 % від загальної кількості. В останні місяці року почалася гіперінфляція: у 1993 р. емісія грошей становила 12 299 млрд. крб., що на 25 разів більше, ніж у попередньому році. Причини такого стану:

- 1) нечіткість, непослідовність, половинчастість реформаційного курсу в економіці, який ґрунтувався не на продуманому підході, а фактично визначався співвідношенням політичних сил у суспільстві;
- 2) Україні не вдалося оптимально вирішити співвідношення між ступенем власної автономності і ступенем взаємної інтеграції країн СНД. Спостерігалась переоцінка реальних можливостей української економіки: не було враховано, що вона структурно побудована на принципі незавершеності, позбавлена цілісності. Близько 80 % усього виробництва в Україні не мало закінченого технологічного циклу, а значить, залежало від імпорту комплектуючих виробів, сировини тощо;
- 3) загострення енергетичної кризи через обмеженість власних паливно-енергетичних ресурсів, енергомістке виробництво, застарілі технології переробки нафти і газу. У 1992 р. Росія підвищує експортні ціни на енергоносії, це змінює динаміку цін в Україні. У 1992 р. ціни в паливній промисловості України збільшилися в 227 разів, в електроенергетиці в 52 рази, в нафтохімічній промисловості в 55 разів;
- 4) відсутність державного регулювання економіки.

Протягом 1991-1993 рр. рівень життя населення України знизився в 5,6 рази, споживання основних продуктів харчування знизилося до рівня 1952-1955 років. Масовим явищем стала бідність. Швидко виник величезний розрив між доходами нової української буржуазії й інших громадян. Держава намагалася вирішувати соціальні проблеми, але в умовах спаду виробництва майже всі соціальні програми були згорнуті.

3. Зовнішня політика незалежної України.

Вихід України на міжнародну арену

8 грудня 1991 р. у Мінську зустрілись лідери Росії, України та Білорусії і заявили про припинення дії Союзного договору 1922 р. та про намір створити Співдружність Незалежних Держав (СНД). Після алма-атинської зустрічі 21 грудня до складу СНД увійшло 11 колишніх союзних республік (без Грузії та держав Прибалтики). 25 грудня 1991 р.

Президент СРСР М. Горбачов пішов у відставку. СРСР припинив своє існування. Виникнення нового геополітичного об'єднання СНД не зняло міжреспубліканських суперечностей, а виявило нові. Найбільш небезпечні конфлікти виникли між Росією та Україною з приводу долі Чорноморського флоту, Криму та умов постачання в Україну енергоносіїв з Росії. Ці три проблеми й сьогодні є основними у відносинах між цими державами.

Після розпаду СРСР відбулися помітні зміни у міжнародному становищі України. За період з грудня 1991 р. по лютий 1992 р. Україну як незалежну державу визнали більше 80 країн світу, на 2 червня 1992 р. – вже 118 держав. На 1 січня 1993 р. республіку як незалежну державу офіційно визнали 132 країни світу, з них 106 встановили з Україною дипломатичні відносини. На початок 1994 р. ця цифра зростала до 140. З листопада 1990 р. по січень 1993 р. українська дипломатія уклала 35 міжнародних і 88 міжурядових угод на двосторонній основі. На початок 1993 р. в Україні зареєстровано 336 представників інофірм із 45 країн світу, функціонувало 812 спільних підприємств.

У липні 1993 р. Верховна Рада затвердила “Основні напрямки зовнішньої політики України”. Пріоритетними для України стали:

- активна участь у загальноєвропейському процесі;
- співробітництво з країнами СНД;
- співробітництво з країнами ЄС і НАТО.

Україна стала нейтральною державою, яка прагнула підтримувати дружні відносини з усіма державами.

На відміну від більшості країн СНД Україна змогла уникнути національних конфліктів. У роки незалежності повернулися на історичну батьківщину кримські татари, були відкриті численні культурні центри для національних меншин, держава підтримувала процес відродження національних культур. Конституція, Декларація прав національностей України і Закон України “Про національні меншини в Україні” гарантує всім громадянам дотримання їхніх прав. В Україні діяло понад 450 національно-культурних товариств.

Одним із найважливіших напрямків української зовнішньої політики були відносини із тими державами, які виникли на теренах колишнього СРСР і зараз об'єднуються в СНД. Ці відносини ґрунтувалися на спільній багатовіковій історії, міжетнічних зв'язках, економічних взаємозв'язках і певній взаємозалежності, яка виникла і багато в чому ще існувала на початку 90-х років ХХ ст. в рамках колишнього єдиного народногосподарського комплексу.

Деякі політичні сили Росії негативно сприйняли незалежність України та виступили за відновлення “Великої Росії”, розпалюючи шовіністичні настрої серед росіян, що проживали на території України (близько 11 млн.). Із самого початку існування незалежної України російські парламентарі почали дискусії щодо територіальної приналежності Криму. Вони доводили, що акт 1954 р. про передачу півострова до складу України є неконституційним. У липні 1993 р. російський парламент прийняв рішення про надання Севастополю, який знаходиться на території України, статусу міста Російської Федерації. Рада Безпеки ООН у тому ж 1993 р. визнала безпідставними територіальні претензії Росії щодо Криму. Україна чимало зробила для забезпечення переселення в Крим 250 тис. кримських татар. У лютому 1992 р. була відновлена Автономна Республіка Крим. Кримська проблема тісно пов’язана із проблемою Чорноморського флоту. 30-31 травня 1997 р. був підписаний широкомасштабний політичний Договір про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною та Росією. Сторони зобов’язалися будувати свої відносини на основі територіальної цілісності, непорушності кордонів. Урегульовано проблему Севастополя та Чорноморського флоту. Основні бухти Севастополя були передані в оренду Росії на 20 років за 2,5 млрд. доларів.

Ще однією важливою зовнішньоекономічною проблемою України була ядерна зброя. Після розпаду СРСР Україна стала третьою ядерною державою. У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла воєнну доктрину, в якій проголошувалося, що Україна відмовляється від ядерної зброї, не має військових супротивників, а її Збройні сили призначені лише для гарантування національної безпеки. Тому було проведено ядерне самороззброєння України.

Україна розширювала і активізувала свою участь у різних міжнародних організаціях. У 1990 р. вона стала членом *наради з безпеки і співробітництва в Європі* (з 1 січня 1995 р. – *Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)*). У листопаді 1995 р. Україну прийнято (раніше, ніж Росію) до такої впливової організації, як *Рада Європи*. Важливе значення мають відносини між Україною і *Європейським Союзом* – організацією, яка має на меті створення політичного та валютного союзу західноєвропейських країн. У 1994 р. підписано угоду про співробітництво між Україною і ЄС, що відкрила шлях до асоційованого членства нашої країни в цій організації, дала простір для розвитку торговельно-економічних зв’язків. Розвивалися відносини України з *НАТО*.

Підприємства України здійснювали зовнішньоторговельні операції із партнерами більш як 164 країн світу. Найбільші імпорتنі надходження йшли із Росії, ФРН, Туркменістану, Польщі, але структура експорту залишалася в основному сировинною.

Отже, Україною були налагоджені тісні зв'язки та відносини з різними впливовими міжнародними організаціями протягом 1991-1994 рр. Проте залишалось ще багато невирішених зовнішньополітичних і економічних проблем.

Тема 10. РЕАЛІЗАЦІЯ НОВОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РЕФОРМАЦІЙНОГО КУРСУ В УКРАЇНІ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1994-2004 РОКІВ)

План

1. Зміна політичних орієнтирів у 1994 році. Соціально-економічна політика керівництва в період реформаційного курсу.
2. Політична нестабільність 2000-2002 рр. в Україні.
3. Етапи конституційного процесу в Україні. Прийняття Конституції України.
4. Зовнішня політика України.

1. Зміна політичних орієнтирів у 1994 році. Соціально-економічна політика керівництва в період нового реформаційного курсу

У зв'язку з різким погіршенням економічної ситуації в республіці і зростанням соціальної напруженості 26 червня 1994 р. відбулися дострокові президентські вибори. Основна боротьба розгорнулася між Л.Д. Кучмою та Л.М. Кравчуком. У другому турі переміг Л.Д. Кучма (52 % голосів), який і став Президентом України. Його програма “Шляхом радикальних економічних реформ” у жовтні 1994 р. отримала схвалення Верховної Ради. Основними напрямками та пріоритетними завданнями *нової соціально-економічної стратегії* були:

- фінансова стабілізація, що включає зниження податків, подолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи;
- регульована та контрольована з боку держави поетапна лібералізація цін;
- докорінна структурна перебудова виробництва з метою створення ринкової економіки, яка має базуватися на приватному секторі;

- децентралізація управління економікою;
- лібералізація сфери зовнішньоекономічних зв'язків;
- реформи заробітної плати, соціальної допомоги та соціального страхування.

У цілому програма передбачала поглиблення реформ шляхом прискорення приватизації, зміцнення власної валюти, покращання відносин із Росією та країнами СНД.

Вибори не привели до послаблення напруги між Президентом України та Верховною Радою. Лінія розходжень торкалася все тієї ж структури влади (президентська вертикаль чи система рад), ставлення до приватизації землі (ліві сили були проти приватизації землі, вважаючи її найбільшим багатством України, яким не можна торгувати), політики щодо Росії і СНД (ліві сили виступали за посилення інтеграції з Росією і навіть відновлення СРСР).

Загострення політичної ситуації стримувало хід реформ і утруднювало функціонування виконавчої влади, тому з метою послаблення протиборотства 8 червня 1995 р. було підписано конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. За цим договором значна частина владних повноважень надавалась Президентові України з тим, щоб він міг використати їх для покращення соціально-економічної ситуації. Отже, Президент ставав главою уряду, його склад він повинен був формувати сам, без узгодження і затвердження Верховною Радою. Одночасно він очолив і систему місцевих органів виконавчої влади. Таким органами стали обласні, міські і районні державні адміністрації, головами яких президент призначав голів відповідних місцевих рад. З прийняттям цього закону Україна перетворилася з парламентської республіки в парламентсько-президентську.

У жовтні 1997 р. Верховна Рада приймає новий Закон України “Про вибори народних депутатів”, які повинні проходити за мажоритарно-пропорційною (змішаною) системою. 225 депутатів обираються, як і до цього, в одномандатних округах на підставі відносної більшості (тобто обраним буде той, хто набере більше голосів відносно інших кандидатів), а ще 225 депутатів обираються за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному окрузі на основі пропорційного представництва. Мандати пропорційно кількості одержаних голосів матимуть ті партії і блоки, які отримають підтримку 4 і більше відсотків виборців, що взяли участь у голосуванні.

29 березня 1998 р. відбулися вибори у Верховну Раду України. 30 партій та виборчих блоків, 6 449 кандидатів у депутати змагалися за місця в парламенті. У виборах взяли участь 70 % виборців. 4 % межу вдалося подолати 8 партіям і блокам. Серед партій найбільшого успіху досягли комуністи (24,68 % голосів по багатомандатному загальнодержавному округу), Народний Рух – 9,42 %, Блок Соціалістичної і Селянської партій – 8,54 %, Партія зелених – 5,45 %, Народно-демократична партія – 4,99 %, Громада – 4,68 %, Прогресивно-соціалістична партія – 4,03 %, Соціал-демократична партія (об'єднана) – 4,02 %. 114 депутатів, обраних в одномандатних округах, – безпартійні. 40 % депутатів обрані вдруге. Успіх комуністів пояснювався скрутним соціально-економічним становищем, роз'єднаністю зусиль національно-демократичних партій. Водночас у багатьох одномандатних округах перемогли великі бізнесмени, прибічники ринкового курсу. Така строкатість складу Верховної Ради призвела до загострення політичної боротьби на шкоду конструктивній роботі державотворення, підйому економіки і рівня життя. Це на багато днів (57) затягнуло вибори Голови Верховної Ради, і цей процес влучно було охарактеризовано як “спікеріаду”. Лише 7 липня 1999 р. Головою Верховної Ради України було обрано лідера Селянської партії Олександра Ткаченка.

31 жовтня 1999 р. відбувся перший тур виборів Президента України. На найвищий пост у республіці претендувало 13 осіб, зокрема чинний Президент Л. Кучма, экс-прем'єр-міністр Є. Марчук, колишній Голова Верховної Ради О. Мороз, народні депутати України Н. Вітренко, П. Симоненко та інші. У другий тур вийшли Л. Кучма та лідер комуністів П. Симоненко. У другому турі виборів, який відбувся 14 листопада, перемогу здобув Л. Кучма, який набрав 56,2 % голосів проти 37,8 % у П. Симоненка. Головний підсумок виборів був у тому, що більшість виборців не підтримала ідею “червоного реваншу”, тобто повернення комуністів до влади.

У січні 2000 року у Верховній Раді сформувалася правоцентристська більшість, яка усунула від керівництва парламентом представників лівих – Олександра Ткаченка та Адама Мартинюка. Новим Головою Верховної Ради України було обрано Івана Плюща, який уже очолював парламент у 1991-1994 роках. Верховна Рада третього скликання увійшла в історію як “парламент кодексів”. За часи її діяльності були прийняті Кримінальний, Цивільний, Бюджетний, Митний, Земельний кодекси, що мали велике значення для розвитку правової держави в Україні.

31 березня 2002 р. відбулися вибори у Верховну Раду України. У голосуванні узяли участь 65,22 % виборців. За їх голоси боролися 33 політичні партії та блоки. Однак у парламент вдалося пройти тільки 6 із них. Більшість голосів отримав блок “Наша Україна” (лідер В. Ющенко) – 23,53 %, Комуністична партія України (лідер П. Симоненко) – 20,01 %, блок 2 “За єдину Україну” (лідер В. Литвин) – 11,83 %, Блок Юлії Тимошенко – 7,24 %, Соціалістична партія України (лідер О. Мороз) – 6,89 %, СДПУ(о) (лідер В. Медведчук) – 6,27 %. Уперше за період незалежності України на перше місце в багатомандатному загальнодержавному окрузі не вийшла Комуністична партія. У травні 2002 р. Головою Верховної Ради України обрано Володимира Литвина, історика за фахом, колишнього Голову Адміністрації Президента.

Наприкінці 1994 р. Україна опинилася у кризовому стані: падіння виробництва, інфляція, зниження рівня життя людей. Причинами такої економічної кризи стала:

- відсутність у державі дійсно ринкових відносин;
- розрив господарських зв'язків із Росією та іншими країнами СНД;
- помилки при проведенні економічної політики. Із перших днів незалежності України йшла боротьба за напрям економічної політики: відновлювати фасад старої економічної системи з державним регулюванням чи йти шляхом ринкових реформ;
- тривалість кризи зумовлена глибинністю тих протиріч, які утворилися в національній економічній системі. Лібералізація цін у Росії призвела до зростання цін на газ в Україні за 1992 р. в 100 разів, на нафту – в 300 разів. Це спричинило гіперінфляцію. У 1992 році інфляція становила 2 100,5 %, у 1993 р. – 1025,5 %. Таких масштабів інфляції не було тоді в жодній країні світу. Це перша особливість кризи в Україні;
- характерним для економічної кризи був ступінчастий рух рівнів цін. Останні у 1992-1994 рр. змінювалися кожні 2-3 місяці, підвищуючись при цьому щоразу у 2-5 разів. У 1992 р. індекс споживчих цін підвищився в 21, у 1993 – у 103, у 1994 – у 5 разів. Усього за 1991-1994 рр. споживчі ціни в Україні зросли (у порівнянні із 1990 р.) в 42 022 рази.

У період економічної кризи значно знизився рівень життя людей. Практично люди втратили грошові заощадження, які вони збирали роками (залишки в банках у реальному обчисленні скоротились у 10-12 разів). Тривалість життя зменшилася на 4 роки і становила 61,5 років для чоловіків і 71,5 для жінок. Посилюється процес депопуляції, зменшення чисельності населення внаслідок переважання кількості

померлих над народженими. Кожен третій чоловік умирає, не доживши до пенсійного віку. На 1 січня 2005 р. населення України становило 47,3 млн. людей, зменшившись майже на 5 млн. з 1989 р.

Значно поглибилася майнова диференціація суспільства між найбагатшими і значним прошарком незаможних. На початок 2004 р. в Україні нараховувалося, за офіційними даними, 142 мільйонери (у доларовому обчисленні) або 850 у гривневому обчисленні, тоді як за рівнем життя Україна знаходиться на 83 місці у світі.

У 1995 р. подолано гіперінфляцію. У вересні 1996 р. проведено грошову реформу. Замість купоно-карбованців була введена гривня. Обмін здійснювався з розрахунку 1 гривня за 100 тис. купоно-карбованців. Грошова реформа дещо покращила фінансовий стан держави, але без зростання виробництва цей захід був малоефективним.

Певні зрушення відбуваються в аграрній сфері економіки України. Були створені (хоч і не зовсім досконалі) законодавчі основи для ліквідації монополії власності на землю і становлення різних, але юридично рівноправних форм земельної власності, серед яких найпоширенішою стала приватна власність у різних формах функціонування – індивідуальна (сімейна), групова, колективно-пайова (дольова). Суть цього процесу полягав у перетворенні підприємств на акціонерні, що об'єднують земельних власників, які мають статус працюючого власника із правом отримання доходів відповідно не лише до праці, а й до розміру земельно-пайового внеску. До початку 1995 р. свій статус змінили 8,8 тис. колгоспів (94 % від загальної кількості). Серед них розпаювання здійснили 8,3 тис. господарств. Виникло 6,5 тис. колективних підприємств з правом власності їх членів на частину майна (пай), а також 1,2 тис. селянських спілок і кооперативів, 175 акціонерних товариств. У більшості колективних господарств відбулося розпаювання земель із наданням права власникам паїв передавати їх у спадщину і для продажу. Однак усі ці процеси не призвели до створення ефективних господарств, оскільки з акціонування був вилучений головний засіб виробництва – земля. У листопаді 1994 р. Президент Кучма видав Указ “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”. У ньому передбачалося розв’язання трьох основних проблем аграрної реформи: приватизації, оцінки і ринку землі. Тепер селянин міг сам вирішити, чи залишити свій пай в колективному господарстві або акціонерному товаристві на умовах оренди, чи заснувати приватне сімейне господарство фермерського типу. У середині 2003 р. власниками землі стали 6 880 042 особи. Поряд з цим залишалися соціальні проблеми села. Кількість безробітних

на кінець 2001 р. становила 1 млн. 120 тис. осіб. Кожен третій житель села непрацездатного віку.

Основні принципи економічної політики уряду України в 1994-2004 рр.:

- прискорення приватизації, піднесення економіки за рахунок приватної ініціативи;
- лібералізація економіки, відмова держави від безпосереднього керівництва підприємствами; залучення іноземних інвестицій, “відкритість” зовнішньої економічної діяльності, скорочення витрат на соціальні потреби;
- зміцнення грошово-кредитної і фінансової систем, реформування податкової політики. Закладено перспективні основи ринкової моделі господарювання, фундамент для економічної стабілізації. Мільйони людей стали власниками. Природними стали відсутність черг, дефіцитів, значний асортимент товарів.

На початку ХХІ століття система державної влади, яку очолив Президент Леонід Кучма, набула в основному завершеної форми. Могутній адміністративний апарат, що з 1994 по 1999 р. збільшився майже в 2,5 рази, не зміг належним чином відреагувати на вимоги суспільства у проведенні послідовних економічних і політичних реформ. Економіка продовжувала залишатися в стані кризи, кількість офіційно зареєстрованих безробітних збільшилася з 80 тисяч до 1,5 мільйона чоловік, великі масштаби мало і приховане безробіття. Часто громадянин України був змушений шукати роботу за кордоном. Ганебним явищем для суспільства стало різке збільшення кількості жебраків, зокрема й малолітніх, проблемами яких практично ніхто не займався. Постійні проблеми з виплатою заробітної плати, низький рівень життя, відключення електроенергії не додавали авторитету президенту Л.Д. Кучмі, влада якого підтримувалася могутніми промисловцями-олігархами, що швидко створили величезні капітали в період кризи української економіки. Таким чином, наприкінці ХХ століття влада і бізнес в Україні дуже тісно переплелися. Чиновники, їхні родичі і компаньйони мали можливість використовувати своє службове становище як засіб заробляння грошей. Корупція в Україні набула значних розмірів. Приналежність до сильних кланів, де фінансові, ділові і владні інтереси перепліталися в єдине ціле, ставала гарантією успіху. Клани могли суперничати між собою, і чим більший вплив вони мали на вищих керівників держави, тим більшим був шанс на перемогу в боротьбі. До кінця 90-х рр. ХХ ст. найбільшим впливом у країні користувалися вихідці зі східних і південно-східних районів України. Сферою ділових інтересів українських олігархів були не тільки торгівля

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

і промисловість, але і засоби масової інформації. Контроль над ними дозволяв формувати суспільну думку і надавати підтримку тій політиці, що проводив президент. Величезний вплив на стан справ у країні мала Адміністрація Президента, яку очолив лідер СДПУ(о) В. Медведчук. Його партія перетворилася на одну з найбільших в Україні. Сильні були позиції прихильників Л. Кучми й у Верховній Раді. Глави місцевих державних адміністрацій в областях і районах також підбиралися з лав партій, що підтримували політику президента.

Зростання впливу олігархів і створення величезних капіталів відбувалися на тлі різкого зниження рівня життя населення. Якщо в 1992 р. ВВП на душу населення в Україні становив 3 650 доларів США, то в 1999 р. він скоротився до 620 доларів. Зовнішній борг країни за ті ж роки збільшився з 0,5 млрд. дол. до 12,6 млрд. дол. У 90-ті роки ХХ ст. занепад української економіки відбувався здебільшого через те, що реформи, проголошені президентом і численними урядами, залишилися в основному на папері. Ознакою нестабільності була і часта зміна урядів: за 1991-1999 рр. змінилося десять прем'єр-міністрів. Жоден Кабінет Міністрів не пропрацював повний термін.

Реально в країні ринкова економіка не затвердилася, її місце зайняла дивна економічна модель, в якій головну роль відігравали олігархи. Ці люди були зацікавлені в збереженні даної моделі.

Представники дрібного і середнього бізнесу були не зацікавлені таким станом справ. Багато хто з них з величезною напругою сил створив свої промислові та торговельні фірми, але не зміг скласти серйозної конкуренції великим підприємцям, що використовували державні структури для захисту своїх інтересів. Серед великих, дрібних і середніх підприємців нормою став відхід у "тінь", відмова від чесного бізнесу і сплати податків. Державний бюджет через це недоотримував величезні кошти. Розквіт корупції і порушення законів відштовхували від України іноземних інвесторів. Вона так і не стала привабливою країною для бізнесменів із країн з нормальною ринковою економікою. І це при тому, що країна зберігала високий рівень освіти і забезпечувала висококваліфікованими кадрами фахівців найрізноманітніші сфери виробництва.

Бідність серед українців набула великих масштабів. Для багатьох з них навіть купівля продуктів і ліків стала проблемою. Країна стала рекордсменом серед країн СНД за рівнем поширення СНІДу (1,4 % усього дорослого населення).

Після переобрання Л. Кучми на другий термін пріоритети подальших перетворень в Україні на наступні п'ять років були відображені у посланні Президента України до Верховної Ради (лютий 2000 р.)

“Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 рр.”. Основним завданням Президент України визначив реалізацію політики економічного зростання. Було поставлено за мету забезпечити зростання в 1,3-1,4 раза реальних доходів населення, продуктивну зайнятість та створення 1 млн. нових робочих місць, поступово підвищити мінімальний рівень трудових пенсій до межі прожиткового мінімуму.

2. Політична нестабільність 2000-2002 рр. в Україні

Повторне обрання Л. Кучми зумовило значні зміни в керівництві державою. Наприкінці 1999 р. Верховна Рада відмовилася затвердити на посаду прем'єр-міністра Валерія Пустовойтенка. Президент Кучма запропонував іншу кандидатуру – колишнього Голову Національного банку Віктора Ющенка. 23 грудня 1999 р. кандидатура В. Ющенка була підтримана більшістю правих і центристських фракцій та частиною соціалістів.

Правляче у Верховній Раді ліве крило не підтримало президентський варіант реформаторського курсу. Протистояння між Президентом України та парламентом загострилося. Реакцією на політику О. Ткаченка та його однодумців стало утворення 13 січня 2000 р. нової парламентської структури – парламентської більшості. Представники одинадцяти фракцій, груп та позафракційні депутати об'єдналися. Координаційну раду більшості очолив Л. Кравчук. Протистояння призвело до роздільних засідань парламенту. Координаційна рада більшості підтримала Президента Кучму та уряд В. Ющенка і заявила про намір змінити керівництво Верховної Ради. 21 січня на засіданні Верховної Ради 242 депутати проголосували за зміни Регламенту, відкликання О. Ткаченка та А. Мартинюка з посад голови парламенту і першого заступника, 1 лютого вже 255 народних депутатів обрали головою парламенту І. Плюща, його першим заступником – В. Медведчука, заступником – С. Гавриша. Із 8 лютого реорганізований парламент у повному складі продовжив роботу в сесійній залі. Ліві фракції були усунуті від керівництва парламентськими комітетами. Парламентська більшість була сформована головним чином завдяки зовнішньому тиску президентської адміністрації, тому в ній точилася боротьба між проурядовими та пропрезидентськими фракціями. Це з самого початку ставило під сумнів можливість ефективної діяльності парламентської більшості. Створена в лютому 2000 р. у парламенті більшість у квітні 2001 р. розпалася.

Важливою подією першої половини 2000 р. став референдум 16 квітня. Згідно з Указом Президента про Всеукраїнський референдум

за народною ініціативою, на голосування було винесено шість питань: про недовіру Верховній Раді та надання президентові додаткових повноважень щодо розпуску парламенту, обмеження депутатської недоторканності та зменшення кількості народних депутатів до 300, формування двопалатного парламенту і прийняття Конституції Всеукраїнським референдумом. Ідеї референдуму не підтримувалися лівими і частиною правих політичних партій, а багато юристів висловлювали сумнів щодо його конституційності. Указ про проведення референдуму створив серйозні проблеми на міжнародній арені, поставивши під загрозу навіть членство України в Раді Європи. Гостра реакція європейських політиків пояснювалася бажанням запобігти встановленню в Україні авторитарного режиму. Конституційний Суд України визнав неконституційними перше і шосте питання референдуму (про недовіру Верховній Раді та про прийняття Конституції Всеукраїнським референдумом), що в певною мірою заспокоїло українців й іноземних політиків. На референдум було винесено чотири питання із шести запланованих. Голосування закінчилося 16 квітня 2000 р. Понад 80 % громадян відповіли “так” на всі питання. Опозиція звинувачувала владу в грубих фальсифікаціях, проте Центральна виборча комісія таких не виявила.

Гострота політичної ситуації в країні у 2000 році була зумовлена касетним скандалом, який став поштовхом до формування радикальної опозиції, головними вимогами якої стали відставка Л. Кучми і проведення позачергових президентських виборів. У грудні 2000 р. утворився рух “Україна без Кучми”, в якому об’єдналися різні, навіть протилежні політичні сили. Комуністи не приєдналися до опозиційного руху, натомість розпочали власну кампанію під гаслом “Україна без Кучми і Ющенка”.

17 квітня 2001 р. вперше за весь час незалежності України Верховна Рада заслухала звіт Кабінету Міністрів про хід виконання програми діяльності уряду. Верховна Рада визнала його роботу незадовільною і 26 квітня більшістю голосів проголосувала за резолюцію недовіри Кабінету Міністрів на чолі з В. Ющенком. 28 квітня Президент України підписав указ про відставку уряду. 29 травня 2001 р. Верховна Рада дала згоду на призначення Прем’єр-міністром України А. Кінаха, який визначив завдання нового уряду:

- посилення соціальної спрямованості реформ;
- реформування податкової системи;
- підтримка та захист вітчизняних товаровиробників;

- активна структурна промислова й аграрна політика, що базувалася на інноваційній моделі розвитку;
- забезпечення рівних умов для всіх суб'єктів господарювання;
- розробка та реалізація стратегії розвитку паливно-енергетичного комплексу;
- адміністративна реформа спрямована на підвищення ефективності системи державної влади та формування громадянського суспільства.

На початку 2001 р. опозиція провела у Києві масові маніфестації. На Хрещатику за участі кількох партій було встановлено наметове містечко з антипрезидентськими гаслами. Намети простояли три тижні. За рішенням суду містечко було знесене силовим шляхом, а учасників акції тимчасово заарештували. У різних регіонах України відбулися демонстрації та мітинги з вимогами розслідування “касетного скандалу” та відставки Л. Кучми. У відповідь влада організувала демонстрації, форуми та естрадні шоу на підтримку президента. Кульмінацією акцій опозиції стали події 9 березня 2001 р. у день народження Т. Шевченка, коли дійшло до сутичок з міліцією під стінами Адміністрації Президента. Міліція заарештувала понад 200 осіб, переважно студентів, більшість з яких невдовзі звільнили, але 16 членів УНА-УНСО на чолі з лідером організації А. Шкілем залишилися у в'язниці. Слідство і суд над ними тривали понад рік.

Під тиском акцій протесту влада змушена була відправити у відставку Голову СБУ Л. Деркача та міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка. Однак після березня активність опозиції відчутно зменшилася. Переважна більшість населення залишилася поза акціями протесту. Спроба започаткувати процедуру імпічменту Президента Кучми не вдалася. Проект відповідної постанови, внесений у Верховній Раді 26 квітня, набрав лише 209 голосів (за необхідних 226). У другій половині 2001 р. опозиція зосередилася на парламентських виборах і розійшлася по різних виборчих блоках. Кроком до налагодження політичного діалогу між владою і опозицією стала зустріч 11 квітня 2001 р. Кучми з представниками 76 партій.

Схвалений у лютому 2001 р. Верховною Радою закон “Про вибори народних депутатів України” передбачав перехід до пропорційної виборчої системи (голосування за партійними списками). Проте президент наклав на нього вето, мотивуючи це тим, що така система порушує права громадян, які не належать до політичних партій. На думку опозиції, справжні мотиви були інші: в одномандатних округах, де голосування відбувається за мажоритарною системою, адміністративним органам легше контролювати вибори та підпорядковувати їх своїм

інтересам. Досвід виборів 1998 р. свідчив, що більшість представників “партії влади” одержала перемогу саме в одномандатних округах. Спроби подолати вето або досягти компромісу з Президентом України не вдалися, і в жовтні Верховна Рада погодилася з більшістю пропозицій глави держави. Вибори, як і раніше, відбувалися за мішаною системою: одна половина депутатів обиралася в одномандатних округах, а інша – за партійними списками. У виборчих перегонах взяли участь 33 політичні партії і блоки, які досить чітко поділилися на чотири табори. Головною силою пропрезидентського табору став блок “За єдину Україну”, сформований п’ятьма партіями: Аграрною партією України, Народно-демократичною партією, Партією промисловців і підприємців України, Партією регіонів та Трудовою Україною. Блок очолив Голова Адміністрації Президента В. Литвин, другим номером у виборчому списку йшов прем’єр-міністр А. Кінах. На позиціях підтримки влади стояли також Соціал-демократична партія України (об’єднана), Партія зелених України, блок Демократичної партії України та Демократичного союзу та декілька інших партій і блоків.

Десять політичних партій, серед яких Народний Рух України, Український народний рух, Партія “Реформи і Порядок” і “Солідарність” утворили Блок В. Ющенка “Наша Україна”, учасники якого відносили себе до поміркованої, конструктивної опозиції.

Основними силами некомуністичної опозиції стали Соціалістична партія України О. Мороза та Блок Ю. Тимошенко, до якого увійшли чотири партії: “Батьківщина”, “Собор”, Українська соціал-демократична партія та Українська республіканська партія. Ю. Тимошенко вдалося залучити до свого блоку таких відомих політиків: Л. Лук’яненка, А. Матвієнка, Г. Омельченка, В. Онопенка, Я. Головатого, С. Хмару. Економічні програми соціалістів і прибічників Ю. Тимошенко істотно різнилися. Однак спільними для них були вимога імпічменту Л. Кучми та перехід до парламентської форми правління.

Опозиційність до режиму декларувала й Комуністична партія України під проводом П. Симоненка. Однак включення до її виборчого списку Генерального прокурора М. Потєбенька, відомого своєю лояльністю до президента, змусило багатьох сумніватися в декларованій опозиційності.

Загалом вибори відбулися без значних порушень, 4 %-й бар’єр подолали такі партії: “Наша Україна” (23,5 %), КПУ (20 %), “За єдину Україну” (11,8 %), Блок Ю. Тимошенко (7,2 %), СПУ (6,9 %), СДПУ(о) – (6,3 %). У більшості одномандатних округів перемогли кандидати від блоку “За єдину Україну”, переважно завдяки використанню адміністративного ресурсу, особливо на рівні обласних державних адміністрацій.

Завдяки цьому блок спромігся отримати найбільшу кількість мандатів, хоч на виборах за партійними списками посів лише третє місце, що свідчило про відчутну втрату довіри населення до керівництва держави. Як і на попередніх виборах, жодна політична сила не здобула абсолютної переваги в парламенті. Головою Верховної Ради України було обрано В. Литвина. Однак у червні 2002 р. “Єдина Україна” розпалася на сім фракцій. Парламентські вибори 2002 р. зафіксували серйозні зрушення в політичних уподобаннях українського суспільства. Уперше комуністи поступилися лідерством блокові національно-демократичного спрямування. Фракція КПУ виявилася третьою за кількістю після “Єдиної України” та “Нашої України”.

21 листопада 2002 р. новим прем’єр-міністром України став глава Донецької облдержадміністрації В. Янукович: за його кандидатуру, внесену президентом, проголосували 234 депутати з 237 присутніх на засіданні Верховної Ради. Того ж дня Президент підписав указ про його призначення. У своєму виступі перед депутатами В. Янукович наголосив, що першочерговим завданням майбутнього уряду є подолання бідності народу, посилення середнього класу, із цією метою його уряд планує зниження податків для середнього й малого бізнесу.

У 2002 р. президент заявив про необхідність проведення політичної реформи, яка передбачала:

- обрання депутатів за партійними списками;
- формування коаліційного уряду парламентською більшістю, яка відповідає за його роботу;
- наділення президента правом розпускати парламент у разі відсутності у визначений термін більшості, неспроможності більшості сформувати уряд і несхвалення Державного бюджету на наступний рік;
- визнання результатів Всеукраїнського референдуму без затвердження будь-яким органом влади;
- розподіл парламенту на дві палати;
- перетворення України на парламентсько-президентську республіку;
- розмежування в часі виборів до Верховної Ради, органів місцевого самоврядування, президента, але впродовж одного року та на один термін – п’ять років.

6 березня 2003 р. було прийнято Указ Президента “Про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України “Про внесення змін до Конституції України”. Наближення президентських виборів 2004 р. ще більше активізувало політичне життя в країні.

3. Етапи конституційного процесу в Україні. Прийняття Конституції України

У жовтні 1990 р. Верховна Рада, спираючись на Декларацію про державний суверенітет, створила конституційну комісію для розробки проекту Конституції. Комісію очолив Л. Кравчук. У червні 1991 р. Верховна Рада ухвалила концепцію нової Конституції. Так розпочався *конституційний процес* – розробка й обговорення різних варіантів нової Конституції. Конституційний процес умовно поділяють на два періоди.

У перший період (1992-1994 рр.) конституційна комісія на чолі з Президентом Л. Кравчуком і Головою Верховної Ради І. Плющем, з ученими-правознавцями, суддями, працівниками правоохоронних органів, народними депутатами в її складі розробила два варіанти проекту Конституції, які були винесені на всенародне обговорення. Під час обговорення проекту 1993 р. було опрацьовано 7 його концепцій, запропоновано 47 тис. поправок, доповнень, заперечень. Жоден проект не був прийнятий. Верховна Рада дванадцятого скликання (1990-1994 рр.) намагалася обмежити вплив Президента Л. Кравчука на внутрішні справи в країні. Протистояння президента та Верховної Ради на тлі загальної кризи й зростаючого соціального протесту закінчилося рішенням сторін про дострокове припинення їхніх повноважень. Навесні 1994 р. пройшли вибори до Верховної Ради. Головою Верховної Ради (1994-1998 рр.) став лідер Соціалістичної партії України О. Мороз. Майже третину мандатів у парламенті отримали ліві партії. Улітку 1994 р. відбулися вибори Президента України. Перемогу здобув Л. Кучма, який у другому турі набрав понад 52 % голосів виборців.

У другий період (1994-1996 рр.) конституційну комісію очолили Президент України Л. Кучма та Голова Верховної Ради О. Мороз. Нові проекти Конституції створювалися представниками різних політичних партій. Найгострішими були питання про механізм прийняття Конституції, форму правління в Україні, питання власності, виборчої системи, державної мови та символіки. 8 червня 1995 р. між Верховною Радою та Президентом України було підписано конституційний договір, який регулював основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоуправління до прийняття нової Конституції. У лютому 1996 р. Верховна Рада почала обговорення нового проекту Конституції. Унаслідок суперечностей між Президентом і Верховною Радою Л. Кучма видав указ про проведення у вересні 1996 р. Всеукраїнського референдуму щодо прийняття Конституції України, намагаючись прийняти Конституцію, обминувши парламент. У пошуках компромісу було створено узгоджувальну комісію на чолі з М. Сиротою. Було

розв'язано спірні питання. У ніч на 28 червня 1996 р. більшістю голосів депутатів Верховної Ради Конституцію України було прийнято, її текст підписали Президент України та Голова Верховної Ради. Був виданий Указ Президента про введення в дію Конституції України.

Конституція складається із 15 розділів (розділ XV містить перехідні положення) і 161 статті. Згідно із Конституцією, Україна є унітарною державою (ст. 2) з єдиним громадянством (ст. 4). Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6). Державною мовою в Україні є українська (ст. 10). У ст. 20 визначаються державні символи України, про які вже говорилося вище. Проголошений у ст. 8 принцип верховенства права означає, що вся поведінка державних органів і державних осіб повинна відповідати вимогам права, що є втіленням вищої справедливості. Ключовою для всієї Конституції є ст. 3, яка проголошує людину найвищою соціальною цінністю в Україні. Утвердження та збереження її прав є головним обов'язком держави. Розділ II присвячений правам, свободам та обов'язкам людини й громадянина. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права та свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (ст. 23). Кожна людина має невід'ємне право на життя (ст. 27), свободу та особисту недоторканність (ст. 23); кожному гарантується недоторканність житла (ст. 30), таємниця листування, телефонних розмов (ст. 31), свободи пересування, вільний вибір місця проживання (ст. 33), свобода думки і слова (ст. 34). Важливою є ст. 41, в якій проголошується, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Кожен має право на працю (ст. 43), на відпочинок (ст. 45), на житло (ст. 47), на охорону здоров'я (ст. 49), на освіту (ст. 53).

8 грудня 2004 р. Верховна Рада України прийняла зміни до Конституції України, які передбачають перехід до парламентсько-президентської форми правління. Україна є парламентсько-президентською республікою. Значні права надані Президенту України (розділ V). Він є главою держави (ст. 102) і обирається на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на 5 років. Може бути переобраний, але не більше, ніж два строки підряд (ст. 103). Президент України є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України, він нагороджує державними нагородами, здійснює помилування.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Він призначається Верховною Радою України за згодою президента. Кабінет Міністрів забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки та культури, охорони природи, екологічної безпеки й природокористування (ст. 116).

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада, яка складається із 450 депутатів, обраних на 5 років (розділ IV, ст. 75-76). Верховна Рада може вносити зміни до Конституції України, приймати закони, затверджувати Державний бюджет, розглядати і приймати рішення щодо програми діяльності Кабінету Міністрів України, усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпічменту) (ст. 85).

Правосуддя в Україні здійснюється лише судами (ст. 124). Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за такими принципами: територіальним та спеціалізацій. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України (ст. 125).

Розділи IX і X присвячені територіальному устрою України і статусу Автономної Республіки Крим.

Розділ XI визначає конституційний статус місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради (ст. 140).

У діючій Конституції Україна визначена як незалежна, суверенна, демократична, соціальна та правова держава. За формою правління Україна є республікою, державного устрою – унітарною, тобто єдиною, соборною державою. Система прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією, відповідає міжнародним демократичним стандартам. Із прийняттям Конституції завершилося формування інститутів законодавчої, виконавчої і судової влади в Україні.

4. Зовнішня політика України

Основні принципи зовнішньої політики України визначені в Декларації про державний суверенітет України (1990 р.), у нормативно-правовому акті Верховної Ради “Основні напрямки зовнішньої політики України” (1993 р.), у Конституції України (1996 р.). Це такі:

- невторчання у внутрішні справи інших держав, взаємовигідне, рівноправне співробітництво з ними;
- відмова від участі у військових блоках;

- участь у процесі ядерного роззброєння (улітку 1996 р. Україна стала без'ядерною державою);
- визнання пріоритету міжнародного права;
- визнання існуючих у світі кордонів.

Після проголошення незалежності Україна активізувала свою зовнішньополітичну діяльність у міжнародних організаціях: ЮНЕСКО, МАГАТЕ, МОП, Всесвітній організації охорони здоров'я, Союзі електрозв'язку. Україна має п'ять постійних представництв у міжнародних організаціях, є членом більш як 40 міжнародних і міжурядових організацій. Міністр закордонних справ України Геннадій Удовенко був Головою Генеральної Асамблеї ООН. У 2000-2001 рр. Україна виконувала функції тимчасового члена Ради Безпеки ООН. У березні 2001 р. Україна головувала на засіданнях Ради Безпеки ООН.

9 листопада 1995 р. Україна стала членом Ради Європи і проводить політику подальшої інтеграції до Європи. Участь делегації України в засіданнях Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) сприяє зміцненню демократії та правопорядку в Україні. Наприкінці січня 2001 р. в ПАРЄ відбулися слухання про свободу слова в Україні. Співпраця України з Організацією європейської безпеки і співробітництва дозволила нашій країні одержати гарантії безпеки, поваги до незалежності й суверенітету, територіальної цілісності з боку Росії, США, Великої Британії.

Улітку 1997 р. в Мадриді Україна підписала Хартію про особливе партнерство з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО). Як країна-співзасновник Ради Євроатлантичного партнерства й активний учасник програми "Партнерство заради миру" Україна поглиблює практичне співробітництво з НАТО (проведення спільних операцій і навчань під егідою Ради Безпеки ООН). Україна і країни НАТО проводять регулярні консультації з питань регіональної безпеки, запобігання конфліктам, здобуття військової освіти.

Важливим напрямком зовнішньополітичної активності України є налагодження відносин з Російською Федерацією. Принципові розходження між Україною та Росією криються в різних підходах до Співдружності Незалежних Держав (СНД) і до розширення НАТО на схід. Україна виступає проти перетворення СНД на наддержавну структуру зі своїми органами влади й управління. Україна виходить з того, що основні надії слід покласти на розширення співробітництва між державами на двосторонній основі, а СНД має сприяти насамперед вигідним торгово-економічним відносинам. У квітні 1994 р. Україна приєдналася на правах асоційованого члена до Економічного Союзу

в рамках СНД. Це дало можливість налагоджувати відносини, в яких Україна зацікавлена і які не суперечать її національним інтересам і чинному законодавству. З боку ж Російської Федерації простежується намагання перетворити СНД на структуру з наднаціональними повноваженнями. Україна вважає, що ставлення до Організації Північноатлантичного Договору, як і рішення щодо вступу до нього – це внутрішня справа кожної суверенної держави. Однак Україна виступає проти того, щоб на території країни розміщувалася ядерна зброя НАТО. Росія виступає проти вступу до цього альянсу країн, які свого часу знаходилися у сфері впливу СРСР. Проте у відносинах між Україною і Росією немає нездоланих труднощів. Важливе значення в розвитку двосторонніх відносин має досягнення домовленостей щодо розподілу Чорноморського флоту та підписання широкомасштабного Договору про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною і Російською Федерацією. Його підписали в Києві 31 травня 1997 р. Президент України Л. Кучма та Президент Росії Б. Єльцин. Сторони зобов'язалися будувати свої відносини без застосування сили, без економічних та інших засобів тиску, не укладати з третіми країнами будь-яких угод, спрямованих проти однієї із них. Договір підтвердив, що дві держави погодилися цивілізовано співіснувати, враховуючи власні інтереси й інтереси одна одної.

Перспективи розвитку відносин України та Росії вимагають створення нормативно-правової бази у фінансовій, податковій, банківській і митній сферах. Наприкінці 1999 – на початку 2000 р. загострилася енергетична криза в Україні, пов'язана з роз'єднанням єдиної енергосистеми. Україна, маючи велику заборгованість перед Росією за отримані енергоносії, не могла повністю розрахуватися за них. У 2000-2001 рр. відбулися двосторонні переговори про подолання енергетичної кризи в Україні. 12 лютого 2001 р. відбувся візит в Україну Президента Росії Володимира Путіна. У ході переговорів були досягнуті домовленості про постачання газу через територію України в Європу; про співробітництво в галузі електроенергетики, освоєння космічного простору (спільна діяльність у ракетобудуванні). Велися переговори про борги України за енергоносії. 16 лютого 2001 р. у Харкові міністри закордонних справ України, Росії та Молдови обговорювали питання митного врегулювання. 13-14 грудня 2001 р. у Харкові відбувся російсько-український економічний бізнес-форум за участю В. Путіна й Л. Кучми, на якому було підписано угоду про добудову реакторів Рівненської та Хмельницької АЕС, співробітництво в сфері літакобудування, транзит російського газу через територію України, спрощення перетину кордонів для жителів Харківської та Белгородської областей, митного режиму

прикордонної торгівлі, охорону екології річки Сіверський Донець. Президент України Л. Кучма підкреслив, що Росія залишається стратегічним партнером на півночі. Саме тому 2002 р. був проголошений “роком України в Росії”, а 2003 р. – “роком Росії в Україні”. Протягом 2002 р. відбулося ряд зустрічей президентів України та Росії, на яких обговорювалися і вирішувалися різні економічні й політичні проблеми.

У 1996 р. на конференції міністрів закордонних справ в Австрії Україна стала членом *Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ)*, куди входять країни – сусіди України – Польща, Словаччина, Білорусь, Румунія. Участь України в діяльності цієї організації створює можливості для розширення співробітництва в таких галузях, як транспорт, зв'язок, енергетика, навколишнє середовище та екологічна безпека, наука та технологія, сільське господарство, статистика, інформація, культура.

Досить активно розвивалися українсько-польські відносини. У січні 1997 р. відбувся візит Л. Кучми до Польщі й підписання Меморандуму про заходи щодо лібералізації двосторонньої торгівлі; у серпні 1998 р. Україну відвідав президент Польщі А. Квасневський.

В українсько-румунських відносинах існують певні територіальні проблеми (претензія Румунії на острови в Чорному морі), хоча 1997 р. президенти обох країн підписали Договір про дружбу, співробітництво і добросусідство.

До першочергових пріоритетів зовнішньої політики належить також співробітництво зі США, яке поступово еволюціонує у напрямі виходу на рівень партнерських відносин. Поліпшенню американсько-українських відносин значною мірою сприяла реалізація Україною свого без'ядерного статусу. У січні 1994 р. в Москві було підписано угоду між Україною, Росією та США, згідно з якою Україна зобов'язувалася протягом семи років вивезти до Росії для розкомплектування всі ядерні боєприпаси. Наприкінці цього ж року в Будапешті під час роботи ОБСЄ лідери України, Росії, США й Великої Британії підписали Меморандум про гарантії безпеки України.

11-12 травня 1995 р. відбувся офіційний візит Президента США Б. Клінтона до Києва. 19 вересня 1996 р. було проголошено створення Міждержавної комісії зі співробітництва між Україною та США. Її очолили Президент України Л. Кучма та віце-президент США А. Гор. Створення такої комісії сприяло взаємодії між країнами в сфері національної безпеки, зовнішньої політики, торгівлі та інвестицій. На початку червня 2000 р. відбувся візит Президента США Б. Клінтона в Україну. У ході переговорів порушувалося широке коло проблем – від європейської безпеки до охорони довкілля. Обговорювалися також питання

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

поглиблення інвестиційної та торговельної співпраці між країнами. Президент США повідомив, що США нададуть допомогу Україні в розвитку малого та середнього бізнесу. Досягнуто домовленості про зняття квот на комерційні дослідження космосу, що сприяло участі України в спільних проектах запуску космічних апаратів. Досягнуто домовленості про співпрацю України та США в ядерній енергетиці та питаннях безпеки на атомних станціях. Президент США підтримав участь України у створенні енергетичного коридору “Схід-Захід” від Каспійського регіону до світових ринків.

У травні 2002 р. Україна оголосила про свій європейській вибір, проте шлях у цьому напрямку не був легким. Для цього потрібні були реформи, які б забезпечили досягнення європейських стандартів розвитку. У липні 2002 р. відбувся саміт “Україна – ЄС”, де основним було питання про надання Україні статусу держави з ринковою економікою та асоційованого членства в ЄС. У ході роботи саміту зазначалося, що Україна ще не відповідає стандартам ЄС і не потрапляє до переліку країн, які мають увійти до ЄС у 2004 та 2007 рр. У 2003 р. Україна отримала статус “країни – сусіда ЄС”.

Щоб домогтися підтримки США, уряд України в 2003 р. направив до Кувейту, а згодом до Іраку, воєнний контингент. Проте ця зовнішньополітична акція в країні була сприйнята неоднозначно. Перебування українських військових у регіоні призвело до їх втягування у збройне протистояння між іракськими партизанами та окупаційними військами і, відповідно, до болючих втрат (загинуло 18 осіб).

Курс на інтеграцію України в Європейське співтовариство поєднується з участю в інтеграційних процесах зі східними країнами. У лютому 2003 р. керівники Росії, України, Білорусі, Казахстану уклали угоду про створення *Єдиного економічного простору (ЄЕП)*.

Крім європейської інтеграції та тісних відносин з Росією, основними пріоритетами зовнішньої політики України в другій половині 90-х років ХХ ст. були:

- економізація зовнішньої політики, тобто зовнішньополітичні зв'язки повинні підкріплюватися й економічним співробітництвом;
- розвиток зв'язків зі стратегічними партнерами;
- створення позитивного іміджу України;
- забезпечення диверсифікації постачання енергоносіїв;
- підтримка відносин зі світовим українством (українська діаспора);
- реалізація переваг геополітичного положення;
- важливим напрямком української зовнішньої політики була участь українських військових у миротворчих операціях ООН.

Тема 11. “УКРАЇНСЬКА ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ”: ЇЇ ІДЕЇ ТА НАСЛІДКИ

План

1. Політичні сили Україна напередодні президентських виборів 2004 р.
2. Вибори Президента України 2004 р. “Помаранчева революція”.
3. Україна після “Помаранчевої революції”.
4. Вибори Верховної Ради України 2006-2007 рр.

1. Політичні сили України напередодні президентських виборів 2004 р.

Вибори Президента України 2004 р., як і передбачалося, стали переломними в історії України. Ще задовго до офіційного початку передвиборчої кампанії як урядові, так і опозиційні політичні сили країни стали готуватися до них. Протягом тривалого часу незрозумілою залишалася позиція Президента України Л. Кучми. Конституційний Суд України визнав, що згідно з Конституцією України (1996 р.) він перебуває при владі лише перший термін, хоча фактично залишається при владі вже два терміни. Зрештою, Л. Кучма відмовився від участі у виборах 2004 р. Кандидатом від влади став діючий Прем'єр-міністр України В. Янукович. Опозиційні сили згурпувалися навколо В. Ющенка, лідера “Нашої України”, колишнього Голови Національного банку України, Прем'єр-міністра 2000-2001 рр. Однією з особливостей передвиборчої кампанії стала велика кількість кандидатів у Президенти України – більше двадцяти. Проте головна передвиборча боротьба точилася між двома кандидатами: В. Януковичем і В. Ющенком.

У липні 2003 р. блок “Наша Україна” взяв на озброєння гасло “Так! Ющенко” і жовтогарячий прапор як символ блоку. Організацію передвиборної кампанії В. Ф. Януковича брали на себе як керівники Партії регіонів, так і СДПУ(о). Вони розраховували на використання досвіду російських політичних технологів, тому що влітку 2004 р. популярність В. Януковича була недостатньою для перемоги. На початку липня 2004 р. В. Януковича готові були підтримати 16-18 % виборців, у той час як В. Ющенко міг впевнено розраховувати на 24-26 %. Розпочиналася боротьба за голоси тих, хто ще не визначився з вибором або підтримував інших політиків. Вплив В. Ющенка був значним у центральній і західній частинах України, В. Януковича підтримував Донбас і значна частина виборців сходу і півдня.

Кандидати опинилися в дуже нерівних умовах у плані проведення передвиборчої агітації. Офіційні розміри бюджетів кандидатів не повинні були перевищувати 12 мільйонів гривень (в О. Мороза він

не перевищував навіть 6 мільйонів), але великі телевізійні канали установили надзвичайно високі ціни на політичну рекламу. На телеканалі “Інтер” 1 секунда реклами коштувала 33,5 гривні, а на “1+1” – 399,6 грн. Рекламний ролик у 30 секунд у вечірній час коштував на “1+1” до 3 тисяч доларів. Більшість реальних кандидатів не могли дозволити своїм штабам витратити багато грошей на початку виборчої кампанії. При цьому “1+1”, “Інтер”, “ІСТУ”, “Україна” знаходилися в руках прихильників кандидата від влади. Він мав набагато більше можливостей для формування позитивного іміджу в програмах цих каналів. У новинах все частіше з’являлася фігура В.Ф. Януковича, причому коментатори підносили його діяльність лише з позитивного боку. Формально це не було агітацією, але реально впливало на потенційних виборців. У той же час інформація про інших реальних кандидатів була недостатньою і далеко не завжди об’єктивною. Журналісти цих каналів, втім, як і державного “УТ-1”, і регіональних державних телеканалів, свідомо спотворювали реальність, формуючи вкрай негативні образи О. Мороза, П. Симоненка, В. Ющенка.

Головним супротивником політичні технологи В. Януковича бачили В. Ющенка. Замовлення на проведення виборчої кампанії В. Януковича одержала група російських політтехнологів на чолі з Глібом Павловським. Розроблений ними план зводився до організації інформаційного тиску на виборців через формування образу ворога і поділ українців на “своїх” і “чужих”. Передбачалося використовувати традиційну недовіру жителів східних регіонів до населення Західної України, залякати Східну Україну погрозою націоналізму і навіть фашизму, що нібито виходить від лідерів “Нашої України”. Принцип “розділяй і пануй” передбачалося доповнити формуванням образу мудрого, небагатослівного господарника, що працюватиме на благо українського народу і забезпечить дружні відносини з Росією. У ті місяці, що передували виборам, передбачалося залучити голоси пенсіонерів, причому зробити це найпростішим способом: негайно й істотно збільшити розміри пенсій. Агітація в ЗМІ повинна була доповнюватися величезною кількістю рекламних щитів з портретами В. Януковича та поширенням агітаційної літератури. Крім газет, листівок і плакатів “за” свого кандидата, політтехнологи В. Януковича розробили систему агітації “проти” головного конкурента – В. Ющенка. Організатори кампанії В. Януковича були абсолютно упевнені в перемозі В. Януковича вже в I турі голосування 31 жовтня 2004 р.

Їхні опоненти мали у своєму розпорядженні значно менші можливості. У руках КПУ, СПУ, ПППУ не було жодного телевізійного каналу, вони були вкрай обмежені в засобах доступу до виборця. Блок

“Наша Україна” міг розраховувати лише на “5 канал” і ТРК “Ера”. Хоча “Ера” і здійснювала мовлення на всю Україну, але її передачі виходили тільки пізно ввечері або рано-вранці, в не досить зручний для політичної агітації час. “5 канал” могли дивитися переважно глядачі кабельних мереж, що виключало можливість впливу на погляди жителів сіл і невеликих міст. Цей канал був створений у 2002 р. активним прихильником блоку “Наша Україна” Петром Порошенком, бізнесменом (концерн “Roshen”, завод “Ленінська кузня”) і лідером партії “Солідарність”.

Організатори передвиборних кампаній “Нашої України”, СПУ, КПУ робили ставку на особисте спілкування з виборцем, поширення партійної преси, листівок, адресні звертання (наприклад, люди, що займаються бізнесом, одержать листа, в якому будуть роз’яснюватися переваги програми даного кандидата для нормальної діяльності ділових людей, а пенсіонерам надійдуть листи, у яких звернена увага на їхні проблеми). Стратегія дій “від порога до порога” у вересні-жовтні дуже активно здійснювалася “Нашою Україною” і СПУ, меншою мірою – КПУ.

Програми кандидатів

У програмі *В. Януковича* багато уваги приділялося:

- вирішенню соціальних проблем;
- прискоренню розвитку економіки та боротьбі з безробіттям;
- підвищенню рівня заробітної платі та пенсій;
- проведенню позитивної молодіжної політики, збільшенню прийому студентів на навчання за рахунок Державного бюджету, підвищенню якості освіти;
- розширенню економічних культурних і політичних зв’язків з Росією, підвищенню статусу російської мови. У ході кампанії було оголошено, що вона стане другою державною мовою.

Програма *В. Ющенко* у своїй основі мала план, що називався “Десять кроків назустріч людям”. Цими кроками повинні були стати:

- створення п’яти мільйонів нових робочих місць;
- забезпечення пріоритетного фінансування соціальних програм;
- збільшення бюджету шляхом зменшення податків. Для цього необхідно вивести економіку з тіні;
- рішуча боротьба з корупцією;
- створення безпечних умов для життя людей;
- захист сімейних цінностей і прав дітей;
- сприяння зміцненню моральних цінностей і поверненню кращих традицій вітчизняної освіти;

- надання допомоги українському селу;
- підвищення боєздатності армії, перетворення її до 2010 року на професійну.
- проведення зовнішньої політики в інтересах народу України.

Обидві програми основних кандидатів мали позитивні риси й у частині своїх завдань були схожі. Але для рядового українського виборця все більшого значення набувала не програма, а реальні людські якості кандидатів. Довіра чи недовіра виборців до особи майбутнього президента перетворилися в головну проблему, яку потрібно було вирішити штабам В. Ющенка і В. Януковича.

Із середини літа “Наша Україна” розпочала активну критику адміністрації В. Януковича в питаннях приватизації. Основним об’єктом критики стала приватизація “Криворіжсталі”, що 14 червня 2004 р. за 804 мільйони доларів перейшла у власність інвестиційно-металургійного консорціуму (ІМК), а фактично в руки великого бізнесмена з Донецька Рината Ахметова і Віктора Пінчука, зятя Л. Кучми. Представники В. Ющенка стверджували, що приватизація проведена незаконно і без конкурсу (конкуренти ІМК пропонували за “Криворіжсталь” суму в два рази більшу, ніж заплатили Р. Ахметов і В. Пінчук). У виступах В. Ющенка частіше звучали обвинувачення на адресу Л. Кучми і В. Януковича. У Києві, у центральних і західних областях України популярність В. Ющенка швидко зростала. Він постійно подорожував по країні, спілкувався з жителями великих і малих міст. Значним успіхом В. Ющенка став союз з БЮТ. У вересні 2004 року В. Ющенко занедужав і був змушений на кілька днів відправитися на лікування в Австрію. Незабаром повернувся і відновив передвиборчу кампанію, але хвороба спотворила його обличчя. Він і представники “Нашої України” вважали, що його було отруєно. Спеціальна комісія Верховної Ради після проведеного розслідування заявила про те, що ніякого отруєння не було. Прокуратура також закрила кримінальну справу. До грудня питання про те, чи був отруєний В. Ющенко, залишилося без відповіді. Після довгого вивчення історії хвороби лікарі австрійської клініки, де проходив лікування кандидат у президенти, заявили, що він був отруєний діоксином. Прихильники В. Ющенка обвинувачували в підготовці замаху представників головного політичного опонента.

У вересні 2004 року з метою агітації за В. Януковича були кинуті величезні сили і засоби. І справа була навіть не в колосальній кількості рекламної літератури і великій кількості агітаційних плакатів, а в діях адміністративного апарату самого різного рівня – від Адміністрації Президента до голів сільських рад. Агітувати за В. Януковича почали

на багатьох підприємствах і в установах: на збори працівників запрошувались лектори. Вони пояснювали, яку ефективну політику проводить діючий прем'єр-міністр. Одночасно уряд зробив серйозний крок назустріч людям похилого віку: відбулося значне підвищення пенсії. Телевізійні канали та численні друковані видання сприяли формування позитивного іміджу прем'єр-міністра. Незабаром популярність В. Януковича різко зросла в Донецькій, Луганській областях, АР Крим, Севастополі.

2. Вибори Президента України 2004 р. “Помаранчева революція”

31 жовтня 2004 р. відбулися президентські вибори. Центральна виборча комісія, яку очолював Сергій Ківалов, швидко підрахувала голоси основної маси виборців, але потім процес підрахунку різко зменшився. Тільки в останній день, відведений для цього законом, комісія обнародувала результати. У результаті голосування голоси виборців розподілилися таким чином: В. Ющенко – 39,26 % голосів, В. Янукович – 39,11 %, О. Мороз – 5,82 %, П. Симоненко – 4,97 %, Н. Вітренко – 1,53 %, А. Кінах – 0,93 %. Решта кандидатів набрали менше 1 % голосів кожен. Такий розподіл голосів не виявив переможця, який мав би набрати більше 50 %. Другий тур виборів було призначено на 21 листопада 2004 р. Основними політичними суперниками в цьому турі, як і в першому, були В. Ющенко та В. Янукович.

Час між двома турами голосування “помаранчеві” і “синьо-білі” використувували по-різному. “Наша Україна” отримала двох серйозних союзників – СПУ і ПППУ. Їхні лідери О. Мороз і А. Кінах уклали союз з В. Ющенком на визначених умовах: О. Мороз наполягав на швидкому проведенні політичної реформи, виведення українських військ з Іраку й участі представників СПУ в майбутньому уряді. А. Кінаху обіцяли для представників його партії високі посади в уряді й у місцевих органах влади. Виникла коаліція “Сила народу”, що продовжувала робити ставку на активну агітацію. Для цього представники коаліції проводили мітинги в різних містах України. На телебаченні значно збільшилася кількість політичної реклами, що закликала голосувати за В. Ющенка. Прихильники В. Ющенка стали застосовувати своєрідні способи агітації: велику кількість жовтогарячих стрічочок було розвішано на деревах, автомобілях, будинках.

Передвиборний штаб В. Януковича, яким керував Голова НБУ Сергій Тігіпко, розпочав дії щодо нейтралізації зусиль конкурентів. Для них стало очевидно, що супротивник виявився набагато сильнішим й більш організованим, ніж очікували, а його вплив на виборців

величезним. Почала готуватися масова фальсифікація результатів голосування. Сутність плану зводилась до трьох компонентів: використання відкріпних талонів, голосування вдома, організація підрахунку голосів ЦВК в інтересах свого кандидата.

За результатами другого туру виборів ЦВК оголосило переможцем у виборах В. Януковича. Проте екзитполи засвідчували перемогу В. Ющенка, звинувачуючи кандидата від влади у фальсифікаціях і махінаціях. Прихильники В. Януковича і спостерігачі від Російської Федерації вважали, що все відбувалося в рамках закону. Представники коаліції “Сила народу” і спостерігачі від ЄС і США заявляли про масові порушення. Унаслідок цього 21 листопада опозиція зібралася на мітинг на центральній площі Києва – майдані Незалежності. Наступного дня мітинг переріс у масову мирну акцію протесту, яка тривала до 8 грудня 2004 р. і дістала назву “помаранчева революція”. Мітинги протесту охопили не тільки Київ, але й більшість великих міст Західної та Центральної України. Деякі міські ради заявили, що визнають владу тільки В. Ющенка. Незабаром могутні виступи прихильників В. Ющенка відбулися в Харкові, Дніпропетровську, Чернігові. Країна втягувалася в глибокий конфлікт, в якому брали участь уже не тільки політики, але і звичайні громадяни. Лідери опозиції заявили про створення Комітету національного порятунку і проведення Всеукраїнського політичного страйку. Почалася розбудова наметового містечка на Хрещатику і майдані Незалежності. Лідери опозиції закликали мітингуючих взяти в облогу будинок Адміністрації Президента України, а згодом і Кабінет Міністрів України. Того ж дня до Києва стали з’їжджатися і прихильники В. Януковича (загалом близько 20 тис. осіб), які розбили наметове містечко навпроти будинку Кабінету Міністрів України. У країні склалася вкрай напружена ситуація: загроза силових дій як з боку правоохоронних органів, так і з боку прихильників ворогуючих таборів, політична криза, загроза економічної кризи.

У цей час Верховний Суд України наклав заборону на публікацію результатів ЦВК до моменту оголошення свого рішення. 27 листопада відбулося засідання Верховної Ради України, на якому було прийнято постанову про політичну кризу в Україні, визнано факт фальсифікації виборів та фактично анульовано рішення ЦВК. Парламент висловив недовіру ЦВК і назвав неприпустимим застосування сили проти учасників акції громадської непокори. У цей же день відбулася нарада В. Януковича та Л. Кучми. На ній президента вмовляли оголосити в країні надзвичайний стан, призначити день інавгурації і силою розблокувати урядові споруди, та Кучма не погодився. 28 листопада

Рада національної безпеки й оборони також прийняла рішення не застосовувати силу.

Прихильники В. Януковича взяли курс на сепаратизм, губернатори Донецької, Луганської, Харківської областей стали закликати до федералізації України і створення Південно-Східної Української автономної республіки. Відбулися з'їзди представників адміністрацій областей і районів майбутньої "автономії" у Северодонецьку та Харкові. Але незабаром чиновники усвідомили, що їх дії можна кваліфікувати як спробу порушити територіальну цілісність України, і розмови про "автономію" припинилися. У той же час у західних і центральних регіонах країни місцеві Ради приймають рішення про визнання Президентом України В. Ющенка. Для розв'язання складної ситуації до України з посередницькою місією прибули представники Польщі, Литви, Росії, ОБСЄ та ЄС. Зрештою, за допомогою міжнародних посередників сторони конфлікту (Президент України Л. Кучма та кандидати у Президенти України В. Ющенко і В. Янукович) виробили формулу політичного врегулювання кризи. Але все залежало від рішення Верховного Суду України, який 29 листопада взявся до розгляду скарги, поданої довіреними особами В. Ющенка про визнання незаконними дій ЦВК щодо оголошення переможця другого туру виборів і скасування відповідної постанови про його підсумки. 3 грудня 2004 р. Верховний Суд України визнав недійсними результати другого туру президентських виборів, оголошених ЦВК 26 листопада 2004 р., і призначив на 26 грудня 2004 р. перевибори. 7 грудня Л. Кучма підписав указ про відпустку В. Януковича на період передвиборчої кампанії і призначив М. Азарова виконуючим обов'язки Прем'єр-міністра України.

У дні кризи Верховна Рада своїм втручанням допомогла врегулювати конфлікт. Для стабілізації становища 8 грудня 2004 р. одночасно "пакетним голосуванням" були прийняті зміни до Конституції України, до Закону України "Про вибори Президента України", оновлено склад ЦВК. Згідно зі змінами в Конституції України здійснено перерозподіл повноважень між Президентом України, Верховною Радою України та Прем'єр-міністром. Повноваження президента дещо зменшуються, а Верховної Ради збільшуються. Це насамперед стосується Кабінету Міністрів, який формується Верховною Радою, термін дії якої продовжено до 5 років. Повноваження парламенту значно розширюються: він призначає значну частину перших керівників органів виконавчої влади, а також має право контролю за діяльністю уряду. У той же час депутати не матимуть права суміщати роботу в парламенті та в органах виконавчої влади, бізнесі та ін. Розширюється список підстав для позбавлення

депутата мандата. За президентом залишено право призначати та звільняти голів місцевих держадміністрацій. Значно збільшуються повноваження прем'єр-міністра. Відразу в сесійній залі проголосовані документи були підписані Президентом України Л. Кучмою. На цьому засіданні Верховна Рада України затвердила і новий склад ЦВК, який очолив Я. Давидович. Таким чином, політична криза в країні була розв'язана шляхом компромісу. Після цього масові акції на майдані Незалежності в Києві припинилися, але наметове містечко на Хрещатику продовжувало функціонувати. Перевибори 26 грудня 2004 р. показали такі результати: за В. Ющенка проголосувало 51,99 % виборців, які взяли участь у голосуванні, за В. Януковича – 44,21 %. Інавгурація нового Президента України В. Ющенка відбулася 23 січня 2005 р. Прем'єр-міністром України 5 лютого 2005 р. було обрано Юлію Тимошенко.

3. Україна після “Помаранчевої революції”

23 січня 2005 року відбулася інавгурація Президента Віктора Ющенка, а 5 лютого переважною більшістю голосів Верховна Рада затвердила Юлію Тимошенко на посаді прем'єр-міністра. Нова політична еліта проголосила курс на демократичні перетворення та європейську інтеграцію. Основні завдання, що стояли перед новим керівництвом України після приходу до влади коаліції “Сили народу”, зводилися до:

- 1) визначення характеру найближчих дій у політиці та економіці;
- 2) вироблення програми реформ на найближчі роки;
- 3) вирішення кадрових питань;
- 4) виконання передвиборних обіцянок;
- 5) остаточного вирішення питання про проведення реприватизації чи відмови від цього процесу;
- 6) партійного будівництва та визначення майбутніх союзників на парламентських виборах 2006 р.;
- 7) налагодження ефективного керування країною (економіка, боротьба з корупцією, реформи в силових міністерствах, гарантія забезпечення цивільних свобод).

Перед силами опозиції стояли завдання збереження свого політичного й економічного впливів, визначення причин поразки на президентських виборах, пошук нових союзників і кадрова політика.

В. Ющенко прийшов до влади як лідер коаліції різних політичних сил і повинен був налагодити відносини, скеровані на співпрацю. Багато в чому це пояснюється тим, що навесні 2005 р. принцип підбору кадрів не відповідав тим обіцянкам, що були зроблені під час революції. На посади, що звільнялися, призначалися люди, яких підбирали

за принципом відданості, а не професіоналізму. Усього було заміщено до 18 000 державних службовців. Далеко не завжди вони відповідали тим вимогам, що треба було виконувати. Кожна з партій блоку одержувала певну кількість посад на всіх рівнях влади. Союзники “Нашої України” одержали досить високі посади в уряді, зокрема й у ключових міністерствах. Представник СПУ став міністром внутрішніх справ, представник “Батьківщини” очолив СБУ, лідер ПППУ А. Кінах став віце-прем’єром. Малі партії, що активно допомагали В. Ющенко, одержали більш скромні посади.

Швидко підсилювалися позиції Прем’єр-міністра Ю.Тимошенко. У парламенті фракція БЮТ збільшилася. До неї ввійшли не тільки прихильники “помаранчевих”, але і недавні супротивники. До складу партії “Батьківщина” ввійшла партія “Яблуко” М. Бродського. В. Ющенко, Ю. Тимошенко і В. Литвин постійно заявляли про те, що є союзниками, хоча було очевидно, що протиріч між ними досить багато.

У березні 2005 р. була утворена партія “Народний союз Наша Україна” (НСНУ), почесним головою якої став В. Ющенко. Це була явно пропрезидентська партія, що повинна була забезпечити перемогу на парламентських виборах 2006 р. і в умовах парламентської республіки дозволити Президенту впливати на ситуацію в парламенті й в уряді. Серед найбільш впливових керівників партії стали А. Зінченко, Н. Мартиненко, Р. Безсмертний.

Соціалісти зайняли своєрідну позицію: їхні представники ввійшли до складу уряду, але О. Мороз критично відзивався про діяльність Кабінету Міністрів і збирався йти на вибори самостійно. З опозиційних партій найбільшою популярністю продовжувала користуватися “Партія регіонів”, меншою мірою – “Трудова Україна”, СДПУ(о), “Нова демократія”. Опозиція збирала сили після невдалих президентських виборів. Частина її лідерів потрапила в поле зору уваги прокуратури, проти них були висунуті обвинувачення.

Внутрішня та зовнішня політика Кабінету Міністрів Ю. Тимошенко

Із самого початку стало ясно, що в керівництві України немає абсолютної єдності, політики висловлюють різні точки зору з економічних питань. У перші місяці В. Ющенко більше займався зовнішньою політикою, а внутрішня виявилася в руках прем’єр-міністра. Юлія Тимошенко виявила себе як прихильниця активного втручання держави в економіку значної реприватизації. Спочатку йшлося про необхідність повернення в державну власність декількох тисяч підприємств. Ідея масової реприватизації викликала страх у можливих інвесторів

з Європи, Росії, США й інших країн. Цей страх призвів до того, що гігантського потоку іноземних інвестицій не було. Пізніше стали говорити про необхідність приватизації декількох десятків великих підприємств, що нібито незаконно потрапили в руки підприємців. Була повернута в державну власність “Криворіжсталь”. Надалі реприватизація була припинена. Було оголошено про те, що повернення підприємств державі буде відбуватися тільки в рамках закону.

Уряд зайнявся боротьбою з контрабандою і наповненням Державного бюджету. Були збільшені видаткова і дохідна частини бюджету, підвищені пенсії, мінімальна зарплата, заробітна плата працівників бюджетних організацій. Представники Кабміну визнавали, що бюджет 2005 року є соціальним бюджетом. Наповнення бюджету супроводжувалося скасуванням пільг для тих підприємств, що їх мали, і ліквідацією усіх вільних економічних зон (ВЕЗ). Частина підприємців потрапила у досить складне становище. Темпи зростання економіки України сповільнювалися. Тут позначалися як об’єктивні причини (погіршення попиту на продукцію металургії на світових ринках і зростання цін на нафту, газ і нафтопродукти), так і дії Кабміну, якому не вдалося утримати низькі ціни на бензин і м’ясо (квітень-травень 2005 р.), спостерігалося зростання роздрібних цін на продукти харчування і продукцію легкої промисловості. Безумовно, уряд намагався домогтися підвищення добробуту громадян країни, але далеко не в усьому досяг успіху. Україна мала гостру потребу в чіткому та ясному плані перетворень і його швидкому здійсненні.

Для зовнішньої політики характерне прагнення в максимально короткий термін домогтися зближення з НАТО і Європейським Союзом і вступити в ці організації. У Західній Європі і США схвалили початок реформ в Україні, але ніяких конкретних термінів вступу не називали. Найближчим завданням у 2005 р. було вступ у ВТО (Всесвітня торгова організація). Україна виявила велику активність по налагодженню контактів з Молдовою, Грузією, Азербайджаном (ці три країни й Україна входять у міжнародну організацію ГУАМ). Україна висунула план врегулювання конфлікту в Наддністрянщині, що прийняла Молдова. Ефективно розвивалися відносини з Грузією, президенти двох країн постійно обмінюються візитами. Україна продовжила співробітництво в рамках СНД. Відносини з Російською Федерацією останнім часом трохи погіршилися, хоча залишаються коректними. Росія заявила про необхідність у 3 рази збільшити ціни на газ і допускати на свою територію тільки тих українських громадян, що мають закордонні паспорти.

На початку вересня в Україні виникла глибока політична криза. Влітку значно знизився рівень довіри громадян до президента і прем'єра. Було відчутно, що у вищому керівництві нема єдності. Продовжувалося протистояння між Ю. Тимошенко і секретарем РНБО П. Порошенком. Криза розпочалася після відставки державного секретаря О. Зінченка і його прес-конференції, де колишній урядовець звинуватив П. Порошенка в корупції. Президент 8 вересня відправив у відставку П. Порошенка і Ю. Тимошенко, пояснюючи це необхідністю припинити постійну боротьбу між двома політичними лідерами. Новим головою уряду В. Ющенко вирішив призначити Ю. Єханурова, якого вважали непоганим господарником з великим досвідом роботи. Він проголосив про перехід до прагматичної політики і припинення реприватизації. Головним завданням уряду повинна була стати стабілізація ситуації в країні.

Таким чином, головним наслідком вересневої кризи 2005 р. був розпад “помаранчевого” табору і перехід Ю. Тимошенко в опозицію.

4. Вибори Верховної Ради України 2006-2007 рр.

Вибори до Верховної Ради України були проведені 26 березня 2006 р. Голосування відбувалося за партійними списками. У виборчих перегонах узяли участь 45 політичних партій та блоків, проте 3 %-й бар'єр подолали тільки п'ять політичних сил:

- Партія регіонів – 32,14 %;
- Блок Юлії Тимошенко – 22,29 %;
- Блок “Наша Україна” – 13,94 %;
- Соціалістична партія України – 5,67 %;
- Комуністична партія України – 3,66 %.

40 інших партій і блоків не потрапили до парламенту. 12 із них набрали менше ніж 25 тис. голосів кожний. Найменше голосів отримала партія “Вперед, Україно!” За її кандидатів у народні депутати по всій Україні проголосувало лише 6 970 виборців.

Електоральна картина парламентських виборів була ідентичною з картиною президентських виборів. Партія регіонів здобула перше місце у восьми областях (Луганській, Донецькій, Харківській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській і Херсонській), а також в АРК і м. Севастополі. БЮТ переміг у 13 областях і м. Києві. Блок “Наша Україна” здобув перемогу лише в трьох областях – Івано-Франківській, Львівській і Закарпатській. Соціалістична партія України мала найкращі результати тільки в Черкаській (друге місце), а також Вінницькій, Чернігівській, Київській, Кіровоградській, Донецькій областях (третє місце). Найбільшим здобутком Комуністичної партії

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

України було третє місце на виборах у Дніпропетровській і Луганській областях, а також у м. Севастополі. Отже, парламентські вибори засвідчили, що більшість громадян України зробили вибір на користь незалежності, ринкової економіки та демократії. Однак проблеми структуривання суспільства та створення в парламенті демократичної більшості, налаштованої на прискорене реформування державних структур, народного господарства та духовної сфери, залишилися актуальними.

30 вересня 2007 р. відбулись дострокові вибори до Верховної Ради України. У виборчих перегонах 3 %-й бар'єр подолали:

- Партія регіонів – 33,37 %;
- Блок Юлії Тимошенко – 30,71 %;
- Україна – Народна самооборона – 14,15 %;
- Комуністична партія України – 5,39 %;
- Блок Литвина – 3,96 %.

У цей же час участь України в діяльності ООН та інших міжнародних організаціях дозволила їй закріпити свій міжнародний статус. Україну стали сприймати як державу, що є частиною Європи й усього міжнародного співтовариства. На саміті Україна – ЄС, що відбувся в кінці жовтня 2006 р. в Гельсінкі, прем'єр-міністр Фінляндії, голова Європейської Ради Матті Ванханен запевнив, що ЄС готовий із 2007 р. розпочати з Україною переговори щодо нового формату угоди вступу країни до ЄС. Основним елементом цього документа має стати створення зони вільної торгівлі. Цьому має передувати вступ України до СОТ. Планується, що офіційне засідання Робочої групи з розгляду заяви про вступ України до СОТ відбудеться у 2007 р. Передбачається також вступ України в НАТО. Але реалізація цих планів потребує наполегливої праці.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Багалій, Д. І. Історія Слобідської України [Текст] / Д. І. Багалій. – Х., 1993.
2. Баран, В. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті) [Текст] / В. Баран, В. Даниленко. – К., 1999.
3. Бойко, О. Д. Історія України у ХХ столітті: 20–90-ті роки [Текст] : навч. посібник для студентів / О. Д. Бойко. – Ніжин, 1994.
4. Бойко, О. Д. Історія України [Текст] : посібник для студентів / О. Д. Бойко. – К., 1999.
5. Борисенко, В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ ст. [Текст] : навч. посібн. для студ. / В. Й. Борисенко. – К., 1996.
6. Васильєва-Чекаленко, Л. Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996) [Текст] : навч. посібник / Л. Д. Васильєва-Чекаленко. – К., 1998.
7. Воронянський, О. В. Історія України [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. Воронянський. – Х., 2005.
8. Грушевський, М. С. Історія України-Руси [Текст] : в 11 т. – 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1991–2000.
9. Губарєв, В. К. Історія України [Текст] : довідник школяра і студента / В. К. Губарєв. – Донецьк, 2004.
10. Губарєв, В. К. Історія України [Текст] : конспект лекцій для студентів і викладачів / В. К. Губарєв. – Донецьк, 2007.
11. Гусєв, В. І. Історія України [Текст] : навч. посібник / В. І. Гусєв, Ю. О. Калінцев, С. В. Кульчицький. – К., 2003.
12. Енциклопедія історії України [Текст] : в 5 т. – Т. 1: А-В. – К., 2005.
13. Енциклопедія історії України [Текст] : в 5 т. – Т. 2: Г-Д. – К., 2004.
14. Енциклопедія історії України [Текст] : в 5 т. – Т. 3: Е-Й. – К., 2004.
15. Зовнішнє оцінювання (підготовка). Історія України [Текст] : Довідник. – Х., 2008.
16. Історія України в особах: IX–XVIII ст. [Текст] / кер. Замлинський. – К., 1993.
17. Історія України в особах: XIX–XX ст. [Текст] / кер. І. Войцехівська. – К., 1995.
18. Історія України [Текст] : короткий термінологічний словник / упоряд. П. Юхименко, Б. Кошкін, О. Коломієць. – К., 2000.
19. Історія України [Текст] : курс лекцій : у 2 т. : навч. посібник для вузів / за ред. Л. Мельника. – К., 1991–1993.
20. Історія України: Нове бачення [Текст] : у 2 т. / за ред. В. А. Смолія. – К., 1995.
21. Кормич, Л. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ століття [Текст] : навч. посібник / Л. Кормич, В. Багацький. – Х., 2001.
22. Котляр, М. Довідник з історії України [Текст] / М. Котляр, С. Кульчицький. – К., 1993.
23. Кремень, В. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки) [Текст] : підручник / В. Кремень. – К., 2001.

24. Кульчицький, С. В. Історія України [Текст] : довідник для абітурієнтів та школярів загальноосвітніх навчальних закладів / С. В. Кульчицький, Ю. А. Мицик, В. С. Власов. – К., 2007.
25. Лановик, Б. Історія України [Текст] : навч. посібник для студ. / Б. Лановик, Р. Матейко, З. Матисякевич. – К., 2000.
26. Малий словник історії України [Текст] / за ред. В. Смолія. – К., 1997.
27. Міжнародні відносини та зовнішня політика 1945-70-ті роки [Текст] : підруч. для студ. гум. спец. вищ. закл. / автор. кол. М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков. – К., 1999.
28. Мирончик, В. Д. Історія України [Текст] / В. Д. Мирончик, Г. С. Ігошкін. – К., МАУП, 2001.
29. Новий довідник: історія України [Текст] / упорядн. С. Крупчак, Т. Крупчак, О. Скопненко, О. Іванюк. – К., 2006
30. Новітня історія України (1900–2000) [Текст] : підруч. для студ. – К., 2000.
31. Овсій, І. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945 – 70-ті роки) [Текст] : навч. посібник / І. Овсій. – К., 2000.
32. Підкова, І. Довідник з історії України [Текст] : в 3 т. / І. Підкова, Р. Шуст. – К., 1993–1999.
33. Політична історія України [Текст] : посібник / за ред. В. Танцюри. – К., 2001.
34. Полонська-Василенко, Н. Д. Історія України [Текст] : в 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – К., 1995.
35. Рибалка, І. К. Історія України [Текст] : підручник для вузів : у 2 ч. / І. К. Рибалка. – Х., 1995–1997.
36. Савченко, М. Н. Історія України: модульний курс [Текст] : навч. посібник / М. Н. Савченко, М. К. Подільський. – К., 2006.
37. Світлична, В. В. Історія України [Текст] : навч. посібник / В. В. Світлична. – 4-те вид. – К., 2006.
38. Сторінки історії України: ХХ століття [Текст] / за ред. С. В. Кульчицького. – К., 1992.
39. Терещенко, Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця ХVІ ст. [Текст] : навч. посібник для вищ. закл. / Ю. І. Терещенко. – К., 1996.
40. Тести для вступних іспитів з історії до вищих навчальних закладів України (комплекс матеріалів для підготовки абітурієнтів) [Текст] / автор-укладач В. А. Греченко. – Х., 2006.
41. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії [Текст] / П. П. Панченко, М. Р. Плющ [та ін.]. – К., 1997.
42. Черкащина, Н. К. Історія України: від давніших часів до сьогодення [Текст] / Н. К. Черкащина. – К., 2005.
43. Шевчук, В. Історія української державності [Текст] : курс лекцій / В. Шевчук, М. Тараненко. – К., 1999.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Курс лекцій

Укладачі:

Зякун Алла Іванівна
Троян Віктор Григорович

Редактор *Г.М. Нужненко*

Технічне редагування *І.О. Кругляк*

Комп'ютерна верстка *В.А. Івакін*

Підписано до друку 13.04.2009. Формат 60х90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 12,79. Умов. друк. арк. 13,38. Тираж 50 пр. Зам. № 876

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК, № 3160 від 10.04.2008

Надруковано на обладнанні Державного вищого навчального закладу
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57